

Het onzichtbare label

Het onzichtbare label

Perspectief op duurzaam handelen

*Geschreven door Evert-Jan Quak in opdracht van
Stichting Onderzoek Multinationale
Ondernemingen (SOMO)*

KIT Publishers – Amsterdam 2009

Het onzichtbare label. Perspectief op duurzaam handelen

Evert-Jan Quak in opdracht van Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO)

Evert-Jan Quak (1974) is freelancejournalist en gespecialiseerd in globaliserings- en ontwikkelingsvraagstukken. Hij schrijft onder andere voor *Vice Versa*, *IS* en *The Broker*. Hij werkte drie jaar lang als verslaggever op het Binnenhof en schreef over de publieke sector voor het vakblad *PM*. Na de opleiding Internationale Economie en Economische Geografie aan de Universiteit Utrecht volgde hij de postdoctorale opleiding Journalistiek aan de Erasmus Universiteit.

Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO) is een not for profit onderzoeks- en netwerkorganisatie. SOMO wil bijdragen aan wereldwijde duurzame economische, sociale en ecologische ontwikkeling. Door het uitvoeren van veranderingsgericht onderzoek wil SOMO de positie van maatschappelijke organisaties, arbeiders en lokale gemeenschappen versterken en zodoende armoede, uitbuiting en milieuvervuiling bestrijden. Het onderzoek en de activiteiten van SOMO richten zich op multinationale ondernemingen in hun internationale context van productie, handel, financiering en regelgeving. SOMO is een toonaangevende Nederlandse organisatie op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen.

KIT Publishers
Mauritskade 63
Postbus 95001
1090 HA Amsterdam
E-mail: publishers@kit.nl
www.kitpublishers.nl

Deze uitgave is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier

© KIT Publishers, Amsterdam 2009

Redactie: Ingrid Smeets, Inkwel Texts & Translations, Nijmegen
Omslagontwerp: Ronald Boiten, Amersfoort
Foto omslag: Felix Clouzot, Getty Images
Ontwerp binnenwerk: DéTéPé, Meppel
Productie: Drukkerij Bariet, Ruinen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 94 6022 024 1
NUR 740

Ga de uitdaging aan!

In dit boek worden de structurele problemen die uit het onderzoek van SOMO naar voren komen ten aanzien van het ondernemingsgedrag van multinationals, met duidelijke voorbeelden geïllustreerd. Daarnaast wordt ook aandacht besteed aan het ‘wenkend perspectief’, door voorbeelden te geven van hoe je als burger en als consument je maatschappelijke verantwoordelijkheid kunt nemen. Het is de uitdaging om, met soms simpele keuzes en acties, bewustwording te vergroten en tot nieuwe duurzame mogelijkheden te komen. Het is aan jou om die uitdaging aan te gaan!

Over de thema’s in dit boek vind je op www.juistnu.nl (LLiNK) speciale dossiers met nog veel meer praktische tips, tools en aanknopingspunten. Bovendien kun je daar meedoen aan acties, het laatste nieuws lezen en ervaringen delen. In samenwerking met www.onzewereld.nl en www.oneworld.nl.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
1 Verwarring in het doolhof van goede bedoelingen	13
De kritische burger is meer dan een consument	15
Hoe rijker we worden, hoe meer we kopen	18
Op zoek naar de uitgang van het doolhof	22
2 Hoe ons mobieltje wordt uitbesteed	27
Werken zonder toekomst	30
Arbeidsprotest voor betere werkomstandigheden en loon	34
Fabrikanten en merken wijzen naar elkaar	38
De onzichtbare overheid	43
3 De hoge prijs van goedkope boodschappen	50
Van inkoopmacht naar uitbuiting	52
De supermarkt als merknaam	58
Hoe breek je de inkoopmacht?	61
4 Op de loop met onze kleding	68
Sluiting kledingfabriek is geen loze bedreiging	70
Een machteloze overheid tegenover buitenlandse investeerders	72
Buitenlandse investeerders ontmaskerd	75
Hoe kunnen duurzame investeerders worden gelokt?	80

5 Medicijnen in het Zuiden getest, in het Noorden geslikt?	86
De armen slikken een bittere pil	87
Wie slikt de placebo?	92
Proefpersonen blijven met lege handen achter	95
6 Duurzaam bankieren en beleggen betaalt zich uit	104
De financiers van de verandering	109
De kredietcrisis als kans	111
Drie manieren om duurzaam te beleggen	114
De macht en onmacht van financiële instellingen	118
Duurzaam bankieren heeft de toekomst	121
7 Nieuw maatschappelijk engagement nodig	126
En de winnaar is?	128
De moeizame weg van woorden naar daden	133
Zelfregulering van ondernemers werkt niet	141
Hoe verantwoord ondernemen naar een hoger niveau te tillen?	144
8 De wereld globaliseert, wat doet de overheid?	149
Vrijhandel is geen doel op zichzelf	150
Handels- en investeringsverdragen zijn toe aan reparatie	157
De kredietcrisis rechtvaardigt geen vrijhandelsakkoord	162
9 Is er een weg uit het doolhof mogelijk?	172
Drie stappen om te handelen	176
De uitdaging is aan jou	181

Voorwoord

Echt waar.....?

Maar dat geldt toch niet voor de producten die ik in een gewone winkel koop? Dan zou iemand daar toch wel wat aan doen?

Als de situatie zo complex is, wat kan ik dan nog wel kopen?

Als ik over het werk en het onderzoek van Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO) vertel, krijg ik vaak een van bovenstaande reacties. Veel mensen verbazen zich over de grote structurele problemen die er bestaan in de internationale productie en handel en de rechten van mensen die daarbij nog steeds worden geschonden. Anderen weten dit wel en kennen de relatie met armoede waarin veel mensen leven, maar in de winkel is deze armoede onzichtbaar op de schappen en de schade aan de aarde staat niet op de etiketten. Dat je door je eigen consumptie misstanden in stand houdt, is voor velen nog een eyeopener. Tot slot is er een groeiende groep mensen die hier wel van op de hoogte is en actief zoekt naar alternatieven. De benodigde informatie hiervoor kunnen ze echter niet vinden, is soms tegenstrijdig of biedt maar weinig handelingsperspectief.

SOMO draagt met haar activiteiten en onderzoek al ruim 35 jaar bij aan de bewustwording van deze problematiek op drie niveaus: 1. Onderzoek naar de sociale en milieuomstandigheden waaronder handel en productie plaatsvinden, en analyse van systemen van productie en handel die armoede en misstanden in stand houden; 2. Onderzoek en analyse van de rol die bedrijven daar met hun strategie en beleid in spelen en 3. Advies en aanbevelingen aan andere actoren, zoals werknemers, beleidsmakers bij overheden, consumenten en (duurzame) investeerders over wat zij kunnen doen om duurzame en rechtvaardige verandering teweeg te brengen. De uitkomsten van de studies van SOMO worden door veel vakbonden, ontwikkelingsorganisaties, milieuorganisaties, campagneorganisaties en consumentenorganisaties verwerkt in eigen voorlichting, partnerschappen, onderhandelingen of campagnes en acties.

Ter gelegenheid van het 35-jarige bestaan van SOMO is het initiatief genomen om deze schat aan informatie ook op een andere manier te ontsluiten voor een breder publiek. We kiezen ervoor om de inhoud van het werk centraal te zetten. Niet de ontwikkeling van de organisatie, maar juist de uitkomsten van het werk van SOMO en haar partners vormen de kern van dit boek. We willen hiermee mensen uitdagen om zelf invloed uit te oefenen ten behoeve van duurzame sociale, ecologische en economische ontwikkeling.

Veel mensen zijn bereid een bijdrage te leveren aan een betere wereld, ze weten alleen niet hoe. De ene keuze blijkt achteraf weer verkeerde neveneffecten te hebben, benodigde informatie voor een andere keuze blijkt onvoldoende betrouwbaar te zijn en voor veel producten is er gewoon geen duurzaam alternatief. De houding van 'geef de oplossing maar, dan consumeren we die' is echter zelf ook onderdeel van het probleem. Niet alleen de productie- en handelsmethoden van de producten die we uiteindelijk in de winkel of via het internet kopen, veroorzaken sociale, ecologische en economische problemen, ook onze consumptiepatronen zijn daar debet aan. Dit boek over de inhoudelijke kant van het werk van SOMO wil hand-

vatten bieden op basis waarvan consumenten, beleidsmakers, managers en investeerders een eigen strategie kunnen ontwikkelen om duurzamer te handelen. Niet het consumeren van de oplossing staat centraal, maar de bewustwording van eigen mogelijke invloed. Die invloed, direct of indirect, onbewust of bewust, negatief of positief, is er altijd. Met de uitdaging een eigen duurzame invloedsstrategie te ontwikkelen willen wij met dit boek niet alleen bijdragen aan meer verwarring of een groter gevoel van verantwoordelijkheid, maar ook handelingsmogelijkheden vergroten. Zo'n persoonlijke strategie naar duurzaamheid begint met het in kaart brengen van de eigen invloedsmogelijkheden; in de winkel, op het werk, bij de bank, via maatschappelijke organisaties. Daarna komt het vragen stellen op diezelfde plekken; gevolgd door keuzes maken, alternatieven zoeken of ontwikkelen, informatie delen en waar nodig actie ondernemen.

Het plan voor dit boek sloot naadloos aan bij de ambitie van Evert-Jan Quak om inzicht en perspectief te bieden in de complexiteit van internationale handel en investeringen. Hij is een journalist die gespecialiseerd is in ontwikkelings- en globalisering-vraagstukken. De tekst van het boek is dus niet van de hand van SOMO zelf. SOMO heeft door middel van onderzoeksresultaten, interviews, netwerken en financiering bijgedragen aan dit boek, maar de inhoud en uitwerking zijn geheel het werk en voor rekening van Evert-Jan Quak. Ik ben blij met de duidelijke manier waarop hij de werkvelden van SOMO bij elkaar heeft gebracht tot een informatief en leesbaar boek. Het neemt de lezer mee in een boeiende tocht door een doolhof van verantwoordelijkheden, waarbij schone schijn wordt ontmaskerd, de verwarring soms duidelijk wordt geïllustreerd en waar mogelijk een wenkend perspectief wordt gegeven.

Evert-Jan heeft veel 'opinion leaders' geïnterviewd voor het schrijven van de verschillende hoofdstukken. Allen die bij naam worden genoemd in dit boek dank ik hartelijk voor hun bereidwillige medewerking.

Dit boek was niet tot stand gekomen zonder de deskundige bijdrage van veel SOMO collega's. Hun jarenlange ervaring, toewijding en visie waren nodig om dit boek te kunnen schrijven. Voor hun inhoudelijke bijdrage aan dit boek dank ik:

Myriam Vander Stichele, Esther de Haan, Roos van Os, Irene Schipper, Tim Steinweg, Francis Weyzig, Sanne van der Wal, Joris Oldenziel, Gemma Crijns, Bart Slob, Maaïke Kokke, Pauline Overeem, Joseph Wilde-Ramsing, Mariëtte van Huijstee, Virginia Sandjojo, Martje Theuws, Roeline Knottnerus en Suzan van der Meij.

Verder veel dank voor de organisatorische ondersteuning aan Iris van Oort, Mahassine Zentari, Daria Mnych, Maika Kuhn-munch, Janneke Romijn, Daniël Hamelberg en Erick Streden. Een speciaal woord van dank aan Edith van Overveld en Noor Backers voor hun coördinerende, corrigerende en inspirerende bijdrage bij het tot stand komen van dit boek.

Ronald Gijsbertsen
Managing Director van SOMO

Verwarring in het doolhof van goede bedoelingen

Verrast was ik door de herkenning van haar ongenoegen. In het televisieprogramma *Room 101*¹, waarin bekende Nederlanders hun ergernissen voorleggen aan het publiek, sprak zangeres en actrice Ricky Koole begin 2008 over een van haar irritaties. ‘Ik ben in een enorm doolhof geraakt en met mij heel Nederland of misschien wel heel de wereld: de ergernis van het niet meer weten wat goed is voor het milieu. Ik word er helemaal gek van’, zegt Koole. Ze was vroeger het meisje in de klas dat iedereen aanspoorde om uit mokken te drinken omdat dat goed is voor het milieu, ze scheidt elke dag keurig al haar afval en koopt bijna alleen nog ecologische producten, zelfs voor haar hond. Toch twijfelt ze: doe ik wel voldoende en helpt het wel? ‘Ik wil wat doen om het milieu en klimaat te sparen’, roept ze. ‘Maar tegenwoordig gaan ze iets bedenken waardoor ik mij goed ga voelen en denk o, ik koop een boom voor het milieu, maar het helpt dus niet.’

Presentator Jan Jaap van der Wal doet een duit in het zakje door te vertellen dat Kooles biologische avocado uit Israël wordt ingevlogen. Hoe goed is dat voor het milieu, vraagt hij retorisch.² Hij reikt haar ook een oplossing aan. ‘In een doolhof kan je teruglopen naar het begin of doorlopen naar het einde’, legt Van der Wal uit. Zijn gast kan kiezen. Een radicale veganist worden of al haar principes overboord gooien en teruglopen naar het begin van het doolhof en zich niet meer druk maken. De reactie van Koole is veelzeggend. ‘Teruglopen kan ik niet meer. Ik ken de waarheid. Maar veganist worden, dat lijkt me ook lastig.’ Ze zal dus in het doolhof verstrikt blijven volgens de theorie van Van der Wal.

Dit gesprek dat ik bij toeval tussen het overvolle aanbod op televisie vond, raakte me. Niet alleen Koole is in verwarring. Ook ik heb het gevoel dat mijn pogingen om mijn leven wat duurzamer en milieuvriendelijker te maken weinig effect sorteren. Ik ben me bewust van de problemen in de wereld en wil daar iets tegen ondernemen, maar wat ik ook doe of verzin (spaarlampen indraaien, minder vlees eten, meer biologisch voedsel eten, met een lagere temperatuur mijn kleding wassen of producten kopen bij kleine zelfstandige winkeliers), ik zit vast in een doolhof van tegenstrijdige belangen. Want tijd, geld en gemakzucht zijn mijn vijanden.

Het is een dilemma dat veel mensen waarschijnlijk zullen herkennen. Want wie is er nu tegen een schoon milieu? Wie is er voorstander van de stijging van de zeespiegel door klimaatverandering? Wie is er nu voorstander van betere werkomstandigheden in fabrieken waar onze gewilde producten worden gemaakt? Wie koopt graag producten waarvoor kinderarbeid is verricht? Ik hoop niemand.

Op individueel niveau zullen de meeste mensen zeggen vóór een eerlijk salaris te zijn, vóór goede veiligheidsgaranties tijdens het werk, te willen zwemmen in een schone zee of rivier, geen producten te willen kopen waar het bloed bijna letterlijk nog aan zit en klimaatverandering als bedreiging te zien voor de toekomst. Waarom lukt het ons als collectief dan niet om de samenleving en vooral de economie daadwerkelijk eerlijker en duurzamer te maken?

Benjamin R. Barber, die eerder wereldfaam verwierf met zijn *Jihad versus McWorld*, geeft in zijn nieuwste boek dat de titel *De infantiele consument*³ meekreeg aan hoe de moderne mens vastzit tussen zijn materiële en immateriële verlangens. 'De glunderende bezitter van een Hummer voelt zich een echte macho en is zich niet bewust van, of eenvoudig niet geïnteresseerd in het feit dat hij in een ecologisch monstrem rijdt, dat eindige fossiele brandstoffen verkwist, het milieu vervuult en de Verenigde Staten afhankelijker dan ooit van buitenlandse olievoorraden maakt. Met als gevolg dat hij geheel onbedoeld bijdraagt aan de rechtvaardiging voor militaire interventies in het Midden-Oosten.'

Het is een extreem en Amerikaans voorbeeld, maar het illustreert hoe ons levenspatroon invloed heeft op politieke en economische beslissingen. Een wat meer alledaags voorbeeld dan maar. Een Nederlandse familie doet de wekelijkse boodschappen in een grote supermarkt. Zij laden de winkelwagen vol met lekkernijen. Aanbiedingen als *3 voor de prijs van 2* gaan ze niet uit de weg, je bent immers gek als je te veel betaalt, toch? Onbedoeld draagt de familie bij aan de rechtvaardiging van supermarkten om zo goedkoop mogelijk voedsel in te kopen. Als gevolg hiervan gaan duizenden, vooral kleine boeren en tuinders failliet en blijft grootschalige land- en tuinbouw over, ten nadele van het landschap en de dieren die voor de productie worden gebruikt. Zo bevordert de familie onbedoeld allerlei zaken waar ze niet voor is.

Deze familie zijn we allemaal, besef ik. We willen misschien wel de wereld beter, veiliger, schoner en leefbaarder maken, maar we zitten tegelijk vast in een leefpatroon dat juist lijkt bij te dragen aan milieuvervuiling en sociale misstanden. Wat we vervolgens doen is naar elkaar wijzen als het gaat om de schuldvraag. Rijke landen naar opkomende landen als India en China, producenten naar consumenten en vakbonden naar de overheid en vice versa.

Verwarring, ergernis en ontmoediging liggen op de loer. Hoe de verwarring te ontwarren? Hoe kunnen we ervoor zorgen dat we niet naar elkaar blijven wijzen om de vaak tegengestelde belangen te beteugelen? Hoe kunnen we het tij keren? Hoe kunnen we met anderen samenwerken? Dat zijn de vragen waarop ik een antwoord wil vinden in dit boek.

De kritische burger is meer dan een consument

De verwarring van Ricky Koole en het boek van Barber hebben me aan het denken gezet. In hoeverre help ik als zelfbenoemd kritisch burger mee om de wereld duurzamer te maken? Maar nog belangrijker, hoe vaak doe ik precies het omgekeerde vanuit gemakzucht of door onwetendheid? En, kan ik als individu door mijn leefpatroon aan te passen iets wezenlijks veranderen aan de complexe werkelijk-

heid om me heen? Het werd het begin van een zoektocht. Een tocht aan de hand van het werk en het netwerk van Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO).

Wat me tijdens het onderzoek snel duidelijk werd, is dat de burger zich niet in het keurslijf van de consument moet laten praten; hij of zij is meer dan een wandelende portemonnee. De burger is naast consument ook werknemer, spaarder of belegger. Hij of zij kan via aandeelhoudersvergaderingen, via het organiseren van werknemers of via het stemrecht invloed uitoefenen op de besluitvorming en kan via lidmaatschappen of vrijwilligerswerk actief in het leven staan.

Maar er is ook een probleem. In al die verschillende hoedanigheden blijken we uiterst verschillend te handelen. Of zoals iemand eens tegen me zei. 'Aan de producten in het winkelmandje kan niemand aflezen op welke politieke partij je stemt.' Met andere woorden, hoe we als consument en hoe we als burger in het leven staan loopt niet altijd parallel. Het is aan ons om in al onze verschillende hoedanigheden zo consistent mogelijk te zijn in ons handelen, maar dat is makkelijker gezegd dan gedaan.

We hebben werk nodig om geld te verdienen, maar is dat een excuus om middels je werk bij te dragen aan zaken waar je normaal gesproken tegen bent? We willen allemaal een goede oudedagsvoorziening, maar is dat een excuus voor pensioenfondsen om ten koste van milieu en levens van anderen te beleggen in van alles en nog wat? En we hebben het allemaal erg druk met ons werk en sociale contacten, maar is dat een excuus om gemak de overhand te laten krijgen en ons niet te verdiepen in verantwoorde consumptie?

In het debat over een duurzame en eerlijke economie ligt de nadruk sterk op de rol van de burger als consument. Die zou een belangrijk element zijn in het mechanisme dat kan leiden tot een duurzame en eerlijke samenleving, vertellen bedrijven en overheden. De gedachte is dat de kritische consument het bedrijfsleven het duwtje kan geven dat nodig is om duurzame producten te ontwikkelen die sociaal verantwoord en zonder milieuschade worden gemaakt. Er rust dus een grote verantwoordelijkheid op de schouders van de consument.

Kan de consument die verantwoordelijkheid wel aan? Naast het al geschetste dilemma van gemakzucht, wil niemand een dief van zijn eigen portemonnee zijn en is er voor mij als consument altijd de onstuitbare zucht naar meer. Méér is beter en is synoniem voor vooruitgang. Minder staat juist gelijk aan stagnatie en economische neergang. En we worden daarop aangesproken via reclames en advertenties, overal om ons heen. Vergeleken met 1990 en gecorrigeerd voor inflatie besteden Nederlandse huishoudens nu gemiddeld vijftig procent meer, vooral aan huishoudelijke en elektronische apparaten.⁴

Al dat consumeren is bovendien goed voor de economie, wat nu ook weer duidelijk wordt aangehaald in tijden van economische crisis. In tijden dat veel wordt geconsumeerd stijgt de economische groei. Door veel te consumeren worden in Nederland bijvoorbeeld nieuwe banen geschapen (in de vervoers-, detailhandels-, horeca- en vermaaksector) die hard nodig zijn om het banenverlies door het vertrek van veel fabrieken naar zogenoemde lagelonenlanden te compenseren.

Consumptie en economische groei zijn met elkaar verbonden, maar kan de individuele consument met zijn of haar consumptiepatroon ook een einde maken aan mondiale problemen als armoede en milieuvervuiling? Nee, denkt Benjamin R. Barber: 'De consument absorbeert enerzijds de wereld van producten, goederen en diensten die hem worden voorgehouden, waardoor hij die wereld verovert, maar anderzijds laat hij zich sterk bepalen door merknamen, logo's en de door die wereld aan consumenten verschafte identiteit. De consument probeert zich meester te maken van de markt, ook al maakt de markt hem tot zijn gevangene.'⁵

Als de consument de 'gevangene' is van de markt, dan wordt hij of zij te zeer belemmerd om een actieve, kritische rol aan te nemen. Of is Barber te negatief? Misschien, wie namelijk ethisch wil inkopen heeft tegenwoordig heel wat te kiezen: *fair trade*, biologisch, uit de regio, tweedehands, vegetarisch of diervriendelijk. Ook zijn er vele keurmerken en ethische labels die de consument helpen goede en eerlijke producten te kopen.

Maar door het grote aanbod moet de kritische consument over wel heel veel informatie beschikken om een helder beeld te krijgen van wat alle labels, keurmerken en gedragscodes precies inhouden die bedrijven en maatschappelijke organisaties bedenken. En dan is het nog de vraag of we wel alles kunnen weten omdat veel in het productieproces niet transparant gebeurt. De overheid wil er de vingers niet aan branden, zodat een acceptabele keuze maken voor burgers erg lastig en vooral tijdrovend is.

Wel zijn er steeds meer consumenten die op de een of andere manier op de hoogte zijn van producten met keurmerken en labels, maar de verkoop van ethische labels als percentage van de totale bestedingen blijft laag. In Nederland heeft het koffiekeurmerk Max Havelaar na twintig jaar een marktaandeel van drie procent verworven. We kopen rond de twee procent aan biologische producten. Er bestaan overigens opvallende verschillen met andere landen. De Fair Trade-banaan heeft in Nederland een marktaandeel van rond de 4 procent, in Groot-Brittannië ligt dat rond de 20 procent en in Zwitserland zelfs 48 procent.

Als we de marktonderzoeken moeten geloven is meer dan negentig procent van de consumenten bezorgd over kinderarbeid, milieuvervuiling en dierenleed. En zegt bijna twintig procent in de winkel met ethische aspecten rekening te houden. Dat het marktaandeel van ethisch verantwoorde producten toch zo klein is, doet vermoeden dat we sociaal wenselijke antwoorden geven óf simpelweg denken meer ethisch te kopen dan we in werkelijkheid doen.

Hoe rijker we worden, hoe meer we kopen

Wie snel en eenvoudig wil weten wat de gevolgen zijn van ons almaar stijgende consumptiepatroon kan terecht op de website www.storyofstuff.com.⁶ Een zekere Annie Leonard uit de Verenigde Staten legt zeer doeltreffend met animaties uit hoe we met z'n allen een economisch systeem in stand houden dat als enige ambitie heeft ons meer te laten consumeren. Dat doen bedrijven bijvoorbeeld door producten te maken die niet lang meegaan. Een eenvoudige kam ging slechts enkele tientallen jaren geleden nog een heel leven mee. Nu niet meer.

De *Story of Stuff* legt het verschijnsel uit aan de hand van de computer. De computers die we gebruiken lopen na een paar jaar vast omdat ze niet meer aan de eisen van veel nieuwe softwareprogramma's voldoen. Dit probleem kan eenvoudig worden opgelost, maar daar werkt de industrie niet aan mee: zij maakt deze ingreep onmogelijk, zodat we een volledig nieuwe computer moeten kopen.

Ook voedt het bedrijfsleven onze zucht naar méér met reclame, mode en merknamen. Weleens stilgestaan bij de vraag waarom elke zomer de kledingmode weer anders is? Dat gaat niet vanzelf, maar is het gevolg van een strategie die ertoe moet leiden dat we ook elke zomer iets nieuws kopen. Als je dat niet doet, loop je het risico er niet bij te horen – wat dat ook betekenen mag – of ouderwets te zijn. Je geeft blijk niet aan de eisen van het moderne consumentenschap te voldoen.

Leonard heeft volgens mij een punt. Voor aangepaste sentimenten op het gebied van reclame of mode blijken we erg gevoelig te zijn. Niet alleen met kleding, maar ook als het gaat om bijvoorbeeld de auto, mobiele telefoon of ons interieur. Of neem een televisietoestel, we zijn geneigd de nog prima werkende 'oude' tv snel in te ruilen voor de nieuwste *High Definition TV* waarvoor we bereid zijn een hoge introductieprijs te betalen. Als we wat sterker in onze schoenen zouden staan, zou het redelijk makkelijk zijn weerstand te bieden aan onze verleiding méér te kopen.

Maar de producenten willen juist dat wij blijven kopen. Voor hen valt de meeste winst te maken met de verkoop van de nieuwste modellen en de laatste mode. Nu is het maken van winst door bedrijven geen zonde. En als we meer te besteden hebben, meer willen kopen en dat ook nog eens economische groei oplevert, wat kan daar dan mis mee zijn? Op zich gezien weinig, maar als winstbejag door bedrijven en de zucht naar meer bij consumenten ten koste gaan van mens, dier en milieu wordt het moeilijker te verdedigen.

Dat is ook de kritiek van econoom Arnold Heertje, emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, in zijn boek *Echte economie*.⁷ De economie zoals we die nu kennen is los komen te staan van de echte economie omdat twee uitgangspunten van de

economische wetenschap, namelijk schaarste en welvaart, van ondergeschikt belang zijn geworden. Het verlies van eenvoudige economische inzichten leidt tot maatschappelijke schade. Vooral de onderwaardering van natuur en cultuur is een negatief gevolg van de eenzijdige nadruk op de financiële kanten van de economie en de illusie van universele meetbaarheid.

Het economisch systeem als geheel moet op de helling. Er moeten andere inzichten komen en belangrijke uitgangspunten als schaarste en welvaart moeten weer meetellen. Dat toont onderzoek van SOMO⁸ ook aan. Zij doet meer dan 35 jaar onderzoek naar het gedrag van multinationals wereldwijd. Uit het onderzoek dat SOMO doet, komt naar voren dat belangen niet gelijkwaardig zijn. In de samenleving overheersen de (financieel-) economische belangen. Een normering vanuit sociale en ecologische belangen is onvoldoende aanwezig of ontbreekt. Een herstel van de juiste verhouding tussen sociale, ecologische en economische belangen is noodzakelijk.

Boosdoener is een te grote nadruk op de vrije marktwerking en de daarmee samenhangende deregulering. Volgens SOMO heeft de markt een beperkt zelfregulerend vermogen en zijn strenge regels nodig om excessen tegen te gaan. Bedrijven opereren steeds meer internationaal en hoe verder weg, hoe moeilijker te controleren wat er precies gebeurt. Transparantie en regulering zijn dus van wezenlijk belang voor een duurzame en eerlijke ontwikkeling. Ook is transparantie en regulering geboden omdat de economie zo complex is dat je een specialist moet zijn om zicht te hebben op wat er allemaal gebeurt.

Dat is te illustreren met het voorbeeld van een cd-speler die voor weinig geld, soms nog geen vijftig euro, in de verkoop gaat. Hoe is het mogelijk om een cd-speler voor vijftig euro met winst te verkopen? Er zitten grondstoffen in, transportkosten, arbeidskosten en alle bedrijven die betrokken zijn bij productie, transport en verkoop maken er winst op.

Kort gezegd komt het op het volgende neer. Zolang ondernemers hun producten het liefst fabriceren in fabrieken die staan in landen met de laagste lonen, de laagste belastingdruk en minimale wetgeving op bijvoorbeeld het gebied van milieuvervuiling,

blijven de productiekosten laag en zijn lage winkelprijzen mogelijk. Maar dat is niet alles. Veel kosten van het productieproces zijn helemaal niet in de verkoopprijs meegerekend, zoals gezondheidsschade voor werknemers en omwonenden en schade door armoede die wordt veroorzaakt door lage lonen.

Sterker, het rijke Westen (dat wil zeggen westerse ondernemingen en de onwetende consumenten die voor een dubbeltje op de eerste rang willen zitten) zetten de fabrikanten in de productielanden onder druk goedkoper te produceren dan goed voor ze is. Degenen die het nakijken hebben, zijn de vele miljoenen fabrieksen landarbeiders, kleine boeren en hele (arme) gemeenschappen die achterblijven met lage lonen, lage winstmarges, ontbossing en vervuiling van hun grond en rivieren.

Een reparatie van het economische systeem op enkele punten is onvoldoende, zeker als het consumentisme niet aan banden wordt gelegd. Dat toont ook het internationale onderzoeksinstituut Worldwatch aan. Als de hele wereld net zo veel zou consumeren als wij in het rijke Westen, zijn er vijf aardbollen nodig om ons te voorzien van alle grondstoffen. Het opwarmen van het klimaat is al een noodsignaal dat we verkeerd bezig zijn en stelt de wereld voor een serieus probleem. Worldwatch rekende uit dat 12 procent van de wereldbevolking (Verenigde Staten, Canada en West-Europa) verantwoordelijk is voor 60 procent van alle consumptiebestedingen, terwijl een derde van de wereldbevolking (Zuid-Azië en Afrika ten zuiden van de Sahara) slechts een kleine 3 procent bijdraagt aan de totale consumptiebestedingen wereldwijd.⁹

De pogingen om de armoede de wereld uit te bannen raken dan ook een serieus probleem. In een vrijemarkteconomie zal wie rijker wordt meer gaan kopen, en we hebben maar één aardbol. Dat is geen nieuws: hierover zijn talloze televisiereportages gemaakt en vele boeken verschenen. Eigenlijk zou de moderne burger allang moeten weten dat zijn leefpatroon negatieve gevolgen heeft voor mens en milieu, maar op de een of andere manier lukt het niet onszelf te veranderen. Het 'toekijkerssyndroom', het verschijnsel dat omstanders bij verdrinkingen eerder geneigd zijn passief toe te kijken naar een drenkeling in plaats van in actie te komen, lijkt

ook op te gaan voor onze houding ten aanzien van problemen als klimaatverandering, armoede en arbeidsrechten. De problemen zijn ernstig, maar ons leefpatroon erop aanpassen is veelal te veel gevraagd.

Op zoek naar de uitgang van het doolhof

De huidige financiële en economische crisis geeft ons niet alleen ellende, maar ook de mogelijkheid om nu orde op zaken te stellen, om een grote schoonmaak te houden. Waar deregulering is doorgeschoten kan dat nu worden hersteld. Economische reddingsplannen kunnen een groene economie dichterbij brengen. Of zoals Nicholas Stern, de Engelse econoom die bekend is geworden door de *Stern Review on the Economics of Climate Change* uit 2006, het verwoordde: het momentum is te mooi om er nu niets mee te doen.¹⁰

Waar moeten we beginnen? Internationale afspraken en nationaal beleid die mondialisering mogelijk hebben gemaakt, zorgden ervoor dat kapitaal vrij over de aardbol kan bewegen zonder dat het daarbij echt onderhevig is aan sociale, ethische of ecologische regels. En als die regels al bestaan, worden ze niet afgedwongen door een mondiale instantie met macht.

De Wereldhandelsorganisatie (*World Trade Organization*) heeft wel macht en legt zich toe op handelsregels, investeringsregels en regels over intellectueel eigendom. Maar regels op het gebied van milieu- en arbeidswetten moeten door nationale staten worden opgelegd. Probleem is dat staten dikwijls erg zwak staan en bovendien met elkaar wedijveren om investeerders aan te trekken, onder meer door hun zo weinig mogelijk regels op te leggen.

Het is noodzakelijk dat de staat zich die rol toe-eigent om tegenwicht te bieden aan de private sector. De Raad van State kwam in zijn jaarverslag over 2008 met een soortgelijke aanbeveling:

'Een goed functionerende markt heeft, wil zij duurzaam zijn, het tegenwicht nodig van een krachtige staat. Een krachtige staat heeft, wil zij democratisch zijn, zelfbewuste burgers nodig en een krachtige burgersamenleving. Markt, staat en

burgersamenleving zijn wederzijds van elkaar afhankelijk. Zij vormen elkaars tegenwicht. Dit tegenwicht is nodig omdat elk systeem het gevaar loopt in zichzelf gekeerd te raken. Politieke instellingen en politieke functionarissen boden de afgelopen decennia onvoldoende tegenwicht tegen de eigen dynamiek van markt én staat.'

Politici en ondernemers zijn desondanks nog altijd groot voorstander van vrijwillige initiatieven op het gebied van duurzaam ondernemen. De praktijk van het zogenoemde maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) waar zelfregulering de boventoon voert, gaat dan ook niet ver genoeg, zo toont onderzoek van SOMO overtuigend aan. Maatschappelijk verantwoord ondernemen raakt door het vrijwillige aspect ervan niet de kern van de dagelijkse bedrijfsvoering van bedrijven en blijft bij de meeste bedrijven steken in het hobbyisme van enkele individuen. Nu de wereld tegelijkertijd te maken heeft met een financiële, economische, klimaat en voedselcrisis is dit hét moment om de praktijk van het maatschappelijk verantwoord ondernemen eens serieus onder de loep te nemen. Een koersverlegging blijkt dan noodzakelijk, want maatschappelijk verantwoord ondernemen zoals we dat nu kennen heeft te weinig voor veranderingen gezorgd. Gelukkig hoeft niet bij nul begonnen te worden, want veel voorbereidend werk is al gedaan. Er is onderzoek gedaan vanuit zowel maatschappelijke organisaties als de wetenschap en de in de afgelopen jaren opgedane praktijkervaring kan als basis dienen.

Zo werkt op dit moment wetenschapper John Ruggie, de speciaal adviseur van de Verenigde Naties op het gebied van ondernemen en mensenrechten, zijn eerder door alle partijen (bedrijfsleven, overheid en maatschappelijk middenveld) bewierookte raamwerk¹¹ uit. Daarbij gaat het om hoe internationaal opererende bedrijven aansprakelijk kunnen worden gesteld voor misstanden wereldwijd. Ruggie stelt dat de groeiende macht van het bedrijfsleven vraagt om afdwingbare maatregelen tegen misbruik. In het raamwerk staat dat overheden de mensen moeten beschermen, bedrijven mensenrechten moeten respecteren en dat als ze dat niet

doen de slachtoffers van mensenrechtenschendingen door bedrijven verhaal kunnen halen en schadeloos moeten worden gesteld.

De tijd lijkt rijp voor verandering, maar makkelijke oplossingen bestaan niet. Dit boek ontmaskert veel van de praktijken van maatschappelijk verantwoord ondernemen, maar zal geen eenvoudige antwoorden bieden op alle problemen. Wel wordt gevraagd aan ondernemers, ambtenaren en burgers om de handen ineen te slaan nu het momentum gunstig is en de noodzaak groot. Er is geen tijd meer om naar elkaar te wijzen: er moet actie worden ondernomen om ecologische en sociale waarden serieus in het besluitvormingsproces van zowel ondernemers, ambtenaren als burgers mee te nemen. Vooral de overheid heeft hier een rol te vervullen, omdat de afgelopen jaren wel is gebleken dat bedrijven en burgers zichzelf niet uit het moeras omhoog kunnen trekken.

Dat zal in de volgende hoofdstukken blijken. Elk hoofdstuk laat de beperking van een economisch principe voor steeds een andere bedrijfstak zien. Zoals uitbesteding in de elektronicasector (hoofdstuk 2), machtsconcentratie bij inkopers van grote supermarktformules (hoofdstuk 3), vrijheid van vestiging voor investeerders in de textielsector (hoofdstuk 4), het omzeilen van strenge regelgeving in het Westen door gebruik te maken van het ontbreken ervan in ontwikkelingslanden door de farmaceutische industrie (hoofdstuk 5) en tot slot de kortetermijnvisie in de financiële sector (hoofdstuk 6).

Uit deze hoofdstukken blijkt niet alleen dat ons economisch handelen een duurzame en eerlijke economie in de weg zit, maar ook dat de noodzaak tot verandering groot is. Er is met andere woorden een brede coalitie nodig van burgers, overheden en bedrijven om de economische realiteit in een duurzame vorm te gieten. De huidige eendimensionale aandacht voor consumentenmacht werkt een brede en sterke coalitie tegen. Belangrijker, het plaatst de rol van het bedrijfsleven en de overheid op de achtergrond waardoor zij hun eigen verantwoordelijkheid veelal ontlopen.

Laten we hopen dat de overheid de huidige economische crisis inderdaad aangrijpt om de macht terug te eisen van het bedrijfsleven. Zij is de enige instantie die echt bindende interna-

tionale afspraken kan opleggen, maar leek de afgelopen twee decennia vooral in dienst te staan van bedrijven. Het resultaat is dat in internationale verdragen, zoals investeringsverdragen of handelsverdragen, nog weinig plaats is voor de belangen van werknemers, omwonenden of het milieu, zoals onder andere in hoofdstuk 8 naar voren komt.

In hoofdstuk 7 blijkt dat het bedrijfsleven niet stil zit en experimenteert met het nemen van verantwoordelijkheid ten aanzien van armoede, milieuvervuiling en sociale uitsluiting. Dat doen bedrijven door gedragscodes te ontwikkelen en te ondertekenen en door samenwerking aan te gaan met maatschappelijke organisaties. Het resultaat is echter mager. Enkele verbeteringen zijn geconstateerd in de gezondheids- en veiligheidssituatie op de werkvloer in fabrieken in Azië en Latijns-Amerika. Maar belangrijke zaken als het bestrijden van milieuschade, langetermijncontracten voor toeleveranciers en vaste contracten voor werknemers zijn nog steeds onbespreekbaar voor de meeste bedrijven.

Als het bedrijfsleven, maar ook de overheden hun verantwoordelijkheid nemen, blijft er ook nog steeds een taak weggelegd voor de (tobbende) burger. Mensen die bewust en kritisch om zich heen kijken, zien dat ze vastzitten in een leefpatroon dat niet strookt met hun idealen. Ten eerste moeten we van het beeld af dat ons wordt opgedrongen dat we slechts consumenten zijn. Zoals hoofdstuk 9 laat zien, zijn er tal van mogelijkheden om als werknemer, spaarder, belegger, kiezer en consument actief bij te dragen om de wens van duurzame ontwikkeling in vervulling te laten gaan.

Met gebundelde krachten moet het mogelijk zijn de uitgang van het doolhof uiteindelijk te vinden, zodat we er niet langer in verstrikt hoeven te zitten en we niet ontmoedigd door verwarring en ergernis teruglopen naar het begin ervan.

NOTEN

- 1 De uitzending van *Room 101* van 13 maart 2008 is terug te zien op het internet: <http://www.nederland3.nl/uitzendinggemist/programma/room-101/3198>.

- 2 Hier kan wel aan worden toegevoegd dat elke avocado van ver wordt geïmporteerd omdat het een tropische vrucht is.
- 3 Barber, Benjamin R., *De infantiele consument: hoe de markt kinderen bederft, volwassenen klein houdt en burgers vertrapt*, Ambo/Anthos Uitgevers, 2007.
- 4 Totale bestedingen Nederlandse huishoudens volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- 5 Barber, Benjamin R., *De infantiele consument: hoe de markt kinderen bederft, volwassenen klein houdt en burgers vertrapt*, Ambo/Anthos Uitgevers, 2007.
- 6 *The Story of Stuff* is geschreven door Annie Leonard en geproduceerd door Free Range Studios in de Verenigde Staten. Het is een twintig minuten durend filmpje op internet (www.storyofstuff.com) en gefinancierd door The Sustainability Funders en Tides Foundation.
- 7 Arnold Heertje, *Echte economie - Een verhandeling over schaarste en welvaart en over het geloof in leermeesters en leren*, Valkhof Pers, 2006.
- 8 www.somo.nl.
- 9 State of the world 2004: special focus: The Consumer Society (Worldwatch Institute).
- 10 *The Guardian* plaatste op 24 februari 2009 een korte versie van *An Outline of the Case for a Green Stimulus*, geschreven door Nicholas Stern en Alex Bowen.
- 11 John Ruggie, *Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights*. Rapport van de speciale vertegenwoordiger van de secretaris generaal van de Verenigde Naties inzake het thema mensenrechten en transnationale ondernemingen van 7 april 2008.

Hoe ons mobieltje wordt uitbesteed

We zijn allemaal afhankelijk van informatietechnologie (IT), elke dag en de hele dag door. Voor iedereen die vooruit wil in het leven zijn apparaten als mobiele telefoons en laptops onmisbaar. Het was tien jaar geleden ondenkbaar dat het zo makkelijk zou zijn onderweg in de trein of de auto of op het vliegveld te werken via mobiele digitale netwerken. Of om na een werkdag op een terrasje te gaan zitten en vrienden te bellen voor gezelschap, even het laatste nieuws op te vragen op je mobieltje of met de laptop op schoot foto's te bekijken van de laatste vakantie van vrienden via digitale sociale netwerken als Facebook of Hyves.

Om te zien hoe snel de digitale en mobiele revolutie gaat, hoef je niet ver achterom te kijken. Bijna lachwekkend om mijn eerste mobieltje, een Alcatel uit 2002, terug te zien. Of zelfs mijn Samsung mobieltje uit 2004 en mijn Acer laptop uit 2005; zo snel verandert de technologie en vormgeving. Ik dacht zeven jaar geleden nog: 'Nee, ik hoef niet de hele dag bereikbaar te zijn.' Nu kan ik me een leven zonder mobieltje en laptop moeilijk meer voorstellen. Sterker nog, ik heb de vaste telefoon de deur uit gedaan en communiceer steeds vaker via de laptop met het digitale netwerk Skype.

De vooruitgang die nieuwe communicatie mogelijk maakt, blijft niet alleen beperkt tot ons rijke deel van de wereld. Volgens een rapport van de Verenigde Naties¹² uit 2009 heeft de helft van de wereldbevolking tegenwoordig een mobiele telefoon. Dat was in 2002 nog pas 19 procent. De Europeanen scoren het hoogst. Zij gebruiken zelfs meer mobieltjes dan de bevolking telt.¹³ Maar de grootste groei vond plaats in Afrika, waar in 2007 iets meer dan een kwart van de bevolking een mobiele telefoon in haar bezit heeft, zevenmaal zoveel als in 2002.¹⁴

De komst van mobiele telefonie heeft de wereld veranderd. In afgelegen gebieden waar de bevolking voor de meest dichtbijgelegen telefoon soms uren moest lopen, is het nu mogelijk met de buitenwereld te communiceren via betaalbare mobiele netwerken. Kansen voor (nieuwe) handel nemen hierdoor toe. En de nieuwste modellen die op de markt komen, bieden steeds meer voor de gebruikers, zoals internet en gps.

Ondanks deze ontwikkeling stagneert de markt voor mobieltjes in belangrijke afzetgebieden als West-Europa en de Verenigde Staten. Na jarenlange omzetgroei is de verkoop van mobieltjes in West-Europa met 16,4 procent gedaald in het eerste kwartaal van 2008. Dus al voor de economische crisis die pas later in 2008 zichtbaar zou worden. Het was de eerste daling sinds onderzoeksbureau Gartner in 2001 begon de verkopen van mobiele telefoons te monitoren.¹⁵ De verkoop in de Verenigde Staten daalde begin 2008 met 13 procent.¹⁶

Een verzadigde markt vergroot de concurrentie tussen de aanbieders. Het dwingt hen zich op de verkoopmarkt te onderscheiden van de rest in technologie en *design*. Bovendien worden gebruikers via reclame en promoties aangespoord hun mobieltje snel in te wisselen voor het nieuwste model. Misschien wel te snel voor een apparaat dat het nog goed doet. De technologische vooruitgang heeft me tussen 2002 en 2009 drie mobiele telefoons opgeleverd (en ik zit al te denken aan een volgende), twee laptops, twee digitale camera's en ook nog eens twee mp3-spelers. Waarom eigenlijk? Was ik aan mijn zucht naar beter bezweken, was ik gevoelig ouderwets te worden gevonden met een mobieltje van twee jaar oud of word ik te veel beïnvloed door de reclame?

Ik vrees dat alle drie aspecten voor mij een rol spelen. En ik ben daarin bepaald niet de enige. Kijk bijvoorbeeld naar de introductie van de nieuwe *iPhone*. In 2007 kwam Apple met het eerste model op de markt. Het voorspelde met een grote reclamecampagne een revolutie in de mobiele telefonie. In de eerste negentig dagen verkocht Apple wereldwijd vijftienduizend iPhones per dag.¹⁷ In 2008 stonden dezelfde liefhebbers weer in de rij om de nieuwste versie te kopen. Een opvolger zal door de toenemende concurrentie

op de verkoopmarkt van de zogenoemde *smart phones* (waarbij internet, gps en mobiele telefonie zijn geïntegreerd) niet lang op zich laten wachten.

En zo gaat het met al onze elektronica. Aanbieders ervan brengen uit overlevingsstrategie of om het winstpeil hoog te houden het ene na het andere model op de markt en wij gebruikers blijken daar uiterst gevoelig voor te zijn. Wie nu geen touchscreen-mobieltje heeft, mist de boot. Het voelt bijna alsof we als gebruikers een verbond hebben gesloten met de industrie.

Maar over welke bedrijven hebben we het hier? Eigenlijk heb ik geen idee wie mijn geliefde mobieltje of laptop maakt. Er staat wel Nokia, Dell of Hewlett Packard op, maar die bedrijven blijken mijn laptops of mobiele telefoons amper in handen gehad te hebben voordat ik ze in de winkel kocht. Minder bekende fabrikanten als Quanta, Compal, Flextronics en Wistron hebben in werkelijkheid het hele productieproces van elektronica van ontwerp tot aan het testen in handen.

Kader 2.1 Dynamisch geografische kaart van elektronicafabrieken

De geografische kaart van de fabrieken waar onze elektronica wordt gemaakt verandert steeds. Bedrijven zoeken naar de laagste kosten, willen de tijd waarin een product op de markt komt bekorten en zoeken naar betere concurrentiemogelijkheden. Vooral landen in Azië hebben weten te profiteren van de verplaatsing van de elektronicafabrieken van Noord-Amerika en West-Europa in de zoektocht naar goedkopere bestemmingen en nieuwe markten.

China is om die reden populair maar ook Thailand, India, de Filipijnen, Vietnam en Maleisië. Loonkosten spelen een grote rol bij waar de fabrieken staan, maar ook spreiding van risico's – politiek en economisch – is belangrijk, evenals de wens om dicht bij de markten met de grootste afzetmogelijkheden te zitten, zoals die van de opkomende economieën in met name Azië. Een goed voorbeeld is India. De afgelopen jaren weten de elektronica-producenten dit land te waarderen om de groeiende markt voor elektronica-producten in combinatie met lage loonkosten.

Andere landen waarin de elektronicafabrikanten geïnteresseerd zijn liggen in Oost-Europa. Daar zijn de arbeidskosten nog laag, de werknemers hoog opgeleid en staan de fabrieken dicht bij de West-Europese markt. Hetzelfde geldt voor Mexico dat profiteert van de nabijgelegen Noord-Amerikaanse markt.

Bron: Swedwatch & SOMO, Silenced to Deliver: Mobile Phone Manufacturing in China and the Philippines, september 2008

Het productieproces van elektronica blijkt vele malen ondoorzichtiger en complexer dan ik ooit had kunnen denken. Gemiddeld leveren 58 fabrieken onderdelen voor de productie van een laptop.¹⁸ Als je je laptop of mobieltje opent (wat om technische redenen niet aan te raden is) wordt dat duidelijk. Het bestaat uit duizenden (soms minuscule) onderdelen als een oplaadbare batterij, mini-harddisk, chipplaatjes, halfgeleiders, luidsprekers, noem maar op. De vele grondstoffen als coltan, platina, kobalt en nikkel die daarin zijn verwerkt, blijven echter onzichtbaar.¹⁹ Waar komen al die onderdelen vandaan, wie maken ze en waar komen ze samen tot een eindproduct?

Werken zonder toekomst

De kans is groot dat de *Bluetooth adaptor* in onze mobiele telefoons is gemaakt door Giant Wireless Technology uit Hong Kong. Deze producent heeft enkele fabrieken in het elektronicagebied van Shenzhen in het zuiden van China. Een van de 5500 arbeiders van de Giant Wireless fabriek in Shenzhen is Zhang Hui.²⁰ Een trotse jonge vrouw van 23 jaar, die blij is dat ze in de fabriek kan werken. Met het beetje geld dat ze per maand overhoudt, helpt ze haar ouders die buiten Shenzhen op het platteland wonen.

Net als Zhang Hui wonen de meeste arbeiders in China samen in grote wooncomplexen die worden beheerd door de fabriekseigenaar. Hui leeft in een ruimte van twintig vierkante meter samen met tien andere vrouwen met wie ze een douche en toilet deelt. Op zichzelf wonen zit er niet in, 'onbetaalbaar', zegt ze.

‘Ik zou het liefst met zes personen de woonruimte delen, maar dat houdt de fabriek tegen’, betreurt Hui. ‘De ruimte is nu te klein, maar we gebruiken haar zo effectief mogelijk. Als de wekker om 6.45 uur gaat, poetst de een haar tanden in de wasbak, een tweede boven het toilet. Een derde wast haar gezicht bij de kraan in de hoek. De anderen kleden zich aan achter de gordijntjes op het stapelbed. Daarna rouleren we. Als de nachtploeg terugkomt, wacht die op de gang totdat we klaar zijn en rond 7.00 uur naar buiten komen.’

Om 7.35 uur begint het werk. ‘Ik voel me een machine, een werktuig’, zegt Hui. ‘De hele dag door solderen is saai. Mijn werk is het oranje en het gele draadje in minder dan drie seconden aan elkaar vast solderen.’ Om 12.00 uur heeft ze een uur lunchtijd, het avondeten is van 17.15 tot 18.00 uur en daarna volgt nog vijf uur overwerk. Hui: ‘Het weigeren van overwerk of afwezigheid wordt gestraft met een boete van drie onbetaalde werkdagen.’

Tijdens het piekseizoen, als de tijd tussen de order en levering op z’n kortst is, staan de arbeiders onder extra zware druk. Ze werken soms dertig uur lang non-stop in een dubbele ploegendienst, dag en nacht. ‘Soms als ik ’s avonds op mijn beurt om te douchen wacht, val ik op mijn bed in slaap. Als ik wakker word, is het al de volgende ochtend en moet ik direct weer aan het werk’, verzucht Hui.

Miljoenen migrantenarbeiders hebben het arme Chinese platteland verlaten om werk te vinden in de elektronica-industrie in het zuiden van China dichtbij Hong Kong. Ook de 20-jarige He Siu²¹ vond werk in de elektronica-industrie, in een fabriek waar telefoonopladers voor grote electronicamerken als Nokia, Motorola, Sony, LG en Samsung worden gemaakt. Zij werkt iedere dag diensten van tien uur met het plakken van stickers op de telefoonopladers, 855 stuks per uur. Als ze dat niet haalt, moet ze zonder betaling doorwerken tot ze haar quotum wel heeft gehaald.

Siu zegt het afgelopen jaar drie maanden lang zeven dagen per week te hebben gewerkt, zonder vrije tijd. ‘Wanneer ik klaar ben met werken voel ik me ongelofelijk moe, fysiek en mentaal, vanwege de enorme werkdruk’, vertelt Siu. Toen ze 18 jaar was, verliet ze haar dorp om in een elektronicafabriek te gaan werken. Ze

was van plan om geld naar haar familie te sturen, zodat haar jongere broer zijn school af kon maken, maar het is moeilijk voldoende geld te sparen.

In Shenzhen ligt het minimumloon sinds juli 2008 rond de honderd euro per maand, wat neerkomt op ongeveer 0,55 euro per uur.²² Hiermee kunnen de arbeiders niet in hun basisbehoeften voorzien. De kosten van voedsel en ander levensonderhoud, laat staan de kosten voor scholing van kinderen of zorg voor andere familieleden zijn vele malen hoger dan wat de arbeiders verdienen in 174 uren reguliere werktijd per maand.

Overwerk is voor arbeiders als He Siu en Zhang Hui noodzakelijk om de eindjes aan elkaar te knopen en een klein bedrag aan familie te kunnen sturen – ooit de reden van hun vertrek. In het piekseizoen werken ze soms 180 uren per maand extra. Maar hoewel Zhang Hui liever meer verdient, minder lange dagen maakt en meer vrije dagen heeft, staan de onredelijk hoge targets haar het meest tegen. ‘Ik beheers me om niet te veel water te drinken, maar ik moet altijd om 11.00 uur naar het toilet, een uur voor de lunchpauze. Het is een erg moeilijk moment, want ik mag niet gaan. Het management heeft de beveiligingsbeambten geïnstrueerd niemand te laten gaan behalve als het om een echt belangrijke reden gaat.’

Hui vervolgt: ‘Op een dag haastte ik me tijdens de pauze naar de meest dichtbijzijnde apotheek. Om 18.00 uur kwam ik terug om me in te klokken voor de overwerkdienst. Ik voelde me erg zwak en duizelig. Ik probeerde in het geheim de bijsluiters te lezen om uit te zoeken of ik een of twee pillen moest innemen. Direct had de productiemanager in de gaten dat mijn handen even niet bewogen. Zij kwam naar me toe en begon te schreeuwen. Ze zei dat ik maar deed alsof ik ziek was. Ik voelde me verschrikkelijk. Ik wist dat het productieschema onder druk stond en de quota die nacht gehaald moest worden, maar ik was echt ziek!’

Uit onderzoek van het Chinese ministerie van Gezondheidszorg blijkt dat werkgerelateerde ziektes de meest serieuze gezondheidsproblemen veroorzaken in het land. In de elektronische productiezones in het zuiden van China is het niet anders. Voor de

productie van (onderdelen van) mobieltjes, laptops en andere elektronica staan de arbeiders dagelijks bloot aan giftige gassen uit lood, barium, zeswaardig chroom, beryllium, kwik, PBDE en dioxine.²³ (Zie tabel 1.) Voor de productie van een twintig centimeter grote chipplaat blijkt bijvoorbeeld dertien kilo chemicaliën nodig te zijn en komt negen kubieke meter gevaarlijke gassen vrij en blijft ruim vier kilo aan giftig afval over.²⁴

Zhang Hui ziet de gevolgen om haar heen. De minst prettige ruimte in de Giant Wireless fabriek in Shenzhen is de *printing room*, zegt ze. Daar werken 150 arbeiders, allemaal vrouwen. Een voormalige kamergenote van Hui werkte er drie jaar lang en soldeerde dag in dag uit metalen verbindingen vast waarbij ze zo veel giftige stoffen binnenkreeg, dat ze in het ziekenhuis moest worden opgenomen. De handschoenen die ze gebruikte bleken te dun en de mondkapjes ontoereikend om bescherming te bieden tegen de giftige gassen. Pas toen haar kamergenote bloed in haar urine zag, ging ze naar de dokter hoewel ze al lange tijd geen eetlust meer had en veel gewicht had verloren. Zhang Hui: ‘In het ziekenhuis werd duidelijk dat haar nieren waren beschadigd. Toen ze in het ziekenhuis lag, betaalde de fabriek haar niets uit, ook al had ze er drie jaar lang gewerkt.’

Tabel 1 Gevaarlijke stoffen in de elektronica-industrie en voortvloeiende gezondheidsproblemen

<i>Stof</i>	<i>Schadelijke werking</i>
• Lood:	Vergiftigt de nieren, beschadigt het zenuwstelsel, tast de vruchtbaarheid aan en veroorzaakt een geestelijke ontwikkelingsachterstand bij jonge kinderen.
• Barium:	Langdurige blootstelling kan hersenzwellingen veroorzaken, spiervlamming en schade aan hart, lever en miltzucht.

- Zeswaardig chroom: Kan DNA-schade veroorzaken en astmatische bronchitis.
- Fosfor: Wat de gevolgen voor de gezondheid zijn is nog niet helemaal duidelijk, maar de marine van de Verenigde Staten noemt het 'extreem giftig'.
- Beryllium: Staat bekend als kankerverwekkend.
- Kwik: Blootstelling aan hoge concentraties veroorzaakt schade aan hersenen, nieren en problemen bij jonggeborenen.
- PBDE: Beschadigt de ontwikkeling van de foetus.
- Dioxine: Veroorzaakt kanker, beschadigt het immuunsysteem en leidt tot hormoonschommelingen.

Bron: Karl Schoenberger, Where Computers Go to Die: Poor Cities in China Become Dumping Ground for E-Waste, San Joje Mercury News, 23 november 2002. www.mindfully.org/WTO/Computers-Go-To-Die23nov02.htm

Arbeidsprotest voor betere werkomstandigheden en loon

Wat kunnen de arbeiders doen om iets aan hun situatie te verbeteren, vroeg ik Jenny Chan, werkzaam bij SACOM, een organisatie die opkomt voor arbeidsrechten in China en veelvuldig samenwerkt met SOMO in Nederland. Zij verzekert mij dat fabrieksarbeiders steeds vaker actie voeren voor betere werkomstandigheden. 'Arbeidersprotesten worden steeds serieuzer', beweert ze. Werkonderbrekingen zijn volgens haar een goede manier om hogere lonen en betere arbeidsomstandigheden te eisen.

'Waar arbeiders zich organiseren verbetert langzaamaan de arbeidssituatie', legt Chan me uit. 'Arbeiders die gezamenlijk actie ondernemen, kunnen absoluut iets veranderen.' En dat hoeft niet altijd een staking te betekenen. Volgens Chan kan een arbeider bijvoorbeeld een brief opstellen die door collega's is ondertekend en

deze als petitie bij het management indienen. ‘Wij helpen ze bij het opstellen van de petitie. En als een reactie van het management uitblijft en de arbeidssituatie er voldoende aanleiding toe geeft, stapt SACOM naar lokale journalisten om het verhaal openbaar te maken’, vertelt Chan. ‘De impact van een groep is veel groter dan die van een individu.’

Volgens Chan is het hard nodig om arbeiders in China te informeren en te organiseren. En dat kan ook in samenwerking met bedrijven. Zo is SACOM een project gestart met elektronica-reus Hewlett Packard om managers om te scholen en hun inzicht te geven in het verbeteren van de relatie met de arbeiders op de werkvloer. ‘Als er vertrouwen is tussen arbeiders en managers, is er meer mogelijk doordat werknemers gemotiveerd zijn. En dat is onmogelijk als arbeiders zich alleen een verlengstuk van een machine voelen’, zegt de Chinese via de Skype-verbinding.

Het is volgens haar belangrijk dat arbeiders het recht op vertegenwoordiging krijgen, zodat ze zichzelf kunnen beschermen. Dat klinkt makkelijker dan het in werkelijkheid is, waarschuwt ze wel. In China bestaan bijvoorbeeld geen vrije vakbonden, alleen een staatsvakbond. Bovendien staan de meeste bedrijven niet te springen om inspraak van werknemers. En dat geldt niet alleen voor China.

Neem de Filippijnen. In de fabriek van Fujitsu Computer Products werd aan gecontracteerde arbeiders verteld dat als ze zich zouden aansluiten bij een vakbond of er een zouden willen oprichten ze ontslagen zouden worden. In Mexico komen arbeiders die actief opkomen voor hun rechten op een zwarte lijst te staan, waardoor ze geen werk meer kunnen vinden in andere fabrieken wanneer ze zijn ontslagen.²⁵ Of om oud-fabrieksarbeider Panga Turata uit Thailand te citeren. ‘Ik zocht werk in de Volex-fabriek om mijn familie te kunnen onderhouden. Het voelde goed geld te kunnen verdienen en bij te kunnen dragen aan de productiviteit van Volex. Ik deed het werk vijf jaar lang, maar toen we een vakbond oprichtten om de rechten van de arbeiders te beschermen, gingen er dingen veranderen. Ik werd ontslagen omdat ik pamfletten van de vakbond uitdeelde.’²⁶

De vestigingslocatie van de meeste productiefabrieken in Azië en Latijns-Amerika maken het er niet makkelijker op voor de arbeiders. Fabrieken staan met name in speciale economische zones waarbinnen fabrikanten onder voordelige handels- en belastingvoorwaarden mogen produceren van de lokale autoriteiten. Binnen de hekken van deze speciale economische zones is het organiseren van arbeiders op zijn zachtst gezegd lastig. Zo houden fabrieksmanagers in het industriepark Laguna op de Filippijnen er een zogenoemd 'geen vakbond, geen staking' beleid op na. Enkele fabrieken die in de buurt gevestigd waren, vertrokken om die reden naar Laguna.²⁷

Om het recht op vertegenwoordiging van arbeiders in bijvoorbeeld vakbonden te verbeteren, zouden grote elektronicagiganten als Sony, Nokia en Apple meer kunnen doen, vervolgt Chan. 'Nu richten ze zich op het in de gaten houden van de arbeidsomstandigheden bij hun directe toeleveranciers met een jaarlijkse controle. Maar ze moeten een stap verder gaan en hun leveranciers bewust maken van arbeidsrechten', legt ze uit. 'Gedragcodes die elektronica producenten hebben opgesteld om de arbeidssituatie te verbeteren en waarin enkele rechten van arbeiders zijn afgesproken zijn bij de arbeiders nooit bekend', verzucht ze.

De huidige mondiale economische crisis die in 2008 begon, vormt een bedreiging voor de vooruitgang die in de afgelopen *boom* jaren is geboekt. Onderzoek van het Workers Assistance Center (WAC), een non-gouvernementele organisatie op de Filippijnen en ook een partner van SOMO, toont aan dat fabrieksmanagers het aantal werkuren sterk verminderen, vrijwillig ontslag stimuleren en zelfs arbeiders van de ene op de andere dag ontslag aanbieden door gebrek aan voldoende orders door de daling van de wereldwijde vraag naar hun producten.

In 24 fabrieken in de speciale economische zones Cavite en Batangas op de Filippijnen zijn tussen november 2008 en februari 2009 meer dan 17 000 arbeiders ontslagen en werden meer dan 19 000 arbeiders gedwongen minder uren per week te werken, vooral in de elektronicafabrieken waar de klappen het hardst zijn gevallen, legt Cecille Tuico van het WAC me uit. Intel Philippines

bijvoorbeeld, sloot de poorten van zijn fabriek in Cavite in april 2009, wat ten koste is gegaan van 1800 arbeidsplaatsen.

Ook in China is door de economische crisis een ontslaggolf ontstaan. In het zuiden van China, waar de meeste elektronicafabrieken staan, zijn tot februari 2009 alleen al 8500 fabrieken gesloten. Het gaat vooral om kleinere exportgerichte fabrieken, legt Jenny Chan van SACOM uit. 'Niet alleen arme, ongeschoolde arbeiders worden getroffen, ook geschoolde arbeiders en fabrieksmanagers. Allemaal zijn ze nu op zoek naar werk en worden daarbij gedwongen een lager loon te accepteren.'

Het inkomen van arbeiders is in korte tijd met een derde gedaald, niet alleen door lagere lonen, maar vooral door arbeidstijdverkorting en het ontbreken van overwerk. En bij ontslag kunnen weinig arbeiders bij hun opgebouwde spaargelden in sociale fondsen, zegt Chan, omdat een aanzienlijke groep Chinese arbeiders jarenlang met valse identiteitskaarten heeft gewerkt.

Volgens Cecille Tuico van het WAC op de Filipijnen dreigt het gevaar dat fabrieksmanagers de economische crisis gebruiken als excuus om niet te willen investeren in het welzijn van hun arbeiders. 'Het eerste dat we zagen was dat de vraag om een loonsverhoging werd afgewezen. Door de crisis zeggen investeerders en fabriekseigenaren dat ze het niet kunnen veroorloven om de lonen te verhogen. Heel begrijpelijk, maar we willen wel bewijs zien dat ze echt verlies lijden door de economische crisis. We moeten praten en in discussie gaan hierover. Want nu moeten we ook goed regelen wat er gaat gebeuren als de economie weer aantrekt en de financiële status van de fabrieken verbetert, zodat we dan niet vanaf nul moeten beginnen.'

Gelukkig is het niet alleen kommer en kwel. Chan ziet dat fabrieken ook kunnen profiteren van de situatie. 'Een fabriek die batterijen maakt voor mobiele telefoons heeft juist meer orders door het faillissement van andere bedrijven en heeft nu extra arbeiders nodig', zegt ze. 'Maar door het grote aanbod op de arbeidsmarkt zijn de salarissen en andere arbeidsvoorwaarden zwaar in het gedrang gekomen.'

Fabrikanten en merken wijzen naar elkaar

Dat is duidelijk. Economische crisis of niet, als de arbeiders zich kunnen organiseren en weten wat er in de gedragscodes van electronicagiganten staat, kan de situatie langzaam verbeteren. Maar uit gesprekken met de fabrieksmanagers wordt me duidelijk dat zij weinig speelruimte hebben om verbeteringen door te voeren. 'Algemeen gesproken kent de elektronica-industrie een piekseizoen zodat er tijden zijn zonder overwerk, afhankelijk van de vraag naar ons product', merkt de human resources assistent van een Filippijnse fabriek op.²⁸

Door de onevenredige spreiding van de vraag over het jaar is het lastig overwerk uit te sluiten en zijn flexibele arbeidscontracten nodig om de vaste kosten te drukken in tijden met een dalende vraag. 'Het is normaal dat op de Filippijnen werknemers klagen als er geen overwerk is maar ook als er te veel overwerk is', vervolgt de Filippijnse manager.

Bovendien kunnen volgens een manager van een grote Chinese elektronicafabriek de fabrieken moeilijk manoeuvreren tussen de vraag naar goedkope producten en de roep om betere arbeidsomstandigheden in de fabrieken. 'Inkopers [de grote elektronicamerken als Hewlett Packard en Motorola] en de consumenten willen lage prijzen. Wij moeten de prijs van onze producten elk jaar met vijf procent naar beneden bijstellen om ze nog te kunnen verkopen. Maar om sociale en milieuprogramma's uit te voeren die de werkomstandigheden kunnen verbeteren, hebben we geld nodig. Dat is moeilijk als de verkoopprijs daalt en de kosten stijgen.'

Veel fabrikanten klagen dat de grote elektronicamerken hun wel steeds hogere sociale en milieueisen opleggen, maar dat ze de hoge kosten die daarmee gemoeid zijn niet willen betalen en het onmogelijk maken de extra kosten door te rekenen in de prijzen. De internationale concurrentie is groot en de inkopers onderhandelen tot de laatste cent, waardoor verbetering van de situatie in de fabrieken lastig wordt, is hun repliek.

De merknamen van hun kant wijzen op het gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel bij veel toeleveranciers. 'Wij hebben

gedragscodes opgesteld waaraan onze toeleveranciers moeten voldoen en geven trainingen om ze te helpen de verwachtingen waar te maken', zegt John Plyler, manager Verantwoord Ondernemen van Motorola, om aan te tonen dat het aan de fabrikanten is om het stokje over te nemen.

Veel electronicamerken werken aan gedragscodes, trainingen en programma's om de situatie bij hun directe toeleveranciers te verbeteren. Ze gaan ervan uit dat hun toeleveranciers deze opvolgen en zelfs uitbreiden naar de toeleveranciers lager in de productieketen. Maar de Aziatische fabrieksmanagers lachen om dat idee. 'Ons bedrijf is groot genoeg om voor onszelf enkele verbeteringen door te voeren, maar onze toeleveranciers kunnen niet aan deze vraag voldoen. Ze moeten tegen ons liegen dat ze aan de normen voldoen of hun fabrieken naar bijvoorbeeld Vietnam verplaatsen waar het nog goedkoper produceren is', aldus een Chinese manager. Zelf een programma opstellen, zoals de electronicamerken met hun toeleveranciers doen, kost ze simpelweg te veel.

Ook de managers van de grote merknamen lachen veelbetekend als hun tijdens een rondleiding in een van de fabrieken die chipplaatjes maakt voor Nokia, Motorola, LG en Samsung wordt gevraagd hoe de arbeidsomstandigheden in deze fabriek verschilt met fabrieken aan de onderkant van de productieketen.²⁹ Ze geven aan (nog) niet meer te kunnen doen dan alleen de omstandigheden bij hun eigen toeleveranciers te verbeteren.

Mats Pellbäck-Scharp, hoofd van de afdeling duurzaamheid van Sony Ericsson, geeft aan hoe lastig dat alleen al is. Sony Ericsson heeft vele honderden directe toeleveranciers die het elk jaar moet controleren. 'Het hele concept monitoren waar de onderzoeker kijkt naar zaken die niet goed gaan, zorgt voor een lastige situatie. De natuurlijke reactie van degene die wordt geïnterviewd is om te proberen te slagen voor het examen en hij zal daarom proberen bepaalde zaken niet te noemen tegen de onderzoekers', zegt hij. 'Dit is het gevolg van de psychologie van dit soort onderzoek en heeft niets te maken met wantrouwen. Monitoren kan nooit meer zijn dan een momentopname van de situatie.'

Kader 2.2 Onbekende fabrikanten

De kans is groot dat je laptop uit Taiwan komt, maar in China gro-
tendeels in elkaar wordt gezet. Dat wil zeggen dat bedrijven als HP,
Apple, Sony en Toshiba veelal gebruik maken van bedrijven in Taiwan
die gespecialiseerd zijn in het produceren van diverse elektronische
apparaten. Deze bedrijven – gecontracteerde fabrikanten – produce-
ren niet alleen, maar beheersen tegenwoordig het hele productie-
proces van ontwerpen tot aan de uiteindelijke assemblage en testen
van de eindproducten.

De consumenten kennen de merknamen, maar wie kent Quanta,
Flextronics, Wistron of Compal? Dit zijn grote Aziatische bedrijven
die het overgrote deel van de productie van onze laptops in hun
(Chinese) fabrieken op zich nemen. Sterker, zij bezitten de intellec-
tuele eigendomsrechten op alle laptops die ze voor de grote merk-
namen produceren. Het gevolg is dat veel computers in werkelijkheid
weinig tot soms helemaal niet van elkaar verschillen. Ze worden
veelal door dezelfde gecontracteerde fabrikanten gebouwd maar als
HP of Sony in de winkel aangeprezen als heel verschillende compu-
ters. De consument heeft geen zicht welke Taiwanese fabrikant zijn
computer eigenlijk heeft gemaakt.

Door het uitbesteden van ontwerp, productie en distributie kunnen
de bekende merken nieuwe producten lanceren zonder dat het hun
heel veel hoeft te kosten. Zij concentreren zich op de lucratieve
taken productonderzoek, marketing en verkoop. Precies de activitei-
ten die het belangrijkste zijn om de verkoop van de nieuwste techno-
logie onder de gebruikers aan te wakkeren.

Voor de mobiele telefonie geldt hetzelfde, hoewel deze industrie
minder uitbestedt dan de computerindustrie, namelijk 44 procent
van de productie.³⁰ Meestal willen de bekende merknamen (zoals
Nokia, Motorola, Sony Ericsson en Samsung) het intellectuele eigen-
dom in eigen bezit houden omdat de technologie in de nieuwste
mobiele telefoons complexer is dan die in laptops. Sony Ericsson is
voor de mobiele telefoons koploper in uitbesteding (66 procent),
gevolgd door Motorola en Nokia. De Koreaanse electronicabedrijven

Samsung en LG lopen wat dat betreft achter en proberen nog zo veel mogelijk zelf te produceren.

De trend om productie en distributie uit te besteden is onstuitbaar. Maar het heeft een risico. Motorola zag zich genoodzaakt om het contract met een van haar belangrijkste fabrikanten, BenQ, te beëindigen toen deze besloot zelf mobiele telefoons onder de eigen merknaam op de markt te brengen. Op dit moment is BenQ in opmars als merknaam. Het bedrijf besloot enkele jaren geleden de overstap te maken naar de lucratievere merkenmarkt. Een van de grootste laptop-producenten deed hetzelfde. Acer uit Taiwan is ooit begonnen als contractfabrikant voor zijn huidige concurrenten.

De merknamen zitten dus met een dilemma. Ze zitten in de situatie dat ze productie-, distributie- en ontwerpfase aan gespecialiseerde bedrijven in Azië uitbesteden om zich puur te richten op de lucratieve kerntaken productontwikkeling en marketing. Maar ze lopen daarmee ook het risico dat er nieuwe concurrentie bijkomt als fabrikanten het vertrouwen hebben geld te investeren in marketing en verkoop van een product onder hun eigen naam. Op nog meer concurrentie zitten de merken niet te wachten.

Door het productieproces uit te besteden aan gespecialiseerde bedrijven in verafgelegen landen kunnen de grote electronicamerken sneller inspringen op veranderingen in de markt zonder er zelf veel in te hoeven investeren. Specialisatie in de keten door afzonderlijke bedrijven kan volgens de economieboeken leiden tot betere kennis, hogere productiviteit, betere producten tegen vaak lagere prijzen doordat schaalvoordelen zich kunnen voordoen (zie tabel 2).

Dat klinkt goed, maar zoals de fabrieksmanagers aangeven, de inkopers van hun producten letten bij de keuze van hun toeleverancier vooral op de prijs. In contracten wordt tot op de laatste cent onderhandeld. Ook worden er harde garanties gesteld voor het op tijd leveren van de producten.

Tabel 2 Belangrijkste voors en tegens van uitbesteden³¹

<i>Voordelen</i>	<i>Nadelen</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Verlaging vaste kosten, zeker als contractant werkt in land met lage loonkosten - Flexibiliteit neemt toe door minder hoge vaste kosten en minder directe verantwoordelijkheid - Specialisatie tussen bedrijven kan kwaliteit en productiviteit verbeteren - Schaalvoordelen nemen toe bij succesvolle specialisatie - Door de beste dienstverlener of producent te contracteren hoeft je zelf niet in deze kennis te investeren - Meer banen in vooral ontwikkelingslanden - Door contracten harde garanties afdwingen die niet mogelijk waren zonder uitbesteding 	<ul style="list-style-type: none"> - Verlies van controle op lonen, vervuiling en sociale omstandigheden - Gefragmenteerde keten waardoor coördinatieproblemen ontstaan - Afname van (lagelonen-) banen in het Westen waardoor publieke opinie meestal tegen is - In contracten wordt druk uitgeoefend om goedkoop en flexibel te leveren - Snel geneigd alleen te kijken naar kostenreductie en minder naar kwaliteit en klantgerichtheid - Productiviteit kan dalen omdat niet geïnvesteerd wordt in werknemers, maar alleen gekeken wordt naar laagste kosten - Als het proces van uitbesteden eenmaal is ingezet, wordt het moeilijk om het terug te draaien en de verloren kennis weer op te bouwen

De garanties en prijzen die nu worden uitonderhandeld met de gecontracteerde fabrikanten zouden nooit zo hard zijn als het een eigen bedrijfsonderdeel betrof, zo toont onderzoek van LG, de Koreaanse electronicaproducent, aan. Het bedrijf heeft uitgerekend dat de loonkosten van zijn mobieltjes 1,2 procent van de totale kosten bedragen wanneer de fabrieken ze zelf in eigen beheer produceren. Van de mobieltjes waarvan de productie is uitbesteed gaat 0,6 procent op aan loonkosten.³²

Met zulke lage percentages loonkosten op de totale kosten is het lastig voor te stellen waarom een verhoging van de lonen zo moeilijk te bewerkstelligen is. Maar een fabrieksmanager op de Filippijnen legt het uit: 'Zolang onze klanten de laagste prijzen willen en wij flexibel moeten leveren, kan ik weinig anders doen dan de kosten extra laag houden en mijn toeleveranciers onder druk zetten hetzelfde te doen.' De vele duizenden fabrieksarbeiders als He Siu en Zhang Hui hebben zodoende weinig uitzicht op hogere lonen, op minder overwerk, op meer veiligheid en op minder gezondheidsrisico's op het werk.

De onzichtbare overheid

Er wordt wel tegen me gezegd dat de elektronicasector een vrijwillige gedragscode heeft opgesteld. Bedrijven die zich hebben aangesloten bij de *Electronic Industry Citizen Coalition* (EICC) zouden zich daaraan moeten houden. De zogenoemde *Electronic Industry Code of Conduct* geeft aan dat bedrijven verantwoordelijk zijn voor de gehele productieketen en het industrie-initiatief dringt erop aan dat bedrijven strenger controleren of toeleveranciers voldoen aan de eisen die in de gedragscode zijn opgenomen ten aanzien van milieu, mensenrechten en arbeidsrechten.

Een stap vooruit, maar het lost de problemen die het gevolg zijn van het uitbestedingsproces niet op, aldus Cecille Tuico van het WAC op de Filippijnen. 'Zolang er geen duidelijke afspraken zijn over wie voor de kosten opdraait, wordt het moeilijk de problemen daadkrachtig aan te pakken en blijven de fabrikanten en producenten naar elkaar wijzen', zegt Tuico.³³ Wanneer ik zeg dat elke maatregel tot verbetering van de omstandigheden in de fabrieken waar mijn geliefde laptop en mobiele telefoon worden gemaakt die ik tot nu toe heb gehoord (zoals het recht van arbeiders om zich te organiseren en vrijwillige gedragscodes voor het bedrijfsleven) niet afdoende lijken te werken, antwoordt ze dat de belangrijkste pion om tot verandering te komen nu veelal onzichtbaar is. Tuico: 'De overheid staat buitenspel. Zij kan de norm aangeven door bijvoorbeeld het minimumloon aan te passen aan een

niveau dat voldoet aan een normale levensstandaard.' Ze vindt ook dat de meerderheid van de vrouwelijke arbeiders in de bestaande wetgeving niet voldoende wordt beschermd. 'Wetten moeten worden aangepast om recht te doen aan het welzijn van deze vrouwen.'

Maar het gaat niet alleen om het aanpassen van wetten. Strikte handhaving van arbeidswetten lappen de overheden nu vaak aan hun laars. Ze controleren niet op de uitvoering van hun eigen wetten. En daar is een reden voor. De overheid in landen waar de elektronica-industrie is gevestigd is bang om door te veel maatregelen de bedrijven het land uit te jagen. Ze zijn voorzichtig met het ondertekenen en ratificeren van internationale verdragen, het te streng maken van nationale wetten en investeren niet in adequate controlemechanismen.

In hoofdstuk 4 zullen we dieper ingaan op dit fenomeen, maar ik zal hier alvast een voorbeeld geven. De regering van Thailand is bang om haar positie als vestigingslocatie voor de hard-diskindustrie te verliezen aan altijd op de loer liggende concurrenten. De Thaise arbeidsbeweging heeft verschillende malen tevergeefs aan de regering gevraagd verdragen en conventies van de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO) te ondertekenen die vrijheid van vereniging en bescherming van het recht om zich te organiseren en het recht op collectieve arbeidsvoorwaarden garanderen. Thailand is al vanaf de oprichting van de ILO in 1919 lid, maar heeft slechts 14 van de 190 verdragen geratificeerd.³⁴

Zeker nu het economisch tegenzit, blijken juist de overheden uiterst flexibel om te gaan met de wetten die milieu en arbeiders zouden moeten beschermen, verzucht Jenny Chan van SACOM. 'De lokale overheid wil de buitenlandse investeringen veiligstellen en is nu sneller geneigd concessies te doen aan het minimumloon en controleert minder streng op de naleving van arbeidswetten.' Het resultaat is volgens haar een toename van het aantal bedrijven dat de wetgeving aan zijn laars lapt, waardoor de bescherming van arbeiders en milieu niet kan worden gegarandeerd.

Om dit probleem op te lossen zouden internationaal betere afspraken moeten worden gemaakt. Maar zolang deze afspraken ontbreken en lokale overheden bang zijn om de lokale regels aan

te scherpen, wie voelt zich dan verantwoordelijk om internationaal het voortouw te nemen?

Die rol zou kunnen passen bij regeringen van de landen met de grootste afzetmarkten, zoals de Europese Unie, de Verenigde Staten, Zuid-Korea en Japan. Een voorbeeld is de door de Europese Unie uitgevaardigde RoHS richtlijn,³⁵ die zes gevaarlijke stoffen (lood, cadmium, kwik, zeshoekig chroom en de gebromeerde vlamvertragers PBB en PBDE) verbiedt in alle elektronische producten op de Europese markt. De richtlijn is op 1 juli 2006 in werking getreden en heeft wereldwijd grote invloed op het gebruik van deze gevaarlijke stoffen.

De maatregel kwam er in eerste instantie om de Europese consument te beschermen tegen de giftige stoffen, maar toont wel aan dat strengere richtlijnen daadwerkelijk geïmplementeerd kunnen worden en effect hebben op het productieproces elders. Hetzelfde kan worden gezegd over de verordening, registratie, evaluatie en autorisatie van chemische stoffen (REACH), die op 1 juni 2007 gefaseerd in werking is getreden en een belangrijke Europese maatregel is om inzicht te krijgen in hoeverre producten schadelijke stoffen bevatten. Bedrijven krijgen de verantwoordelijkheid om op basis van informatie over eigenschappen, gebruik en blootstelling de risico's van stoffen in kaart te brengen. En hierop gebaseerd de nodige maatregelen te treffen ter bescherming van mens en milieu. Daarnaast is het belangrijk dat risicogegevens van stoffen ook bekend worden bij afnemers, consumenten en werknemers, zodat zij weten op welke wijze ze veilig met de stoffen kunnen omgaan.

Maar als het gaat om sociale aspecten als arbeidsomstandigheden, wordt het lastiger en wil de Europese Unie geen voortrekkersrol voor zich opeisen. De Europese Unie kan niet de loonhoogte van de arbeiders in de hele wereld bepalen of eisen dat alleen met vaste arbeidscontracten wordt gewerkt, maar zij zou net als in de RoHS richtlijn wel een voortrekkersrol kunnen spelen voor betere internationale afspraken waarin de belangen van werknemers, omwonenden en het milieu zijn gegarandeerd. Alle producten in

de Europese Unie, ook welke worden geïmporteerd, zouden vervolgens aan deze (internationale) afspraken moeten voldoen, aldus Tuico.

En waar sta ik als eindgebruiker in dit web van belangen tussen fabrikanten, merknamen en overheden? Ik wil best meer betalen voor mijn producten als dat werkelijk effect heeft op de omstandigheden waaronder arbeiders als He Siu en Zhang Hui werken en als hierdoor het milieu minder wordt geschaad. Maar ik voel me in het enorme web van internationale belangen maar een heel klein spinnetje.

Jenny Chan en Cecille Tuico delen die mening niet. De optie om een Fair Trade-mobieltje aan te schaffen of een laptop die onder goede werkomstandigheden is gemaakt zal dan nog wel lang op zich laten wachten, maar er is wel degelijk iets mogelijk, zeggen ze. Er zijn verschillende internationale campagnes gestart die veel informatie verschaffen over de problemen in de elektronica-sector. Alleen hoeft ik me dus niet te voelen, zeggen ze allebei. Er zijn namelijk verschillende initiatieven van de grond gekomen, zoals de campagne *makeITfair*, *procureITfair* en *GoodElectronics*,³⁶ voor een steeds groter wordende groep ongeruste gebruikers van elektronica die de industrie duidelijke voorwaarden stelt en consumenten op de hoogte houdt van de ontwikkelingen.

De informatie en mogelijkheden die deze platformen bieden, zijn niet alleen nuttig voor maatschappelijke organisaties wereldwijd, maar ook voor mij als gebruiker, aldus Chan en Tuico. Ik kan de informatie verspreiden en petitie's ondertekenen om de politiek wakker te schudden iets te ondernemen. Maar vooral ook om de arbeiders in Azië en Latijns-Amerika een hart onder de riem te steken in hun georganiseerde strijd voor betere werkomstandigheden.

NOTEN

12 ICT Development Index 2009 van de Verenigde Naties.

13 111 procent per 100 inwoners in 2007. Dat was in 2002 51 procent volgens de ICT Development Index 2009.

- 14 In Afrika had in 2007 28 procent van de bevolking een mobiele telefoon. Dat was nog pas 4 procent in 2002 volgens de ICT Development Index 2009.
- 15 Bron: Het *Financieele Dagblad* van 28 mei 2008.
- 16 De cijfers van de Verenigde Staten zijn van het tweede kwartaal van 2008, volgens het onderzoeksbureau NDP Group (bron: www.automatisering-gids.nl van 20 augustus 2008).
- 17 SOMO, *Silenced to Deliver: Mobile Phone Manufacturing in China and the Philippines*, september 2008.
- 18 Informatie uit de brochure van eind 2008 van de campagne makeITfair.
- 19 De elektronica-industrie is grootverbruiker van metalen. In 2006 gebruikte zij 33 000 kilogram palladium, goed voor 15 procent van de totale mondiale vraag. In hetzelfde jaar werd 13 300 kilogram platina gebruikt, wat neerkomt op 6 procent van de totale vraag. Platina wordt gebruikt voor harddisks en lcd-schermen. Rodium is nodig voor de platte lcd-schermen, terwijl ruthenium wordt gebruikt in de nieuwste harddisks. Andere veelgebruikte metalen zijn gallium, tantalium en tin. De huidige hoge prijs van metalen is voor een groot deel toe te schrijven aan de sterke groei van de elektronica-industrie door de groeiende vraag naar mobieltjes en laptops. De elektronicasector kan dan ook medeverantwoordelijk worden gehouden voor de misstanden in de mijnen waar de metalen vandaan komen en in hun producten terecht komen. Mijnbouw is een industrie die veel voorkomt in landen met veel armoede of sociale problemen, zoals Zambia, Oekraïne, Zuid-Afrika, Rusland, Mozambique, Ethiopië, Peru en Indonesië. De extra vraag naar grondstoffen van de elektronica-industrie levert niet alleen noodzakelijke werkgelegenheid op in deze mijnbouwgebieden. In oplaadbare batterijen zit nikkel en kobalt. Veel nikkel komt uit Norilsk in Rusland waar de uitstoot van nikkel en kopersulfaat de sneeuw geel doet kleuren. De helft van alle kobalt komt uit Zambia en de Democratische Republiek Kongo in Afrika, waar de mijnbouwsector in Kongo naast milieuschade etnische spanningen verheft. De burgeroorlog daar eiste 3,9 miljoen slachtoffers, het bloedigste conflict na de Tweede Wereldoorlog. Hoewel de elektronica-industrie als grootgebruiker van metalen een bijdrage levert aan de misstanden in de mijnbouwsector, hebben de producenten weinig idee uit welke mijnen hun grondstoffen komen. De makeITfair campagne van verontruste maatschappelijke organisaties ontving van 17 van de 22 aangeschreven electronicabedrijven het antwoord dat de industrie wel bezorgd is over de beschuldiging van de slechte omstandigheden in de keten van de metalen, maar dat het voor de industrie tegelijkertijd moeilijk tot onmogelijk is om de oorsprong van metalen in specifieke producten te achterhalen. In een gedetailleerde reactie geeft alleen Hewlett Packard (HP) aan een eigen onderzoek te hebben gestart in hun toeleveringsketen om de gebruikte metalen in kaart te brengen. HP stelt voor een haalbaarheidsonderzoek uit te voeren om de herkomst van tin in electronicaproducten te achterhalen en samenwerking te zoeken met maatschappelijke initiatieven in de mijnsector. (Bron: SOMO, *Capacitating Electronics – The Corrosive Effects of Platinum and Palladium Mining on Labour Rights and Communities*, november 2007.)

- 20 Zhang Hui is een gefingeerde naam om de werkelijke persoon te beschermen. De citaten komen uit een onderzoek dat is gebruikt voor het SOMO rapport *The High Costs of Calling – Critical Issues in the Mobile Phone Industry* (november 2006).
- 21 He Sui is een gefingeerde naam om de werkelijke persoon te beschermen. De citaten komen uit onderzoek van de Chinese maatschappelijke organisatie SACOM (www.sacom.hk), die vanuit Hong Kong de arbeidsomstandigheden in het zuiden van China onderzoekt.
- 22 Gerekend op basis van een normale werkdag van acht uur per dag en vijf dagen in de week (die de Chinese arbeiders altijd overschrijden) bestaat een maand uit 174 uur.
- 23 Kwik en lood zijn in veel fabrieken uitgefaseerd omdat EU-wetgeving verbiedt dat deze metalen verwerkt zijn in elektronica bestemd voor de EU-markt.
- 24 SOMO, *The High Costs of Calling – Critical Issues in the Mobile Phone Industry*, november 2006.
- 25 SOMO, *CSR Issues in the ICT Hardware Manufacturing Sector*, september 2005.
- 26 Panga Turata is een gefingeerde naam. Het citaat is afkomstig uit: SOMO, *Hard (Disk) Labour – Research Report on Labour Conditions in the Thai Electronics Sector*, mei 2007.
- 27 SOMO, *Silence to Deliver: Mobile Phone Manufacturing in China and the Philippines*, september 2008.
- 28 Alle citaten van fabrieksmanagers en vertegenwoordigers van de grote elektronicabedrijven in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit onderzoek dat in 2008 door SOMO is uitgevoerd in China en de Filipijnen voor het rapport *Silence to Deliver: Mobile Phone Manufacturing in China and the Philippines* (september 2008).
- 29 Een rondleiding waarbij onderzoekers van SOMO en SwedWatch aanwezig waren en rapporteerden in het rapport: SOMO, *Silence to Deliver: Mobile Phone Manufacturing in China and the Philippines* (september 2008).
- 30 Gebaseerd op een voorspelling voor 2009 door iSuppli, 11 november 2005. Bron: Emsnow.com, iSuppli Predicts Limited Outsourcing for Mobile Phone OEMs.
- 31 Deze informatie is uit diverse economische bronnen gehaald.
- 32 SOMO, *The High Costs of Calling – Critical Issues in the Mobile Phone Industry*, november 2006.
- 33 Het is belangrijk dat de industrie bereid is om verantwoordelijkheid te nemen voor de misstanden in de eigen productieketen. Toch is de EICC als gedragscode niet voldoende volgens de maatschappelijke organisaties die de internationale coalitie *GoodElectronics* vormen. Zo staat nergens in de gedragscode dat overwerk alleen op vrijwillige basis mag plaatsvinden en niet meer dan twaalf uur per week mag bedragen. Nu staat er alleen dat de werkweek niet langer mag zijn dan zestig uur 'met uitzondering van ongewone situaties'. Wat 'ongewone situaties' zijn is niet verder uitgewerkt. De EICC code beschermt ook niet de vrijheid van organisatie van arbeiders in vakbonden, waardoor het voor hen moeilijk blijft te strijden voor een eerlijker loon. De EICC is bovendien (nog) geen oplossing voor het werken met (veelal) kortetermijncontracten. 'Met de EICC probeert de elektronica-

industrie uitwassen aan te pakken. Maar ze richten zich alleen op het hogere segment van de keten. Ze voelen zich verantwoordelijk voor hun directe toeleveranciers, maar zijn (nog) niet zo ver om druk uit te oefenen op de toeleveranciers van de fabrikanten die zij hebben gecontracteerd laat staan dat ze zich iets aantrekken van hun verantwoordelijkheid als afnemer van metalen uit de mijnbouw', zegt Tim Steinweg, onderzoeker bij SOMO. Er is volgens hem ook sprake van een zeggenschapsprobleem. 'Bedrijven zijn deel van de oorzaak van de problemen. Het is dan niet verstandig een club die uitsluitend bestaat uit die bedrijven, de taak te geven om diezelfde problemen op te lossen.' Controle is bovendien lastig en inadequaet. Ze houden de controle op naleving van de gedragscode in eigen hand of besteden deze uit aan (commerciële) organisaties die vaak niet met de arbeiders zelf praten, maar alleen met het management van de fabrieken de papieren inkijken. Hierdoor kan een vertekend beeld van de werkelijkheid ontstaan, aldus de SOMO onderzoeker.

- 34 SOMO, *Hard (Disk) Labour – Research Report on Labour Conditions in the Thai Electronics Sector*, mei 2007.
- 35 RoHS staat voor *Restriction of Hazardous Substances* of voluit *Directive on the use of certain Hazardous Substances in electrical and electronic equipment*. Deze richtlijn werd in februari 2003 door de Europese Unie goedgekeurd en trad op 1 juli 2006 in werking in alle lidstaten van de Europese Unie. De richtlijn is gelieerd aan de *Waste Electrical and Electronic Equipment Directive (WEEE)* uit 2002, die het inleveren van in onbruik geraakte elektronische apparaten regelt (zogenoemd *e-waste*) en hierbij een verantwoordelijkheid geeft aan de grote merknamen.
- 36 SOMO speelt een grote rol bij deze initiatieven, zij is coördinator van makeITfair, host van het GoodElectronics netwerk en neemt deel in procureITfair.

De hoge prijs van goedkope boodschappen

Het klinkt misschien ouderwets, maar vroeger at ik als kind postelein en schorseneren. Alhoewel schorseneren op zijn zachtst gezegd niet mijn lievelingsgroente waren (maar ik was dol op postelein), kan ik er tegenwoordig moeilijk aan komen. Ik zie het niet in de schappen van de supermarkt liggen en de groentespecialzaak is bijna uit het straatbeeld verdwenen.³⁷ Hoe komt dat?

Volgens Paj Patel, die een boek schreef over alles wat je eigenlijk niet wilt weten over voedsel,³⁸ komt dat doordat de keuze welk voedsel in de winkelschappen ligt door commerciële motieven wordt bepaald. Hij toont het aan met appels. De keuze die ons wordt voorgeschoteld is die tussen Fuji, Braeburn, Granny Smith, Golden Delicious, aangevuld met enkele lokale soorten, zoals in Nederland de Elstar.

Waarom juist die soorten? Ten eerste omdat ze er mooi uitzien, zodat de blik bij het binnengaan van de winkel wordt gericht op glimmende appels in plaats van doffe appels. Ten tweede omdat de smaak van deze soorten vlak is, waardoor het minder problematisch is om er grote hoeveelheden van te verkopen. Een derde reden is dat deze soorten goed reageren op bestrijdingsmiddelen en tijdens het vervoer minder snel barsten.

Hetzelfde geldt voor andere versproducten. Het aanbod in de supermarkt, want daar kopen we tegenwoordig massaal ons dagelijks voedsel (in Nederland is de supermarkt goed voor bijna tachtig procent van onze verse groente- en fruitaankopen³⁹) lijkt groot, maar zoiets als postelein verkopen ze niet. Het zette me aan het denken, want hoe vrij zijn we eigenlijk als we de vraag willen beantwoorden: wat zullen we vanavond eten?

Hoewel de supermarkt wordt gekenmerkt door een 'krappe overvloed van de schappen'⁴⁰ zijn we er wel afhankelijk van geworden. Dat komt omdat de consument veel van de winkeliers vraagt. De moderne burger eist gemak en een assortiment waaruit hij het hele jaar kan kiezen. Bovendien wil hij daar niet te veel voor betalen en er weinig tijd aan kwijt zijn. Wie kan nog aan die eisen voldoen? Alleen de supermarkt.

De supermarkt is een van de sterkste symbolen van de moderne samenleving waarin het gemak de mens dient. Waarom moeilijk doen als we alles wat we denken nodig te hebben onder één dak kunnen kopen? Dus ook ik doe elke week een paar keer boodschappen bij een supermarkt, terwijl ik toch liever mijn versproducten op de markt koop. Dat is goedkoper en de straatmarkt vind ik ook gezelliger. Maar tijd is mijn grote vijand. Gelukkig kan ik af en toe wat schuiven met mijn tijd om overdag inkopen te doen op de markt, maar vrienden van mij kunnen dat niet. Wie vijf dagen per week werkt is veelal aangewezen op de supermarkt, die 's avonds tot laat open is.

Het concept van de supermarkt ontstond in de Verenigde Staten in het begin van de vorige eeuw. Kruidenier Clarence Saunders uit Memphis kon in 1916 tijdens de mobilisatie van de Eerste Wereldoorlog niet voldoende personeel krijgen waarna hij noodgedwongen de eerste zelfbedieningswinkel opende. In Nederland begon Chris van Woerkom uit Nijmegen als eerste in 1948 een zelfbedieningswinkel. Hij had het idee overgenomen uit de Verenigde Staten en was zijn tijd ver vooruit. Vanaf de jaren zestig zou het concept in Nederland pas echt voet aan de grond krijgen. Geholpen door de loonstijgingen van eind jaren vijftig en de opmars van de koelkast in de Nederlandse huishoudens.⁴¹

De gouden eeuw van de supermarkt was begonnen. Supermarktconcerns konden door hun steeds grotere afzetmarkten betere prijzen bedingen bij hun toeleveranciers. Wie grote hoeveelheden inkoopt, kan namelijk makkelijker een lagere prijs eisen of dreigen bij de concurrent te kopen. Bovendien daalden wereldwijd de vervoerskosten en werden de importtarieven voor goederen uit andere landen lager, waardoor het aantrekkelijk werd goed-

kope goederen uit het buitenland in te kopen. Hoe de macht van de supermarkten invloed kan hebben op de samenleving toonde het televisieprogramma *Andere Tijden* in 2003 aan in de documentaire over de ondergang van Nederlands beroemdste zoetwarenfabriek, Jamin.⁴²

Zeshonderd snoepwinkels en een florerende fabriek in Oosterhout telde het Brabantse familiebedrijf op haar hoogtepunt eind jaren zeventig. Dat werd anders toen de supermarkten volop snoep gingen verkopen. Jamin reageerde te laat. Het wimpelde een telefoontje van Albert Heijn zelfs af om Jamin-producten in de AH-supermarkt te verkopen. Jamin wilde exclusief voor de eigen winkels produceren. Het wilde niet een toeleverancier van snoep voor de supermarkt zijn. Het werd het bedrijf noodlottig.⁴³

Van inkoopmacht naar uitbuiting

Wat gebeurt er als de supermarkt zo dominant is in de voedselketen? Een Zuid-Afrikaanse wijnboer twijfelt niet als die ernaar wordt gevraagd. 'We worden als producent gestraft als ons product niet op tijd aan de supermarkt wordt geleverd, maar als de supermarkt ineens besluit dat hij iets niet wil, is het aan ons om het op het laatste moment nog elders te slijten.'⁴⁴

Dat laatste, de afzet snel elders veiligstellen, is overigens niet makkelijk. Door fusies zijn in de hele voedselketen grote machtsconcentraties ontstaan bij zowel de producenten, exporteurs, handelaars, importeurs, verwerkende industrie, levensmiddelenindustrie en supermarktketens, legt Myriam Vander Stichele, onderzoekster bij SOMO me uit. Boeren die direct leveren aan deze afnemers kunnen profiteren van een grote afzet en krijgen meestal een exclusief recht op de levering van hun agrarische producten, maar of ze daarvoor een goede prijs krijgen is de vraag.

Het zijn vooral de supermarkten die hun machtige positie boven in de voedselketen maximaal benutten bij hun directe contacten met de toeleveranciers. 'Een korte keten verlaagt het risico op overrijpe of kwalitatief mindere producten voor hun versproducten', zegt Vander Stichele. 'De supermarkten leggen hun eigen kwaliteits-

standaarden op waaraan boeren moeten voldoen zonder hiervoor een goede prijs terug te betalen. Er wordt verder van de boeren verwacht dat ze snel en flexibel op de vraag van de supermarkt insprijgen, anders stapt de supermarkt naar de concurrent.⁴⁵

Iets wat minder bekend is, is dat toeleveranciers van niet versproducten in verschillende Europese supermarkten moeten betalen om het exclusieve recht te krijgen om daadwerkelijk te mogen leveren. Daarbovenop betalen ze een extra bedrag om een goede plek in de schappen te krijgen, terwijl ze meestal niet over de prijs kunnen onderhandelen. Een versproducent zit in een nog lastigere positie omdat een bijkomende factor is dat zijn product niet lang houdbaar is om lang te onderhandelen.

‘Het is belangrijk dat supermarkten gaan realiseren wat de werkelijke kosten zijn van de producten die ze verkopen. Ze beginnen met onderhandelen over prijzen ver onder de productiekosten. Dat kan zo niet doorgaan, omdat je daarmee boeren forceert hun bedrijf op te doeken’, bekritiseert een Engelse importeur van Zuid-Afrikaans fruit de gang van zaken in een interview met ontwikkelingsorganisatie Oxfam.⁴⁶ Een Zuid-Afrikaanse appelboer vertelt vervolgens dat hij door de eis om flexibel te leveren weinig vaste werkrachten meer in dienst kan nemen. ‘We nemen iemand alleen in dienst als er werk voor hem of haar is, maar ik moet direct de verwachting breken van een vaste baan. Dus ik huur voor twee tot drie weken iemand in en dan moet ik die voor enkele weken laten gaan om ze daarna weer in te huren.’⁴⁷

Veel boeren, tuinders, kleine importeurs en zelfs grote producenten van allerlei kruidenierswaren vinden dan ook dat de inkoopmacht van supermarkten is doorgeslagen en heeft geleid tot een vorm van uitbuiting. En daar zijn ook directe aanwijzingen voor. In Engeland kwam uit onderzoek van de Britse mededingingsautoriteit in 2008 diverse afpersingspraktijken aan het licht. Supermarktketen Tesco stuurde in de zomer van 2007 e-mails waarin leveranciers werden gedwongen voor lagere prijzen te leveren of helemaal niet meer te leveren. Producenten hebben vervolgens weinig keus, want het betekent nogal wat voor de omzetcijfers als je product niet in de schappen van de grootste supermarktketen van Groot-Brittannië ligt.⁴⁸

Homegrown in Kenia bijvoorbeeld, verzorgt direct de levering van sperziebonen aan enkele grote supermarktketens in Europa. De relatie is zo direct dat de supermarkten mailen wat ze nodig hebben voor de volgende dag, zodat Homegrown het dezelfde avond nog op het vliegtuig zet. De orders verschillen van dag tot dag. Het bedrijf kan alleen grote hoeveelheden afzetten als het flexibel omgaat met de wensen van de supermarkten en daardoor draaien de werknemers vaak vele extra uren om spoedorders op tijd af te handelen.

Het is niet vreemd dat alleen grote agrarische bedrijven als Homegrown op deze manier kunnen leveren, want alleen grote agrarische producenten kunnen door schaalvoordelen de productiekosten laag houden. De kleinere boeren en tuinders leggen massaal het loodje. In Nederland ziet LTO Nederland (de ondernemers en werkgeversorganisatie voor de agrarische sector) ook de gevolgen. 'De boeren en tuinders regelen hun afzet steeds vaker zelf direct met de winkelketens, maar ze hebben nog te weinig in te brengen als het gaat om de prijs. Het hoogste rendement zit bij de winkelketens en niet bij de producenten. De koek moet beter worden verdeeld, zodat de resultaten neerslaan in alle schakels in de keten', zegt Albert Jan Maat, voorzitter van LTO Nederland.

Voorals de tuinbouw heeft een groot probleem, legt hij uit. 'Ruim tien jaar geleden dachten de tuinders door hun afzet te bundelen en gezamenlijk op te treden dat ze sterk zouden staan tegenover directe levering aan supermarkten. Dat betekende het einde van het veilingsysteem waar de producten vroeger werden verhandeld.' Maar zij hebben hun hand overspeeld, aldus Maat. 'De gemiddelde tuinder lukt het niet meer om een redelijke prijs te krijgen voor de paprika's, komkommers en tomaten die ze telen in de kassen. Alleen de echt grote bedrijven van zestig hectare kunnen nog een redelijk rendement behalen, omdat ze bijvoorbeeld ook de verpakking zelf regelen.' Een exact cijfer kan Maat niet geven om het aantal tuinders aan te duiden dat door afzetproblemen het bedrijf heeft moeten sluiten. 'Een op de zes tuindersbedrijven heeft op dit moment serieuze problemen', zegt hij. 'Daar zitten ook andere problemen bij als de hoge energieprijzen, maar het hoofdprobleem op dit moment in de tuinbouw is de afzetproblematiek.'⁴⁹

Het idee om de veilingen om te toveren tot een efficiënte inkoper van groente en fruit gebundeld in de Greenery heeft volgens Maat nog niet geleid tot voldoende marktmacht. 'De Greenery heeft nooit die marktkracht gekregen waarvoor het werd opgericht.' Volgens de LTO-voorzitter is de melkveehouderij iets beter af. Daar is melkfabrikant Campina met Friesland Foods gefuseerd, waardoor een grote nieuwe speler ontstond die een tegenwicht kan bieden aan de supermarkten. Maat vindt het wel vreemd dat de fusie alleen onder bepaalde voorwaarden door de Europese mededingingsautoriteit werd goedgekeurd. 'Zij stelt dat de twee bedrijven eerst enkele belangrijke merken afstoten omdat het anders te dominant wordt op de verkoopmarkt. Dat vinden wij vreemd. In Nederland is Albert Heijn in de verkoopmarkt dominant en die wordt geen strobreedte in de weg gelegd.'⁵⁰

Over de hele wereld doen zich dezelfde problemen voor in de agrarische sector. Omdat het concept van de supermarkt ook floreert in Latijns-Amerika, Azië en Afrika, wordt het voor de boeren steeds moeilijker om hun producten op de lokale en internationale markt af te zetten. Neem bijvoorbeeld Amadou Sow⁵¹ uit Senegal. Hij teelt mango's in Senegal. De verse mango's van zijn land kan hij met geen mogelijkheid op de Europese markt kwijt, terwijl de vraag naar mango's in Europa de laatste tien jaar is verdubbeld. Mango's groeien alleen in een tropisch klimaat; een ideaal product voor kleine boeren als Amadou Sow om te profiteren van de lucratieve exportmarkt. Geholpen met investeringen van de Senegalese overheid eind jaren negentig en met geld van de Wereldbank om de export van mango's te intensiveren, schakelden veel boeren over op het telen van mango's.

Senegal produceert nu rond de 150 000 ton mango's per jaar. Toch is maar een derde bestemd voor de export. Het West-Afrikaanse land verdient daar bijna zes miljoen dollar per jaar mee.⁵² Twee derde van de oogst wordt niet geëxporteerd. Amadou Sow: 'De prijs voor mango's die worden geëxporteerd is tweemaal zo hoog. Maar de eisen die importeurs en supermarkten stellen zijn te hoog voor me. Ik heb niet voldoende geld voor de investeringen om aan hun eisen te voldoen.' De lokale mangorassen die

hij teelt zijn niet goed genoeg om te exporteren. 'Om wel de juiste mango's te telen moet ik investeringen doen in betere productie-methoden, waaronder een gekoelde opslag om de mango's in te bewaren zodat ze niet overrijp worden', vertelt Sow.

Er zijn wel enkele initiatieven die de boeren in Senegal helpen in te spelen op de hoge eisen, zoals een programma van de Europese Commissie (voor landen in Afrika) om kennis over prijzen, bestrijdingsmiddelen en kwaliteitseisen te vergroten onder lokale boeren. Ook zijn enkele collectieve koelopslagvoorzieningen geopend in Senegal die door kleine boeren gebruikt kunnen worden om hun mango's in op te slaan. En met hulp van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken is onderzoek gedaan naar de vraag hoe kleine boeren die geen pesticide gebruiken aan de hoge Europese kwaliteitseisen kunnen voldoen.⁵³

Kader 3.1 Supermarkten: waar voor je geld?

De supermarktketens zijn steeds groter geworden omdat de consument deze ziet als leveranciers van een ruime keuze voor lage prijzen. Bij nader inzien blijkt dat vaak eerder het omgekeerde waar is.

- Supermarkten vragen hun leveranciers wel in de prijzen te snoeien, maar die lagere prijzen worden niet altijd automatisch omgezet in lagere prijzen voor de klant.
- Supermarkten hanteren vaak goedkope prijzen voor goed zichtbare producten om op die manier de hogere prijzen te verdoezelen voor minder zichtbare producten waar een prijsvergelijking moeilijker is. Soms verlagen ze prijzen in gebieden met veel concurrentie en verhogen ze prijzen in gebieden waar andere supermarkten niet concurreren.
- Supermarkten bieden een almaar groeiend assortiment aan de consument: bloemen, boeken, cd's, elektrische apparaten en kleding. Een groter marktaandeel op die markten wordt stapsgewijs verworven en is mogelijk doordat ze reeds dominant aanwezig zijn in de levensmiddelenmarkt. In sectoren als cd's concentreren supermarkten zich op de meest winstgevende en bestverkopende reeksen en verkopen ze vaak onder de kostprijs. Hetzelfde gebeurt met

bloemen, waardoor gewone bloemenwinkels hier eenvoudigweg niet tegenop kunnen. In landen zonder vaste boekenprijs moeten onafhankelijke boekhandels hun deuren sluiten, zullen minder populaire werken niet meer beschikbaar zijn, zal de keuze voor de consument dus kleiner worden.

- Doordat het winkelen naar de stadsrand wordt verplaatst, loopt de economische ader van steden leeg en wonen de mensen steeds meer in zogenoemde 'spooksteden' of 'voedselwoestijnen'.

Uit: De Distributiesector in de Europese Unie, wanneer is een markt geen markt? Briefing van Europarlementariërs oktober 2007 vanuit diverse Europese maatschappelijke organisaties.

Voor Amadou Sow heeft dat alles niets opgeleverd. Het grootste probleem voor boeren als hij is dat de export richting Europa gaat via grote importeurs van vers fruit en steeds vaker direct via de inkoopcentra van supermarkten. Die contracteren liever enkele grote mangoproducenten dan vele kleine boeren. Bovendien kunnen kleine boeren niet zelf de export organiseren en dat wordt wel van hen gevraagd, zoals blijkt uit onderzoek naar de mangosector in Senegal.⁵⁴

Meestal weten mangoproducenten niet van tevoren welke prijs ze voor een lading krijgen. Ze werken met mondelinge afspraken of kortetermijncontracten, zodat ze op de lange termijn weinig zekerheid hebben. Orders worden soms op het laatste moment geschrapt zonder consequenties voor de inkopende partij, terwijl de kosten die mangoproducenten maken voor vervoer en productie hoog zijn.

Export is dus niet altijd een goed instrument voor armoedebestrijding zoals soms wordt beweerd, meent Myriam Vander Stichele. 'De prijzen in de exportmarkt liggen vaak hoger, maar de risico's en kosten om aan de eisen te voldoen zijn ook groot.' Hoewel boeren als Amadou Sow graag meer geld zouden willen krijgen voor hun mango's, lijkt export voor hen verder weg dan ooit. Zijn oogst is nu hard nodig voor de voedselzekerheid van de lokale bevolking.⁵⁵

De supermarkt als merknaam

Hoe zit het concept inkoopmacht precies in elkaar? Inkopen doen de supermarkten via hun inkoopcentrales, behalve voor enkele versproducten waar ze soms een importeur/distributeur (bijvoorbeeld Greenery of een bedrijf als Bakker Barendrecht voor vragers). Nederland telt zeven inkoopcentrales van supermarkten die leveren aan de supermarktformules.⁵⁶ Dat er in totaal meer supermarktformules zijn dan inkoopcentrales, komt omdat veel supermarktformules onder dezelfde inkoopcentrale vallen.⁵⁷

In West-Europa is uitgerekend dat voor een bevolking van 160 000 000 we afhankelijk zijn van 170 000 verkooppunten van 600 supermarktformules, die gebruik maken van 110 inkoopcentrales, die direct onderhandelen met 8600 producenten, die allemaal hun producten graag in de schappen van de supermarkten willen hebben.⁵⁸

Inkoopcentrales bundelen zich ook op Europees of wereldniveau waardoor wereldwijd zowel de consument als ook de producent in de tang worden gehouden door deze inkoopcentrales, volgens Myriam Vander Stichele. 'De verschraling van het aanbod is al zichtbaar in de winkelstraat. Niet alleen de groenteman en slager zijn uit het straatbeeld verdwenen, veel andere winkels volgen omdat supermarkten steeds meer producten als bloemen, ansichtkaarten en lectuur aanbieden en het einde van de assortimentsuitbreiding nog lang niet in zicht is. Ik vrees dat het winkelaanbod steeds eenzijdiger zal worden en hierdoor de keuze voor de consument minder wordt.' De laatste trend is dat de grote supermarkten kleine kruideniers opkopen of zelf kleine *convenience stores* oprichten, zoals To Go van Albert Heijn, in dichtbevolkte woongebieden of op vervoersknooppunten waar supermarkten verder uit de buurt liggen. 'Ze durven daar hogere prijzen te vragen terwijl ze voor dezelfde lage prijzen inkopen als de andere filialen', zegt Vander Stichele.

Maar zoals hierboven al was gebleken, zowel de levensmiddelenindustrie als de agrarische producenten worden in de tang genomen. 'Supermarkten oefenen inkoopmacht uit met hun prijzen en voorwaarden: wie er niet aan wil of kan voldoen, valt buiten de boot', stelt Vander Stichele vast. Voor wie niet kan leveren

aan de dominante supermarkten is een groot deel van de consumentenmarkt niet meer toegankelijk.

Volgens het *Financieele Dagblad* zou het supermarktconcern Albert Heijn⁵⁹ begin 2007 de inkooprijzen afromen met een premie van 0,4 procent.⁶⁰ In Engeland is onderzocht dat supermarktketens die acht procent of meer van de consumenten bedienen aanzienlijk lagere prijzen kunnen afdwingen dan hun kleinere concurrenten.⁶¹

Wat de toenemende macht van supermarkten goed weergeeft is, dat ze de status van verkooppunten van A-merken zijn ontgroeid en nu steeds meer zelf een A-merk zijn door onder het eigen huismerk te verkopen. De keuze in de Nederlandse supermarkt beperkt zich tot enkele A-merken en het huismerk van de supermarkt. Steeds vaker is alleen het huismerk te koop. Albert Heijn heeft er zelfs meerdere: Euroshopper⁶² voor de goedkoopste boodschappen, AH Huismerk voor een 'gewone' prijs, AH Biologisch voor de kritische consument en AH Excellent voor de fijnproever.

Levensmiddelenfabrikanten van A-merken als Nestlé, Cadbury Schweppes en H.J. Heinz geven toe te fabriceren voor de huismerken van de supermarkten. Ze brengen nog wel hun eigen A-producten op de markt, maar bang als ze zijn om hun productiecapaciteit te moeten terugbrengen produceren ze naamloos onder de merknaam van supermarkten, soms van een andere of mindere kwaliteit.

Huismerken hadden in Nederland in 2007 een volumeaandeel van 23,3 procent, blijkt uit het Jaarboek 2008 van de internationale vereniging van huismerkfabrikanten PLMA. Verreweg de grootste huismerkverkopers in Europa zijn Zwitserland (53 procent in 2007) en Groot-Brittannië (43,1 procent in 2007).⁶³ Maar als je alleen kijkt naar Albert Heijn, dan bestaat het assortiment daar voor meer dan de helft uit huismerken.⁶⁴ En daarmee lijkt de trend sterk op die in de electronicasector zoals in hoofdstuk twee is geconstateerd. Voor het publiek onbekende fabrikanten maken de huismerkproducten voor de supermarkten.

Onderzoek van adviesbureau International Private Label Consult toont aan dat huismerken in Nederland bovendien aan-

zienlijk goedkoper zijn dan de A-merken. Het verschil is gemiddeld 39,7 procent. In het *NRC Handelsblad* zegt het adviesbureau dan ook dat de lage prijs van huismerken alleen mogelijk is door de huismerkfabrikanten heel hard tegen elkaar uit te spelen door de supermarkten.⁶⁵

De concentratie van macht bij de supermarkten gecombineerd met de trend naar het huismerk is een doorn in het oog van de levensmiddelenindustrie. Zij krijgt steeds minder ruimte in de schappen van de supermarkt, haar producten worden makkelijk gekopieerd door de huismerken en zij moet genoegen nemen met de laagste rendementen. Om die reden heeft Unilever al verschillende malen supermarkten voor de rechter gedaagd.

‘Bij deze trend valt wel op te merken dat vroeger de levensmiddelenindustrie hun macht ten opzichte van supermarkten misbruikte door te hoge prijzen te eisen en te dreigen anders niet te leveren’, licht Myriam Vander Stichele toe. ‘Die situatie bestaat nu niet meer door het succes van de grote supermarkt. Maar de wetgeving is nog steeds gericht op de oude situatie. De huidige wet neemt supermarkten in bescherming ten opzichte van te agressief gedrag van de levensmiddelenindustrie, maar niet omgekeerd.’

Kader 3.2 Wat is ethisch eten?

Hoe zit het met de toename van kritische consumenten die bereid zijn een hogere prijs te betalen voor eerlijke producten? Door campagnes van met name maatschappelijke organisaties worden nog amper legbatterijeieren in de supermarkt verkocht, is het assortiment aan biologische producten in de schappen gestegen evenals Fair Trade-producten als bananen, koffie, thee en chocolade. Maar dit aanbod van ethische producten op de schappen betekent niet het einde van ‘goedkope’ supermarkten. Want als we al massaal bananen, koffie, thee en chocolade ethisch inkopen, wat niet waar is (Max Havelaar heeft na twintig jaar een marktaandeel van drie procent en we kopen rond de twee procent biologische producten), zijn we dan ook bereid ‘massaal’ mayonaise gemaakt van scharreleieren of biologische frituurvet te kopen?

Biologische producten worden bovendien onder dezelfde mechanismen van inkoopmacht opgekocht. De producten zijn dan wel zonder pesticide en op milieuvriendelijke wijze geproduceerd, het zegt niets over de arbeidsvoorwaarden en ook in de biologische sector is de overlevingskans van grote boeren groter. Het idee dat biologisch ook kleinschaligheid inhoudt klopt dus niet. Aanhangers van biologisch voedsel vragen zich af of het zich toe-eigenen van de biologische sector door de grote supermarkten – waardoor biologische producten goedkoper worden geïmporteerd en de kleine boeren eerder failliet gaan – de oorspronkelijke sociale en ecologische doelstellingen van de beweging geen geweld aandoet.

Wat voorlopig nog niet in de biologische waarde van een product in de schappen wordt meegerekend zijn de *food miles*. Wat zegt de biologische waarde van een product als dat helemaal uit Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika of Israël komt? Als het wordt ingevlogen brengt het schade toe aan het milieu, voor schepen die varen op vuile stookolie en de hele wereld doorkruisen geldt hetzelfde.⁶⁶ Toch tellen reiskilometers niet mee bij de vraag of een product biologisch genoemd kan worden. Dit is een probleem dat alleen zichtbaar is als duidelijk staat aangegeven waar het product vandaan komt.

Hoe breek je de inkoopmacht?

Wat is het alternatief? Ik kan natuurlijk mijn voedsel juist niet in de supermarkt kopen en nog vaker naar de markt of de biologische groenteman en slager gaan. Maar het gemak zit me soms in de weg. Dichtbij huis is geen biologische slager, dus koop ik mijn biologische vlees in de supermarkt, terwijl ik dat eigenlijk niet wil. En voor degenen die eenmaal in de week met de auto boodschappen willen doen, blijft de supermarkt de makkelijkste optie.

Hoe dan wel de inkoopmacht van supermarkten te breken? De Britse mededingingsautoriteit meent dat de oprichting van een ombudsman voor de supermarktsector waar toeleveranciers en consumenten terecht kunnen met al hun klachten een antwoord biedt. Deze ombudsman zou ook moeten werken aan een strengere gedragscode voor alle supermarkten, waardoor zij de leverings-

voorwaarden niet zelf bepalen en kunnen veranderen wanneer het hun uitkomt. De ombudsman zou machtig kunnen worden door schadevergoeding te mogen eisen als er misstanden in de sector worden aangetroffen.

Maar de supermarkten weigeren met succes de autoriteit van de ombudsman te erkennen. Alhoewel Britse activisten en experts verklaren dat een vrijwillige code niet werkt, zijn de Britten niet klaar voor bindende regelgeving, zoals in Frankrijk en Duitsland wel het geval is. In beide landen is de wetgeving zo aangepast dat niet onder de productieprijs kan worden verkocht en gekocht.

Nederland loopt op dat gebied achter, stelt Myriam Vander Stichele van SOMO. 'De Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) publiceerde in 2004 een visiedocument over inkoopmacht waarin het vooral de voorwaarden bespreekt hoe mededingingsautoriteiten met gevallen van inkoopmacht moeten omgaan. Maar de NMa deed toen geen concreet onderzoek of en hoe inkoopmacht zich al in Nederland voordeed en ondernam geen concrete actie', zegt ze.

In 2008 startte de NMa in 2008 opnieuw een onderzoek naar de zogenoemde voedsel- en agro-industrie. Dat wil zeggen, vertelt een persvoorlichter van de NMa me, dat ze de distributieketen extra in de gaten houden. SOMO en andere maatschappelijke organisaties hadden de NMa schriftelijk gevraagd bij dat onderzoek zich vooral te richten op de zwakke onderhandelingspositie van producenten en toeleveranciers in de voedselketen en na te gaan of concentratie en afspraken in de toeleveringsketen een reactie zijn tegen de grote inkoopmacht van supermarkten.

Een nieuwe manier om de inkoopmacht te beteugelen is via de Europese Commissie volgens Vander Stichele. 'Sommige lidstaten, zoals Frankrijk en Duitsland, hebben reeds actie ondernomen, maar het probleem van de moderne distributieketens overstijgt de nationale grenzen. Misbruiken in de inkooppraktijk hebben hun oorsprong meestal in het 'thuisland' van de supermarkt: de producerende landen hebben geen middelen om zich te verdedigen tegen deze praktijken.'

Veel grote supermarkten in Midden- en Oost-Europa zijn dezelfde als in de vijftien oorspronkelijke EU-lidstaten, bijvoorbeeld

het Britse Tesco en het Franse Carrefour. Een geharmoniseerde regulering van de hele EU-markt is volgens Vander Stichele dringend nodig. 'Er bestaat geen wetgeving om de macht van een handjevol supermarktreuzen te beperken en om het grensoverschrijdende machtsmisbruik te voorkomen. Er moet specifiekere worden opgetreden door de Wet op de Mededinging te moderniseren of andere wetten in te voeren die de negatieve gevolgen van de koopkracht van de supermarkten aanpakken. De wet moet ook over instrumenten beschikken om de structurele veranderingen die zich al hebben voltrokken op de EU-markt onder ogen te zien.'

Het is ook de strategie van de voorzitter van LTO Nederland om eerder in Brussel dan in Den Haag aan te kloppen. 'Onze enige mogelijkheid iets aan de afzetproblematiek te doen bij de Nederlandse boeren en tuinders is in Brussel bij de Europese Mededingingsautoriteit aan te dringen op een beleid dat zich niet eenzijdig richt op de belangen van de consument, maar ook de belangen van relatief kleine producenten in de voedselketen in de gaten houdt. Op dit moment is een machtsevenwicht in de voedselsector ver te zoeken waarvan de boeren en tuinders de dupe zijn', aldus Albert Jan Maat.

Europees Commissaris Neelie Kroes, belast met de portefeuille mededinging, verklaarde ooit dat ze het niet erg vond als producenten elkaar kapot concurreren als de consument er maar beter van wordt.⁶⁷ We weten nu beter. De consument heeft namelijk minder keuzes door te grote macht van enkele supermarktformules met een krappe overvloed in de schappen van de supermarkten als gevolg. Het Europees Parlement heeft dan ook met een meerderheid een verklaring ondertekend waarin wordt gevraagd een onderzoek in te stellen naar de concentratie van supermarkten en inkoopmacht op Europees niveau. Een begin volgens Vander Stichele en Maat. Intussen blijkt dat ook de Europese Commissie tot het inzicht is gekomen dat aan het misbruik door marktdominantie iets gedaan moet worden, maar er is voorlopig nog een te grote terughoudendheid om de Europese mededingingsautoriteiten hiervoor in te zetten.

Maar volgens Chris Dutilh, hoofd duurzame ontwikkeling van Unilever, is het eerder aan de consument om de machtsverhoudingen in de voedselketen te veranderen dan aan de politiek. 'Consumenten hebben de macht aan supermarkten gegeven ook als ze dat als burger misschien helemaal niet willen. Die tweedeling is cruciaal; als burger kunnen we zeggen dat we het erg vinden dat kleine buurtwinkels ermee ophouden en kleine agrarische producenten van de markt worden geconcurrereerd, maar we willen onze vrije tijd ook goed besteden en moeten werken om het huishouden te onderhouden waardoor we andere keuzes maken dan ons lief is en toch naar de supermarkt gaan voor de meeste boodschappen', vertelt Dutilh. Hij vervolgt: 'Als levensmiddelenproducent voelen wij de gevolgen van de verschuiving in de voedselketen ook, maar wij kunnen het niet sturen. Dit is de realiteit en daar moeten we het mee doen. De macht van de supermarkt is toegenomen door de optelsom van de keuzes die we met z'n allen hebben gemaakt. Als individueel bedrijf zullen we in de gaten houden of de macht van de supermarkten binnen de wettelijke kaders blijft, maar het proces kunnen we niet veranderen.'

Het is typisch een reactie van een grote onderneming, reageert Vander Stichele, die ze vaker hoort zodra regulering ter sprake komt. 'Zij willen hun vrijheden behouden, want ook voor Unilever geldt dat het groot genoeg is om de macht van de supermarkten te compenseren door de prijsdruk door te schuiven naar de zwakste schakel in het productieproces om winst te maken, wat werknemers, landarbeiders en de kleine voedselproducenten hard treft.'

Toch vindt Dutilh dat machtsconcentratie bij supermarkten enkele voordelen biedt voor een duurzamere voedselketen. 'Juist door samen te werken is veel meer mogelijk. Wij werken dan ook veelvuldig samen met supermarkten om gezamenlijk de voedselketen duurzaam te maken. Dat doen we bijvoorbeeld met Wal-Mart, Tesco en Albert Heijn. Je bereikt direct heel veel meer als eenmaal de supermarkten je idee steunen, zoals ons duurzame visproject dat is overgenomen door de meeste Nederlandse winkelketens.'

Als dat waar was, zou inkoopmacht bij supermarkten in theorie weliswaar slecht zijn voor het lokale winkelaanbod, maar

hoeft niet tot uitbuiting te leiden als deze wordt gebruikt om de voedselketen duurzamer en eerlijker te maken. Supermarkten kunnen hun macht namelijk ook ten goede inzetten door producenten milieuvriendelijk te laten produceren en voldoende beloning en betere werkomstandigheden te bedingen voor de vele werknemers in de agrarische sector en de voedselindustrie. Zij kunnen kleinschalige productie stimuleren door kleine boeren te helpen in boerencoöperaties te werken, aan hoge kwaliteitseisen te voldoen en toch in grote hoeveelheden te leveren.

Maar zo makkelijk is die conclusie niet te trekken, vindt Vander Stichele. 'Er zijn veel betere manieren dan inkoopmacht om de voedselketen duurzamer te maken.' Volgens de onderzoeker zal de route via inkoopmacht van supermarkten en grote voedselmultinationals niet betekenen dat de genoemde agrarische producenten in dit hoofdstuk een goede prijs krijgen. Met alle gevolgen van dien voor de arbeidsomstandigheden van landarbeiders en noodzakelijke investeringen om het milieu te sparen. Vander Stichele: 'Er is veel meer te bereiken via wetgeving, want wie gaat controleren op welke manier de bedrijven aan de top van de voedselketen verduurzamen? Weer de consument die bijna geen keuze meer heeft door de macht van de supermarkten?'

Verandering is dus noodzakelijk. Er moeten structurele en wettelijke garanties komen om de inkoopmacht van enkele grote voedselmultinationals en supermarkten te beperken, om hard op te treden tegen uitbuiting van producenten waar ook ter wereld en om de winst eerlijk te verdelen in de voedselketen.

NOTEN

- 37 Alhoewel, door meer vraag naar biologisch en regionaal voedsel is postelein in steeds meer natuurwinkels in Nederland te koop.
- 38 Raj Patel, *Buy this! Alles wat je niet wilt weten over je voedsel*, Uitgeverij De Wereld, 2008.
- 39 Uit *De hoge prijs van goedkope boodschappen: hoe inkoopmacht tot uitbuiting leidt*, 17 november 2007. Verslag van Myriam Vander Stichele (SOMO) van literatuuronderzoek door Alexander Hooijsma over het gedrag en de inkoopmacht van supermarkten in Nederland.

- 40 Citaat uit het boek *Buy this! Alles wat je niet wilt weten over je voedsel*, van Raj Patel (Uitgeverij De Wereld, 2008).
- 41 Gerard Rutte en Josee Koning, *50 jaar zelfbediening in Nederland. Geschiedenis van de supermarktktoekomst*, Uitgeverij De Prom, 1998.
- 42 Zie de uitzending van 2 december 2003 <http://geschiedenis.vpro.nl/programmas/2899536/afleveringen/15043943/>.
- 43 Ook de bedrijfscultuur speelde daar een rol bij, zoals in *Andere Tijden* te zien was. Deze behield lange tijd paternalistische trekjes, met een speciale dinerkamer voor de directie als treffend voorbeeld.
- 44 *Trading away our rights, Women working in global supply chains*, Oxfam International, 2004.
- 45 Het zijn niet alleen de kwaliteitseisen van supermarkten en importeurs die de kleine boeren de das omdoen. Er zijn ook steeds meer wettelijke kwaliteitsregels vastgelegd in de Verenigde Staten, Japan en de Europese Unie om de voedselveiligheid te garanderen.
- 46 Geciteerd in het rapport van Oxfam International, *Trading away our rights, Women working in global supply chains*, 2004
- 47 Geciteerd in het rapport van Oxfam International, *Trading away our rights, Women working in global supply chains*, 2004
- 48 Uit: *De hoge prijs van goedkope boodschappen: hoe inkoopmacht tot uitbuiting leidt*, een literatuuronderzoek van Alexander Hooijsma over het gedrag en de inkoopmacht van supermarkten in Nederland, 17 november 2007.
- 49 De afzetmarkt wordt ook kleiner door concurrentie van goedkopere import en de prijzen kunnen laag blijven als er overproductie is.
- 50 Albert Heijn had in 2008 een marktaandeel van 31,1 procent van de Nederlandse markt. Bron: *Het Financieele Dagblad*, 16 januari 2009.
- 51 Amadou Sow is een gefingeerde naam die de vele in onderzoeken van SOMO gesproken mangoboeren in Senegal representeert.
- 52 Uit: SOMO, *Who Reaps the Fruit, critical issues in the fresh fruit and vegetables chain*, 2005.
En: SOMO, *Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen in de Mangoketen*, 2005 (in opdracht van de Consumentenbond).
- 53 SOMO, *Who Reaps the Fruit, critical issues in the fresh fruit and vegetables chain*, 2005.
- 54 Uitgevoerd door onder andere SOMO en samengevat in *Who Reaps the Fruit, critical issues in the fresh fruit and vegetables chain*, 2005.
- 55 Zie voor meer informatie de Tropical Commodity Coalition over hoe de problematiek bij andere tropische producten als thee, koffie en cacao hetzelfde is. De coalitie bestaat uit tien Nederlandse maatschappelijke organisaties die tot doel hebben om de sociale, milieu- en economische omstandigheden aan het begin van de koffie-, thee- en cacaoketen te verbeteren. Zie de website: <http://www.teacoffeecocoa.org/>.
- 56 Uit: *De hoge prijs van goedkope boodschappen: hoe inkoopmacht tot uitbuiting leidt*, 17 november 2007. Verslag van Myriam Vander Stichele (SOMO) van literatuuronderzoek door Alexander Hooijsma over het gedrag en de inkoopmacht van supermarkten in Nederland.

- 57 PLUS en Spar (beide in handen van de Sperwer Holding), Boni, Jumbo, Hoogvliet en nog vele andere kleinere regionale supermarktformules kopen alle via de coöperatieve inkooporganisatie Superunie in. Gezamenlijk zijn ze machtiger tegen de levensmiddelenindustrie om goede prijsafspraken te bedingen. De Superunie bedient rond de 1600 winkels en heeft een marktaandeel van ongeveer 25 procent. Veel leden zijn marktleiders op lokaal niveau, maar zijn alleen door samenwerking in staat te concurreren met de inkoopcentrales van Ahold (Albert Heijn), Laurus (Super de Boer), de Samenwerkende Dirk van den Broek-winkels (Dirk van den Broek), Schuitema (C1000) en discounters als Aldi en Lidl. De laatste jaren is het marktaandeel van Laurus en Schuitema gedecimeerd.
- 58 Bron: J. Grievink, *The Changing Face of the Global Food Industry*, presentatie op de OECD conferentie, Den Haag, 6 februari 2003.
- 59 Albert Heijn (Ahold) was ondanks lang aandringen niet bereid om commentaar te geven.
- 60 'Fabrikanten boos over AH-premie', Het *Financieele Dagblad*, 13 februari 2007.
- 61 Uit: *De hoge prijs van goedkope boodschappen: hoe inkoopmacht tot uitbuiting leidt*, 17 november 2007. Verslag van Myriam Vander Stichele (SOMO) van literatuuronderzoek door Alexander Hooijsma over het gedrag en de inkoopmacht van supermarkten in Nederland.
- 62 Niet exclusief voor Albert Heijn, maar Euroshopper is een samenwerkingsverband tussen verschillende supermarkten.
- 63 Bron: www.distrifood.nl.
- 64 Bron: www.distrifood.nl.
- 65 *NRC Handelsblad* van 16 april 2009.
- 66 Om het nog ingewikkelder te maken: recent onderzoek wijst uit dat zeevervoer schadelijker kan zijn dan landvervoer vooral door de zwavel en andere stoffen, maar géén CO! (Zie http://www.nrc.nl/economie/article/1965155.ece/Transport_langs_de_kust_in_strijd_tegen_files?service=Print).
- 67 'I like aggressive competition including by dominant companies. And I don't care if it may hurt competitors, as long as it ultimately benefits consumers.' Uitspraak van Neelie Kroes in New York, september 2005, opgetekend in de *International Herald Tribune*, 20 december 2005.

Op de loop met onze kleding

Begin 2008 zag ik in Londen de BBC-documentaire *Blood, Sweat and T-shirts* over zes jongeren die hun identiteit volledig aan hun uiterlijk ontlenen. Het zoeken en kopen van kleding is hun grootste hobby. Dagelijks zijn ze in de winkelstraat te vinden op zoek naar de nieuwste koopjes. En gelukkig voor hen is kleding de laatste jaren relatief goedkoop gebleven⁶⁸ en zijn de goedkopere merken bovendien hip dankzij de opmars van kledingketens als Zara, H&M en het in Engeland populaire Primark, die elkaar op prijs beconcurreren.

De Britse jongeren hadden geen idee hoe het mogelijk is dat kledingketens shirts voor minder dan acht euro met winst verkopen. Maar daar kwamen ze snel achter. In de vierdelige documentaire reisden ze met een BBC-team naar India om daar te zien hoe hun kleding wordt gemaakt. Eerst naar de grote fabriekshallen vol met naaimachines en vrouwen⁶⁹ die de hele dag door stukken textiel aan elkaar naaien.

Bij het zien van deze fabrieken zeiden de Britse jongeren iets interessants. Want hoewel ze het werk nooit zelf zouden willen doen voor het geld dat deze vrouwen verdienen, vonden de *kids* het niet zo heel erg wat ze daar aantroffen. 'Het is werkgelegenheid en dat hebben de mensen hier hard nodig', zeiden ze. 'Door kleding te kopen zorg ik ervoor dat zij werk hebben' was een andere uitspraak.

Hun gemoedstoestand veranderde toen ze later de nog hardere kant van het uitbesteden zagen. Want de managers van de Aziatische textiel fabrieken willen voor de prijs die westerse modehuizen betalen voor hun orders niet alles zelf maken. Wat ze doen? Ze schakelen kleine, meestal clandestiene naaiateliers in voor het

meest arbeidsintensieve werk. Deze staan niet in speciale economische zones⁷⁰, waar fabrieken die produceren voor de exportmarkt zich onder gunstige voorwaarden vestigen, maar in de sloppenwijken van de grote steden als Mumbai.

In overvolle fabriekjes op zolders naaien vrouwelijke arbeiders de kraaltjes op de jurken en shirts om ze daarna een voor een te controleren of ze ook daadwerkelijk goed zijn vastgemaakt. Alleen op deze manier kan kleding betaalbaar over de westerse toonbank gaan. In deze naaiateliers werken niet zelden kinderen, zagen ook de jongeren uit Groot-Brittannië. Ontsteld waren ze over de kinderarbeid in de modderige sloppenwijken van Mumbai, waar kinderen van tien jaar op een bloedhete zolder kleding maken voor de exportmarkt.

Ineens leken ze te beseffen dat werkgelegenheid niet het enige argument kan zijn om de praktijk van het goedkoop produceren goed te praten. Hun eerste uitspraak 'het is werkgelegenheid en dat hebben de mensen hier hard nodig' kwam in een ander perspectief te staan bij het zien van de omstandigheden in de naaiateliers in de sloppenwijken.

Toch is het werkgelegenheidsargument niet onbelangrijk, zeker in deze tijd van oplopende werkloosheid door de mondiale economische crisis. Kledingketen Primark in Groot-Brittannië gebruikt het werkgelegenheidsargument dan ook als er aantijgingen zijn van uitbuiting in arme landen. In een verklaring schrijft het bedrijf⁷¹: 'Het feit [werkgelegenheid voor vrouwen] heeft meer gedaan voor de versterking van de positie van vrouwen in ontwikkelingslanden dan alle andere pogingen iets aan hun situatie te veranderen. Iets dat vaak wordt vergeten door organisaties die vooral zo slim zijn om hun eigen agenda's te promoten', verwijzend naar verschillende maatschappelijke organisaties die al jaren de kledingketen onder druk zetten meer te doen tegen de uitbuiting van arbeiders in de textiel fabrieken.

Maar volgens Esther de Haan van SOMO kan het werkgelegenheidsargument nooit op zichzelf staan. 'Werk hebben is belangrijk en kan de positie van vrouwen inderdaad verbeteren, alleen wel onder de juiste voorwaarden. Het werkgelegenheidsargument

mag niet de discussie over het verbeteren van de arbeidsomstandigheden blokkeren', zegt de onderzoekster. En ze vervolgt met een interessant nieuw argument: 'Wat is de toegevoegde waarde van werkgelegenheid als een fabriek snel wegtrekt zodra de eigenaren beseffen dat ze elders goedkoper kunnen produceren.'

De Haan doelt op de vele gevallen van fabrieken, met name in de textielsector, die *footloose* zijn, zoals in het Engels bedrijven worden genoemd die snel hun biezen kunnen pakken om zich elders te vestigen. De strijd van vakbonden, arbeiders en maatschappelijke organisaties voor betere lonen, betere werkomstandigheden, minder milieuschade en minder gezondheidsrisico's is extra precair volgens De Haan als fabriekseigenaren elk moment kunnen beslissen te vertrekken naar een land waar minder pressie is. 'En als ze vertrekken is dat een zware klap voor de werkgelegenheid', stelt ze vast.

Sluiting kledingfabriek is geen loze dreiging

Sheung Lee is een Taiwanese kledingproducent die de poorten van zijn fabriek in Swaziland van de ene op de andere dag sloot. Pumelela Vilane⁷² was een van de vierhonderd arbeiders die zonder werk kwam te zitten. 'Toen het bedrijf sloot, vertrok mijn werkgever zonder iets uit te betalen. Ik kreeg niets uitbetaald van de secundaire arbeidsvoorwaarden, zoals mijn pensioenregeling waarvoor ik wel elk jaar premies had moeten afdragen. De ingehuurd arbeiders kregen zelfs hun laatste salaris nooit uitbetaald.'

De San Tay Lon-fabriek in Swaziland sloot ook haar deuren. Winnie Tsoeu⁷³ werkte op de verpakkingsafdeling van de fabriek. 'De behandeling die we als arbeiders kregen was bijzonder slecht. Het salaris was laag en we werden geslagen door de toezichhouders in de fabriek als we te langzaam werkten', vertelt ze. 'We gingen door omdat wij tenminste werk hadden. Mijn werkgever hield elke maand geld in op mijn salaris voor mijn bijdrage aan de pensioenregeling. Maar na de sluiting van de fabriek wilde ik mijn pensioengeld opeisen. Toen bleek dat mijn werkgever het geld nooit in die pensioenregeling had gestopt. Ik bleef met niets achter.'

Sandile A. Pato, directeur van het departement Internationale Handel van het ministerie van Buitenlandse Zaken en Handel in Swaziland, een land dat voor 2005 veel kledingbedrijven telde en waar vele daarna vertrokken, verwoordde het in 2006 als volgt: 'Bedrijven hadden tweeduizend werknemers in dienst en een paar maanden later leek het alsof dat helemaal niet had plaatsgevonden.'⁷⁴

Apparel Tri-Star, een grote kledingproducent uit Sri Lanka, heeft volgens de eigen website wereldwijd 26 fabrieken, waar 25 000 mensen werken. Apparel Tri-Star heeft ook enkele grote productiefabrieken in Afrika voor exportkleding voor de Noord-Amerikaanse markt. Eerst in Kenia en vervolgens breidde het uit in Botswana (2001), Tanzania (2003) en Oeganda (2003). Kort na de productieuitbreiding in andere Afrikaanse landen sloten de deuren van de fabrieken in 2003 in Botswana en in 2004 in Kenia.

De Keniaanse Eva Ogichoya⁷⁵ vertelt over haar jaren bij Apparel Tri-Star: 'Ondanks het magere loon kon ik mijn leven zo inrichten en organiseren dat ik mijn rekeningen kon betalen. Toen verliet mijn man me, omdat hij niet kon wennen aan mijn drukke werkrooster. Hierdoor moest ik als alleenstaande moeder mijn dochter grootbrengen. Dat was niet makkelijk. Toch ging ik door met werken en nam zo veel mogelijk overwerk aan.'

In 2002 werd ze ontslagen omdat het bedrijf minder wilde produceren in Kenia. Maar Ogichoya kreeg enkele maanden later bericht van Tri-Star. 'Ik kreeg plotseling de vraag of ik naar Oeganda wilde gaan om daar nieuwe arbeiders op te leiden in de nieuwe Tri-Star-fabriek. Het klonk als een goede deal, want ze zouden me het dubbele salaris betalen van een fabrieksarbeider in Kenia. Toen we in Oeganda aankwamen, lagen de zaken anders. Het bedrijf betaalde ons niet het dubbele salaris, maar wat konden we eraan doen?'

Na zes maanden keerde Ogichoya terug in Kenia. Bij terugkomst werden de deuren van de Tri-Star-fabriek in Kenia definitief gesloten. Het werd te duur gevonden om in Kenia te produceren omdat het in Oeganda en Tanzania goedkoper kon. De fabriek in Oeganda had bij de opening 1 200 werknemers in dienst en werd in het armlastige land met open armen ontvangen. Maar Tri-Star

kwam daar al snel in de problemen. De vrouwelijke arbeiders werkten veel meer uren dan toegestaan voor een loon dat te laag was om van te leven. Overuren werden niet uitbetaald en de vrouwen moesten dagelijks verbaal, fysiek en seksueel geweld doorstaan.⁷⁶

Het ging zo ver dat op 21 oktober 2003 een staking uitbrak. De arbeiders sloten zich twee dagen lang in hun slaapzalen op. De politie maakte ten slotte een einde aan de staking en arresteerde de vrouwen. De Aziatische managers ontsloegen vrijwel direct 293 arbeiders zonder uitbetaling van hun salaris. Zij kregen daarvoor de volle goedkeuring van president Museveni. In plaats van het bedrijf te vertellen dat het zijn arbeidswetten niet nakwam, richtte hij zijn kritiek op de stakers. 'Ik heb deze meisjes ontslagen omdat zij ongedisciplineerd zijn', zei Museveni. 'Hun actie kan toekomstige investeerders in Oeganda afschrikken. Zij zouden kunnen gaan denken dat de arbeiders in Oeganda ongedisciplineerd zijn.'⁷⁷

Een machteloze overheid tegenover buitenlandse investeerders

Welke rol spelen de lokale overheden bij het aantrekken van buitenlandse investeerders, vraag ik me af als ik de uitspraak van president Museveni hoor. Overheden in vooral arme landen zijn wanhopig op zoek naar investeerders, wat de uitspraak van de minister van Investerings in Botswana verklaart, toen Apparel Tri-Star in 2001 in het Afrikaanse land een fabriek opende. 'We heten alle bonafide investeerders welkom van elk land dat geld wil investeren', zei de minister.⁷⁸

Zij benadrukte dat Botswana er alles aan doet om een investeringsvriendelijk klimaat te scheppen en vroeg de vijfhonderd arbeiders in de Tri-Star-fabriek om vooral hard te werken. Tri-Star vertrok nog geen twee jaar later omdat er elders meer winst gemaakt kon worden. Hierdoor liep de schatkist van Botswana belastinginkomsten mis waarmee het de investeringskosten om Tri-Star aan te trekken had moeten terugverdienen.

'Grote bedrijven hebben een veel betere onderhandelingspositie dan de lokale autoriteiten, die vaak wanhopig op zoek zijn

naar buitenlandse investeerders', legt Esther de Haan van SOMO me uit. Ondernemers kunnen zodoende de meest gunstige randvoorwaarden uitonderhandelen voor hun investering. 'De werkloosheid in deze landen is zo groot en de economie zo zwak dat overheden in veel ontwikkelingslanden op zoek moeten naar investeerders, zelfs als ze weten dat het risico groot is dat het aantrekken van de investering ze uiteindelijk meer geld kost dan dat het ze oplevert', verzekert De Haan.

Dat kan een reden zijn waarom de president van Oeganda zo gebeten was op het 'ongedisciplineerde' gedrag van de arbeiders in de net geopende Tri-Star-fabriek. Hij had er alles aan gedaan om die investering binnen te slepen. Het Sri Lankaanse bedrijf kreeg een goede *deal* waardoor het veel minder belasting betaalde. Voor het fabrieksterrein en de machinerie hoefde het niet te betalen. Museveni gaf Tri-Star bovendien een gunstige lening van vijf miljoen Amerikaanse dollars van de Oegandese Ontwikkelingsbank. De overheid regelde zelf de stroomvoorziening, zoals de aanleg van extra hoogspanningskabels naar de fabriek, drie stand-bygeneratoren voor als de elektriciteit zou uitvallen en de werving van tweeduizend arbeiders.⁷⁹

En wat levert het de overheid op? 'Erg weinig', aldus De Haan. 'De overheid ontvangt weinig belastinginkomsten, omdat de buitenlandse investeerder lage belastingpercentages afdwingt en soms *tax holidays* krijgt van wel tien jaar.' Dat laatste wil zeggen dat de bedrijven gedurende deze jaren geen belastingen hoeven af te dragen. Bovendien is de import van producten meestal belastingvrij gemaakt of hoeven de investeerders er in ieder geval geen btw over te betalen.

Je zou verwachten dat er met zulke afspraken en voordelen voor de buitenlandse investeerders een langetermijnrelatie ontstaat met het vestigingsland. Maar het omgekeerde is meestal het geval. Het waren bijvoorbeeld de buitenlandse kledingproducenten in Lesotho die in 2004 de overheid onder grote druk zetten om nieuwe afspraken te maken over arbeidskosten. 'Onze kosten gaan omhoog, onze prijzen gaan omlaag', zei Jennifer Chen van de Werkgeversorganisatie in Lesotho destijds.⁸⁰ Dus werd een lobby

gestart om de kosten naar beneden te krijgen. Chen: 'De arbeidswet is in Lesotho strenger dan de Internationale Arbeidsorganisatie voorschrijft, bijvoorbeeld wat betreft het maximum aantal uren dat een arbeider per week mag werken.'

Veel bedrijven lobbyden vervolgens sterk om arbeiders meer uren te laten werken en het minimumloon te verlagen. Ze lobbyden bovendien voor een loon dat afhangt van de productiviteit van elke afzonderlijke arbeider. Iemand die iets minder snel werkt zou dat financieel moeten voelen. Ze eisten ook van de overheid een betere infrastructuur en een betere toegang tot water. Zo niet, dan zouden ze vertrekken.

Een aantal vertrok dan ook, volgens Esther de Haan. 'De kledingbedrijven beheren de fabriekshal meestal niet en ze hebben weinig hoeven te investeren in grote machines omdat het om een arbeidsintensieve productie gaat. Vertrekken is dus relatief makkelijk.' De arbeiders en de overheid blijven echter met lege handen achter. Het is zelfs meerdere keren voorgekomen dat bedrijven direct na het aflopen van hun 'belastingvakantie' hun vertrek aankondigden. 'Of zelfs onaangekondigd vertrokken', voegt De Haan toe.

De vraag is wanneer een buitenlandse investering de moeite waard is om binnen te halen en wanneer niet. De kosten zijn vaak enorm, de inkomsten minimaal voor de overheid en vaak werken de arbeiders in slechte omstandigheden voor weinig loon, zonder baangarantie, is lidmaatschap van vakbonden moeilijk en zijn de veiligheids- en gezondheidsrisico's hoog. Hierdoor hoeft een buitenlandse investeerder dus niet per definitie goed te zijn voor de (economische) ontwikkeling van een land.

Wat als een overheid weinig te bieden heeft maar wel buitenlandse investeerders nodig heeft om aan voldoende kapitaal te komen? Dat is een dilemma dat zich in ontwikkelingslanden voordoet. Volgens het *World Investment Report* van de Unctad (de Conferentie van de Verenigde Naties voor Handel en Ontwikkeling) ontvangen de armste landen de minste buitenlandse investeringen.⁸¹ Slechts 3 procent van alle buitenlandse directe investeringen komt in Afrika terecht, waarvan 21 procent goed is voor Zuid-Afrika alleen.

Weinig buitenlandse investeerders starten activiteiten in arme landen, maar deze landen zijn wel afhankelijker van buitenlandse investeerders voor hun kapitaalinstroom dan niet-ontwikkelingslanden.⁸² Met andere woorden, arme landen (vooral in Afrika) zijn voor hun kapitaal voor een groot deel afhankelijk van buitenlandse investeerders, maar tegelijk zijn het de landen die het moeilijkste buitenlandse investeerders weten aan te trekken door hoge risico's, slechte infrastructuur en instabiele instituties.

Of zoals econoom Sanjaya Lall en specialist op het gebied van buitenlandse investeringen van de Universiteit van Oxford het eens formuleerde: landen die weinig kapitaal hebben en waar de capaciteit zwak is om hun economie te ontwikkelen zijn voor hun industrialisatie afhankelijker dan ooit van buitenlandse investeerders, maar buitenlandse investeerders realiseren geen industriële groei zonder de aanwezigheid van een geschoolde bevolking en goed functionerende instituties.⁸³ Zie hier het ontwikkelingsdilemma voor de meeste arme landen.⁸⁴

Buitenlandse investeerders ontmaskerd

Toch wordt vanuit het werkgelegenheidsargument door grote hulpdonoren als de Wereldbank, de Verenigde Naties, de Europese Unie en de Verenigde Staten het aantrekken van buitenlandse investeerders gezien als panacee voor ontwikkelingslanden om uit de armoede te komen. Het idee is dat kennis wordt overgedragen op lokale werknemers, op lokale toeleveranciers en er een gezonde concurrentie ontstaat met lokale producenten. Tevens investeert de buitenlandse investeerder kapitaal in het land en betaalt hij belastingen waardoor meer geld het laetje instroomt van arm-lastige overheden.

Wie heeft er gelijk? Als buitenlandse investeerders een oplossing zijn om het armoedeprobleem op te lossen, moet de textielindustrie in Afrika een belangrijke motor zijn voor lokale ontwikkeling. Maar zoals de getuigenissen van de fabrieksarbeiders hierboven al lieten zien, is de werkelijkheid minder rooskleurig. Eind jaren negentig vestigden veel textielproducenten zich in

Afrika. In Swaziland en Lesotho bijvoorbeeld, waar de kledingindustrie een van de belangrijkste economische sectoren was en goed was voor vele duizenden banen. (Zie kader 4.1 voor de vraag waarom Aziatische textielabrikanten hun activiteiten uitbreidden in Afrika.)

Maar kennisoverdracht is er amper, zegt Andy Selm van de Zuid-Afrikaanse organisatie ComMark. 'Er is weinig scholing nodig om aan de lopende band te functioneren en de leidinggevende functies zijn meestal in handen van ingevlogen Aziatische managers', beklemtoont hij. Hij vervolgt: 'De stoffen worden in Azië gemaakt en door Afrikaanse fabrieken geïmporteerd. Daar worden ze geknipt en aan elkaar genaaid. De toegevoegde waarde voor de lokale economie is minimaal; er wordt amper gebruik gemaakt van lokale toeleveranciers.' De textielbedrijven in Afrika functioneren als enclaves met weinig verbindingen met de lokale economie, met uitzondering van het lokale vervoer en straatverkopers buiten de poorten van de fabriek die voedsel verkopen aan de arbeiders, aldus Selm.

De Swaziland Investment Promotion Agency (SIPA) voegt daar het volgende aan toe als wordt gesproken over de relatie tussen het Amerikaanse Wal-Mart (de grootste winkelketen ter wereld) en zijn toeleveranciers in Swaziland: 'Het is onmogelijk om op een verantwoordelijke manier kleding te maken voor de prijs die Wal-Mart wil betalen.'⁸⁵ De druk van Wal-Mart om de prijzen laag te houden is zo groot dat de productiebedrijven op zoek moeten gaan naar middelen om de kosten zo laag mogelijk te houden. Dat betekent ook dat ze sneller geneigd zijn weg te trekken en overheden onder druk zetten om belastingvoordelen te krijgen. Dat is het bekende verhaal dat ook al in de vorige hoofdstukken uitgebreid aan de orde is gekomen, maar het is belangrijk nog eens te benadrukken dat de buitenlandse investering hierdoor een kleinere of helemaal geen economische impuls geeft aan de lokale economie.

Kader 4.1 Waarom de kledingindustrie naar Afrika trok en weer vertrok

Waarom openden de Aziatische producenten die al goedkoop in Azië kleding maken nieuwe vestigingen in Afrika? Arbeidskosten zijn belangrijk voor een arbeidsintensieve sector als de kledingindustrie, maar dat kon niet de reden zijn; de lonen in China zijn bijvoorbeeld tweemaal lager dan in veel Afrikaanse landen. De kwaliteit van de infrastructuur en douanedienssten spelen ook een rol bij de vestigingskeuze, maar deze zijn in Afrika minder dan in veel Aziatische landen. Evenmin is het kennisniveau in Afrika hoger. Waarom dan wel?

De reden is dat Afrika gunstige handelsverdragen heeft met de landen die de belangrijkste afzetmarkt zijn van de Aziatische kledingproducenten. Traditionele textielproducerende landen als China en India zagen zich jarenlang geconfronteerd met handelsbelemmerende maatregelen voor de export van kleding naar Europa en de Verenigde Staten, omdat die landen hun eigen textielindustrie beschermen tegen goedkope importkleding uit Azië. Tot 2005 was dat mogelijk door het *Multi Fibre Arrangement* (MFA) en de *Agreement on Textile and Clothing* binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO).

Afrika kwam hierdoor in het vizier van de Aziatische kledingproducenten om handelsbelemmerende maatregelen te ontlopen en niet zozeer omdat daar de laagste productiekosten te behalen zijn. Bovendien is Afrika interessant omdat de Verenigde Staten gunstige exportbepalingen kennen voor Afrikaanse producenten, zoals is vastgesteld in het AGOA-verdrag (*African Growth and Opportunity Act*). Producenten in Afrika, dus ook de Aziatische investeerders, kunnen dankzij dit verdrag belastingvrij en tariefvrij hun producten afzetten in de Verenigde Staten.

Landen als Botswana, Kenia, Tanzania, Oeganda, Swaziland en Lesotho trokken zodoende veel textielproducenten aan. Lesotho is een belangrijke producent van jeans en wolproducten geworden. Volgens ConMark (een maatschappelijke organisatie uit Zuid-Afrika) telde het land in 2006 42 fabrieken waar 26 miljoen spijkerbroeken werden

gemaakt en 80 miljoen wolproducten per jaar. Goed voor 44 000 werknemers in 2007. Een ander klein land in Zuidelijk Afrika, Swaziland, heeft 16 000 werknemers in de textielindustrie.

Dat waren er ooit meer. Toen in 2004 het *Multi Fibre Arrangement* afliep, verlieten direct een aantal Aziatische kledingproducenten het Afrikaanse continent omdat het handelsvoordeel afliep en het goedkoper in China kon produceren. De voorspelde leegloop bleef echter uit omdat enkele handelsrestricties in stand bleven. Bovendien heeft onlangs de Europese Commissie in onderhandelingen over een vrij-handelsverdrag met Afrikaanse landen in een tussentijds akkoord⁸⁶ afgesproken om, net als de Verenigde Staten met AGOA, de regelgeving aan te passen waardoor kleding uit landen als Lesotho en Swaziland makkelijker op de Europese markt kan komen.

De meeste arme Afrikaanse landen kenden al jarenlang een tariefvrije export van producten naar de Europese Unie, maar voor de textielindustrie bood dat geen uitkomst omdat Europa strenge oorsprongsregels kent, die stellen dat de grondstoffen uit dezelfde regio moeten komen. Dat was niet het geval omdat de rollen textiel in de Afrikaanse fabrieken uit Azië komen. Door versoepeling van de oorsprongsregels kan Afrika ook interessant worden voor de export van kleding naar Europa.

Maar het kan ook anders. In mei 2006 bezocht rockster Bono de Precious Garments-fabriek in Maseru, de hoofdstad van Lesotho. De zanger van U2 en tevens *Make Poverty History*-activist wilde met eigen ogen zien of met hiv besmette personen in het Afrikaanse land voldoende virusremmende medicijnen kregen toegediend. Eerder dat jaar lanceerde Bono een nieuw initiatief onder de naam RED, dat een nieuwe merknaam moest worden voor de kritische consument die Afrikaanse levens wil redden. Bedrijven werd gevraagd om speciale producten te ontwikkelen onder het RED-merk, waarbij de helft van de winst direct naar het *Global Fund to Fight Aids, Tuberculosis and Malaria* gaat. Armani, GAP, Motorola, Converse, Apple en American Express werken nu met enkele producten voor het RED-initiatief.

De Precious Garments-fabriek werd bezocht omdat zij kleding maakt voor GAP, waaronder een T-shirt dat onder het RED-merk wordt verkocht. Terwijl een aantal textielfabrieken in Lesotho sluiten omdat het goedkoper werd om in Azië te produceren (zie kader 4.1), bleef GAP orders geven aan de fabriek in Lesotho. De Maseru-fabriek hoefde zodoende niet in te krimpen en heeft 4500 werknemers in dienst waaronder hiv-besmette personen die gratis virusremmende medicijnen krijgen.

GAP gebruikt bovendien katoen die uit Afrika komt voor de productie van de RED-T-shirts, zodat extra toegevoegde waarde in Afrika blijft en werkgelegenheid op het continent wordt gecreëerd. Maar ook konden hierdoor de strenge oorsprongsregels van de Europese Unie worden omzeild en kreeg het T-shirt tariefvrije toegang tot de Europese markt. Het initiatief is volgens de oprichters een succes en heeft al 45,5 miljoen Amerikaanse dollars in het fonds opgebracht.

Volgens ComMark heeft het RED-label een nieuw elan gegeven aan Lesotho als textielproducent. Ook andere initiatieven kwamen van de grond. Andy Selm: 'Toen iedereen verwachtte dat de textielfabrieken massaal uit Lesotho zouden vertrekken, kwam een alliantie van bedrijven, maatschappelijke organisaties en overheidsinstanties tot stand die daar iets tegen wilde ondernemen. Vele kledingproducenten waren al vertrokken, maar degenen die bleven investeerden in betere arbeidsomstandigheden.' Het samenwerkingsverband zorgde ervoor dat Lesotho zich in de markt kon zetten als producent van ethische kleding.

ComMark stelt vast dat door het ethisch consumeren in het Westen de textielindustrie in Lesotho is behouden. Hierdoor was de terugloop in werkgelegenheid met 14 000 arbeidsplaatsen minder groot dan in andere Afrikaanse landen en kwamen langzaam aan investeerders terug, zodat het werkgelegenheidsniveau in 2008 bijna weer op het oude niveau van 54 000 in 2004 staat.

Maar Esther de Haan van SOMO zet ook kanttekeningen bij het succes. Ze legt uit dat uit onderzoek van SOMO in 2007 is gebleken dat het RED-initiatief weinig invloed heeft op de hoogte van het loon. Het maandloon is 58 euro⁸⁷ in de fabrieken in Lesotho

waar RED-T-shirts worden gemaakt. Dat ligt amper boven het minimumloon van 57 euro.⁸⁸ De werknemers bleken met dit loon nog steeds niet rond te kunnen komen en moesten geld lenen om hun kinderen naar school te laten gaan. Een arbeider zei volgens De Haan: 'Ik moest geld lenen om de school voor mijn kinderen te kunnen betalen. Onze salarissen zijn zo laag dat wij hiermee onze problemen niet kunnen oplossen.'

Het is wel zo dat de Precious Garments-fabriek een van de betere fabrieken in Lesotho is. Ze sluit samenwerking met vakbonden niet uit, wat heeft geleid tot enkele verbeteringen in het productieproces, geeft De Haan aan. Maar: 'Je zou verwachten dat Bono's label een voorbeeld zou zijn van hoe dit op een betere manier zou kunnen. Door de slechte betaling van arbeiders door RED veroorzaakt hun strijd tegen aids nu ook armoede. Dat is op den duur geen duurzame oplossing. Uiteindelijk zal Afrika weer de eindrekening gepresenteerd krijgen.'

Hoe kunnen duurzame investeerders worden gelokt?

Buitenlandse investeerders kunnen belangrijk zijn voor de ontwikkeling van arme landen, maar alleen onder strikte voorwaarden. Er moet geïnvesteerd worden in kennisopbouw, winst moet binnen de landsgrenzen blijven, een eerlijke belastingafdracht is nodig en sociale en milieucriteria mogen niet naar beneden worden bijgesteld om investeerders aan te trekken. Tot zover is het me duidelijk, en ook dat het voor ontwikkelingslanden lastig is om die voorwaarden te scheppen.

Toch ziet Andy Selm van ComMark mogelijkheden. 'In Lesotho is het gelukt om door middel van trainingen aan het management in de kledingfabrieken een mentaliteitsverandering tot stand te brengen waarbij gelijkheid op de werkvloer vooropstaat', legt hij uit. 'Als in de fabriek gecommuniceerd kan worden tussen de verschillende lagen, dan blijkt veel meer mogelijk te zijn en kan het de productiviteit zelfs verhogen.' Dat er een andere mentaliteit heerst in veel van de kledingfabrieken blijkt volgens

Selm uit het feit dat enkele jaren geleden nog 80 procent van de klachten die het nationale klachtenbureau⁸⁹ ontving betrekking hadden op de kledingindustrie en dat het percentage nu is teruggelopen tot 15 procent. 'Het aantal Aziatische managers dat wordt ingevlogen is door kennisoverdracht en de dialoog aan te gaan met de producenten en kledingmerken drastisch afgenomen', stelt Selm, wat de verstandhouding op de werkvloer heeft verbeterd.

Het trainingsprogramma is een onderdeel van een groter programma om kledingindustrie naar Lesotho te trekken die zich richt op duurzame productie. Door een benadering waarbij dialoog, samenwerking, transparantie en efficiency voorop staan, is het mogelijk om het vestigingsklimaat te verbeteren en tegelijk terrein te winnen op het verbeteren van de arbeidsomstandigheden in de kledingfabrieken, denkt Selm. Maar hij voegt er direct aan toe dat het alleen mogelijk is als de *boom* in ethisch consumeren doorzet. 'Als consumenten door de economische crisis de meer ethische labels links laten liggen, zal dit in Lesotho serieus worden gevoeld.'

Kader 4.2 Twintig jaar druk op de kledingindustrie: wat heeft het opgeleverd?

Arbeiders in kledingfabrieken hebben geen idee of de kleren die ze maken voor bijvoorbeeld C&A, Zara, H&M of WE is. Sterker, het verschil van dag tot dag voor welke afnemer ze werken. De meeste kledingmerken hebben een gedragscode ondertekend. Onderdeel van een gedragscode is vaak dat arbeiders geïnformeerd moeten zijn en dat deze gedragscode daarom bijvoorbeeld leesbaar in de hal van de fabriek hangt. In de praktijk zorgt dat voor een vreemde situatie. Het betekent dat er verschillende gedragscodes naast elkaar aan de fabrieksmuren hangen, maar vooral dat deze niet in praktijk worden gebracht. Een bizarre situatie die begon in de jaren negentig. Grote kledingmerken als GAP, Levi's en Nike kwamen toen in een kwaad daglicht te staan nadat slechte arbeidsomstandigheden aan het licht kwamen in hun productiefabrieken. In 1992 was Levi Strauss, de spijkerbroekengigant, het eerste bedrijf dat een eigen gedragscode

ontwikkelde waarin alle arbeidsrechten stonden die voor hun hele productieketen moesten gelden.

Al snel volgden andere bedrijven. Met gedragscodes geven bedrijven vrijwillig de randvoorwaarden aan waaronder zij willen produceren en handelen. Zo staat in elke gedragscode dat kinderarbeid verboden is en dat lokale arbeidswetten nageleefd moeten worden. Maar vaak ontbreken er belangrijke randvoorwaarden, zoals een loon dat in de kosten van het levensonderhoud voorziet of vrijheid van organisatie. Bovendien geven bedrijven de controle op naleving van de gedragscode het liefst uit handen aan commerciële partijen die dit niet goed controleren en niet volledig onafhankelijk zijn.

De wirwar aan gedragscodes en de vrijwilligheid ervan blijken niet voldoende om de kledingsector werkelijk te bewegen duurzaam te produceren. Misstanden gaan gewoon door. De hoogte van de lonen is na ruim tien jaar campagne niet verbeterd, er is nog altijd geen vrijheid van organisatie voor arbeiders, en ook werken ze in toenemende mate met korte contracten. Hebben de gedragscodes dan niets opgeleverd? Op het vlak van veiligheid en gezondheid zijn enkele verbeteringen doorgevoerd, dankzij druk vanuit maatschappelijke organisaties. En kinderarbeid lijkt bij de directe toeleveranciers uitgebannen, maar kan in de hele productieketen niet worden uitgesloten zolang de productiefabrieken (illegale) naaiateliers inhuren. Ook zijn er na internationale en lokale druk in verschillende fabrieken arbeidsmisstanden aangepakt.

Dat werd mogelijk door de zogenoemde multistakeholder initiatieven en internationale campagnes voor eerlijke kleding. In Nederland werken maatschappelijke organisaties samen in het Schone Kleren Overleg. De Schone Kleren Campagne heeft als doel om de arbeidsomstandigheden te verbeteren en de positie van arbeiders in de wereldwijde kleding- en sportschoenenindustrie, zoals die van Eva Ogichoya en Winnie Tsoeu uit dit hoofdstuk.

Esther de Haan vindt het optimisme van Andy Selm te ver gaan, gebaseerd op de verhalen die zij hoorde van vrouwen die werken in de kledingfabrieken in Lesotho. 'Ze werken voor een loon dat te laag is om van te leven. Overuren worden zelden volledig uitbetaald en

de sfeer op de werkvloer is vaak verre van goed.' Zij ziet eerder een oplossing door de aanpassing van wetgeving, handelsakkoorden en investeringsverdragen. De Haan: 'Overheden moeten meer oog hebben voor de langetermijnverbintenis van een buitenlandse investering en selectiever te werk gaan om investeerders aan te trekken. Ze moeten kunnen zeggen dat ze enkele investeerders helemaal niet willen als die de economische en sociale ontwikkeling niet bevorderen.' Ook kan volgens haar de overheid harde afspraken maken dat een minimumpercentage halffabricaten en diensten van lokale toeleveranciers wordt afgenomen.

Als ik De Haan erop wijs dat de overheid dit niet graag doet omdat zij zich in haar eigen vingers zou snijden vanwege de internationale concurrentie om buitenlandse investeerders aan te trekken, zegt de onderzoekster: 'Daarom is het van belang om tegelijk op internationaal of regionaal niveau bindende afspraken te maken over mensenrechten en sociale en milieuwaarden.' Een voorbeeld is de *African Peer Review Mechanism* dat zich richt op het investeringsklimaat in Afrika. 'Dit mechanisme kan geschikt worden gemaakt om afspraken te maken hoe investeringen voordeel moeten hebben voor arbeiders, hun families en de lokale bevolking', meent De Haan.

En hoe zit het met de gedragscodes (zie kader 4.2) die bedrijven steeds vaker ondertekenen? Kan je daarmee buitenlandse investeerders langer aan een land binden? De Haan: 'Ik denk dat de kledingmerken inderdaad aangesproken moeten worden op het wel zeer snel wisselen van productielanden bij hun toeleveranciers en dat bedrijven hier alert op moeten zijn en meer naar stabielere relaties toe moeten werken. Een fabrikant als Tri-Star die meerdere keren in enkele jaren in Afrika fabrieken sluit, zou hierop aangesproken moeten worden. Maar zover is het nog lang niet.'

NOTEN

- 68 De gemiddelde prijs van kleding is tussen 1996 en 2005 gedaald volgens het Progressive Policy Institute (uit: *Trade Fact of the Week: T-shirt prices are falling*, 15 juli 2007) maar na 2005 nog sterker door het aflopen van het multi-fibre agreement in 2004 waardoor quota's voor de export van textiel voor een groot deel werden opgeheven.

- 69 Onderzoekster Esther de Haan van SOMO vertelt me dat 80 tot 90 procent van de arbeiders in de textielfabrieken uit vrouwen bestaat. Vaak zijn alleen de managers mannen.
- 70 In het jargon heten dit *Special Economic Zones*, waar fabrieken die produceren voor de exportmarkt zich onder speciale voorwaarden vestigen.
- 71 Deze verklaring verscheen na de presentatie van een rapport van de Engelse organisatie War on Want, waarin interviews zijn verwerkt met 115 arbeiders uit 6 textielfabrieken in Bangladesh. Bron: BBC-news "UK clothes chains 'abuse workers'" van 5 december 2008.
- 72 Pumelela Vilane is een gefingeerde naam om de werkelijke persoon te beschermen. Het citaat komt uit onderzoek van SOMO: *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 73 Winnie Tsoeu is een gefingeerde naam om de werkelijke persoon te beschermen. Het citaat komt uit onderzoek van SOMO: *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 74 SOMO, *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 75 Eva Ogichoya is een gefingeerde naam om de werkelijke persoon te beschermen. Het citaat komt uit onderzoek van SOMO: *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 76 SOMO, *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 77 SOMO, *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 78 SOMO, *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 79 SOMO, *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 80 SOMO, *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 81 UNCTAD (2006), *World Investment Report, FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development*, United Nations Conference on Trade and Development, United Nations Publications, New York
http://www.unctad.org/en/docs/wir2006_en.pdf.
- 82 Dit ontlokt de onderzoekers Ricardo Hausmann en Eduardo Fernández-Arias van de Inter-Amerikaanse Ontwikkelingsbank de volgende uitspraak: 'Directe buitenlandse investeringen zijn als een inferieur product in de zin dat als het nationale inkomen groeit de hoogte van het percentage aan buitenlandse investeringen in het totaal aan kapitaalinstroom afneemt.' Hausmann, R. & Fernández-Arias, E. (2000), *Foreign Direct Investment: Good Cholesterol?*, Prepared for the seminar: The New Wave of Capital Inflows, of the Annual Meeting of the Board of Governors, Inter-American Development Bank and Inter-American Investment Corporation, Inter-American Development Bank Research Department, New Orleans.
<http://ksghome.harvard.edu/~rhausma/WP/pubWP417.pdf>.

- 83 Lall, S. (2003). *Foreign Direct Investment, Technology Development and Competitiveness: Issues and Evidence*, in S. Lall & S. Urata (eds), *Competitiveness, FDI and Technological Activity in East Asia*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- 84 Het kleine aantal investeerders dat er wel voor kiest om in arme landen te investeren blijkt bovendien niet van invloed op de economische ontwikkeling op de lange termijn, zo blijkt uit de economische literatuur. Een land heeft namelijk een bepaald scholingsniveau en een bepaalde kwaliteit van financiële en economische instellingen nodig om te profiteren van de komst van buitenlandse bedrijven. Juist de armste landen halen dit absorptieniveau niet. Zo toonde Eduardo Borensztein in zijn onderzoek aan dat buitenlandse directe investeringen alleen bijdragen aan economische groei in een land als er voldoende geschoolde werknemers zijn. Een andere econoom, Luiz De Mello, concludeert dat hoe groter de technologische kloof tussen het ontvangende land en het moederland van de investering, hoe minder effect de investering heeft op de economische groei van het ontvangende land. Tot slot komt Laura Alfaro, ook een econoom, tot de conclusie dat buitenlandse directe investeringen alleen invloed hebben op de groei van een land als het voldoende goed functionerende instellingen heeft, vooral in de financiële sector.
- 85 SOMO, *Footloose Investors - investing in the garment industry in Africa*, augustus 2007.
- 86 Tijdens het schrijven van dit boek gaan de onderhandelingen over een mogelijke economische partnerschapsovereenkomst tussen de Europese Unie en vele Afrikaanse landen nog steeds door. In een tussentijds akkoord dat eind 2007 was ondertekend met de regio Zuidelijk Afrika waaronder Lesotho valt, zijn afspraken gemaakt om de oorsprongsregels te versoepelen.
- 87 58 euro komt ongeveer overeen met de 695 Zuid-Afrikaanse Rand die de arbeiders per maand ontvangen.
- 88 Het minimumloon bedroeg in 2007 686 Rand, wat neerkomt op ongeveer 57 euro.
- 89 Department of Mediation van het ministerie van Werkgelegenheid in Lesotho.

Medicijnen in het Zuiden getest, in het Noorden geslikt?

Als ik ziek ben en een medicijn krijg voorgeschreven door mijn arts, bedenk ik me geen enkele keer waar dit medicijn vandaan komt en hoe dit medicijn getest is en hoe het uiteindelijk is goedgekeurd. Ik heb wel wat anders aan mijn hoofd wanneer ik ziek ben, of iemand die mij lief is, dan de ingewikkelde en onleesbare medische rapporten te doorgronden, als ze al openbaar zijn. Met andere woorden, ik stel vertrouwen in de medische instellingen in Nederland, zoals het College ter Beoordeling van Geneesmiddelen, dat beoordeelt of een medicijn wel of niet wordt geregistreerd, en mijn arts die me het geneesmiddel voorschrijft.

Toch mag ik best wat kritischer zijn, waarschuwt Annelies den Boer, beleidsmedewerker van Wemos, een organisatie voor internationale gezondheidsvraagstukken. Door marketing en promotie van medicijnen en beïnvloeding van artsen en medische richtlijnen door farmaceutische bedrijven zou ik er niet blindelings op kunnen vertrouwen dat ik de beste medicijnen krijg voorgeschreven.⁹⁰ Ik moet me zelfs afvragen of de medicijnen die op de Nederlandse markt verschijnen ethisch verantwoord zijn, benadrukt zij. De farmaceutische industrie kan in ontwikkelingslanden sneller en goedkoper dan in West-Europa geneesmiddelenonderzoek uitvoeren. Wetgeving en controles zijn daar minder stringent, waardoor de waarborgen voor patiënten die het testmedicijn gebruiken niet altijd gegarandeerd zijn.

Dan gaat het om landen als India, China, Zuid-Afrika, Brazilië, Rusland of Oekraïne.⁹¹ Toch niet de minst ontwikkelde landen. 'Voor het testen van medicijnen is een redelijke infrastructuur vereist en een aanbod van goed opgeleide artsen om de testen uit

te voeren', antwoordt Den Boer. 'De farmaceutische bedrijven richten zich daarbij dan ook niet op de armste landen, maar op landen die zich al wat verder hebben ontwikkeld.'

Als ik het farmaceutisch bedrijf GlaxoSmithKline vraag of patiënten in ontwikkelingslanden die meedoen aan een medicijntest anders worden behandeld dan in Nederland, zegt Kees van Schagen⁹² dat het zich aan alle onderzoeksprotocollen houdt. 'Wij houden ons waar ook ter wereld aan de *Good Clinical Practice* (GCP) richtlijnen, die internationaal geaccepteerde kwaliteitsstandaarden bieden, zowel ethisch als maatschappelijk.' In dat opzicht maakt het volgens hem geen verschil of zo'n studie in India, in de Verenigde Staten of in Nederland wordt uitgevoerd.

Toch publiceerde de Europese Medicijnen Autoriteit (EMA) eind 2008 een strategie waarin zij aankondigt meer inzicht te willen krijgen in hoe medische testen buiten de Europese Unie worden uitgevoerd, vooral om te achterhalen of ze tegemoetkomen aan ethische normen en of ze werkelijk voldoen aan de *Good Clinical Practice*-richtlijnen. Wat speelt zich werkelijk af achter de schermen van klinisch geneesmiddelenonderzoek? En zal verscherpt toezicht kunnen helpen onethisch geneesmiddelenonderzoek te voorkomen?

De armen slikken een bittere pil

Wat is er eigenlijk aan de hand? Een voorbeeld. In 1996 is er een uitbraak van meningitis (hersenvliesontsteking) in Kano, de tweede stad van Nigeria. De cijfers spreken boekdelen: 115 000 mensen lopen de meningitisbacterie op van wie 15 000 het niet overleven. Tijdens de uitbraak voert het farmaceutische bedrijf Pfizer testen uit met het experimentele antibioticum Trovan op tweehonderd kinderen die hersenvliesontsteking hebben opgelopen. Dit terwijl in dezelfde regio reguliere behandeling voorhanden was door de noodhulporganisatie Artsen zonder Grenzen.

Het ging niet om een onschuldig antibioticum waarmee werd getest. Bekend was dat het medicijn ernstige bijwerkingen veroorzaakte en daarom niet in Europa gebruikt mocht worden. Ouders zeggen bovendien onjuist geïnformeerd te zijn over de

behandeling van hun kind met het experimentele medicijn. Ook ontbrak de vereiste goedkeuring van de medisch-ethische toetsingscommissie in Nigeria voor de uitvoering van de testen.

De Nigeriaanse overheid vindt dat haar bevolking is misbruikt. Ze vermoedt dat elf kinderen als gevolg van de test zijn overleden en diende in 2007 een schadeclaim van 7 miljard dollar in bij Pfizer. Pfizer weigerde te betalen, omdat het vindt dat het met de test juist levens heeft gered en dat deze op verantwoorde wijze is uitgevoerd. De vereiste toestemming van de ouders zou mondeling via een lokale verpleegkundige zijn gekomen. Begin april 2009 kwamen beide partijen tot een schikking waarbij Pfizer de Nigeriaanse staat 75 miljoen dollar betaalde.⁹³

Het voorbeeld laat zien hoe belangrijk het is om zorgvuldig en met inachtneming van ethische richtlijnen medicijnen te testen bij mensen, waar ook ter wereld. Volgens onderzoek van SOMO is het onderzoek van Trovan in Nigeria geen op zichzelf staand geval. Zij publiceerde een lijst van klinische onderzoeken van geneesmiddelen en vaccins die onethisch zouden zijn uitgevoerd; alle grote namen uit de farmaceutische sector komen op deze lijst voor, zoals Pfizer, Merck & Co, Johnson & Johnson, AstraZeneca en GlaxoSmithKline.⁹⁴

Volgens SOMO maakt de farmaceutische industrie zich schuldig aan het slecht informeren van proefpersonen over de aard en de risico's van het onderzoek, het onnodig in gevaar brengen van patiënten, het uitvoeren van onderzoeken zonder goedkeuring van een ethische toetsingscommissie en het misbruiken van kwetsbare groepen, zoals armen of onverzekerde patiënten.

De werkelijkheid lijkt niet eens zo ver af te staan van de fictie van *The Constant Gardener*, het boek van de Britse schrijver John LeCarré en de verfilming ervan door regisseur Fernando Meirelles in 2005. Het boek en de film geven een beeld van de onvermoeibare inspanningen van een hulpverlenster in Kenia in haar strijd tegen de farmaceutische industrie, die zonder enige scrupules medicijnen uittest op de zieke en arme inheemse bevolking.

De werkelijkheid is misschien minder gewelddadig dan *The Constant Gardener* toont, maar houdt ons wel een pijnlijke spiegel voor. 'Wij hebben vanuit het Westen weinig zicht op de praktijk

van farmaceutische bedrijven in ontwikkelingslanden. Als wij ziek zijn, willen wij de beste en nieuwste medicijnen hebben om ons te genezen. Wat wij niet weten is dat deze steeds meer op onethische gronden zijn getest op proefpersonen in ontwikkelingslanden', vertelt Annelies den Boer.

Wemos liet onderzoek doen naar hoe GlaxoSmithKline een medicijn tegen borstkanker testte op ernstig zieke vrouwen in India. Het ging om het geneesmiddel Lapatinib, dat door de EMEA voorwaardelijk tot de Europese markt is toegelaten. Er zijn ongeveer 400 000 Indiase vrouwen met borstkanker. De meerderheid heeft geen geld om de reguliere behandeling te betalen. Den Boer: 'Het ligt dus voor de hand dat de vrouwen meededen aan de Lapatinib-test omdat ze geen andere behandelingsmogelijkheden hadden. Hun enige optie was om de risico's behorend bij een experimenteel geneesmiddel voor lief te nemen. GlaxoSmithKline heeft gebruikgemaakt van hun kwetsbare positie.'

Proefpersonen zijn in landen als India en China makkelijk te rekruteren, in tegenstelling tot Nederland waar een patiënt kan rekenen op reguliere geneesmiddelen. Maar in ontwikkelingslanden zijn medicijntesten voor de arme bevolking meestal de enige kans op behandeling en een manier om iets bij te verdienen. Armoede, analfabetisme en een hiërarchische arts-patiëntrelatie maakt het lastig om zeker te stellen dat vrijwillig toestemming is gegeven voor deelname aan een medisch onderzoek. Den Boer: 'Waar het ook om gaat is dat patiënten in het Westen al veel geneesmiddelen geslikt hebben alvorens ze aan een medicijnonderzoek meedoen en dat maakt uitkomsten van dergelijk onderzoek vaak minder duidelijk. Patiënten in ontwikkelingslanden zijn gewild omdat ze *treatment naive* zijn, dat wil zeggen dat ze nog niet eerder blootgesteld zijn aan geneesmiddelengebruik, wat natuurlijk samenhangt met hun economische situatie.'

De hoge eisen die in het Westen gelden ten aanzien van geneesmiddelenonderzoek bij proefpersonen zijn niet voldoende gewaarborgd in ontwikkelingslanden, concludeert Den Boer. Maar Kees van Schagen van GlaxoSmithKline vindt die uitspraak misplaatst en neemt afstand van alle aantijgingen in het Wemos-rapport

over het onethisch testen van het middel Lapatinib in India. 'Deze discussie draait om een geneesmiddel dat onder voorwaarden is toegelaten tot de Europese markt. Eerdere studies hadden al effect getoond. Er waren voldoende inzichten om de veiligheid en de effectiviteit te kunnen garanderen.' Hij begrijpt de commotie niet die is ontstaan naar aanleiding van de publicatie van het rapport. 'Er wordt een beeld geschetst dat wij even snel geld verdienen door het klinisch onderzoek in India te laten plaatsvinden. Ik geef toe dat kosten meespelen maar het zal nooit de enige afweging zijn. Wij houden ons aan alle internationaal geldende richtlijnen en protocollen voor geneesmiddelenonderzoek en testen nooit medicijnen die na goedkeuring niet ook in het testland zelf op de markt zullen komen.'

Hij verwijst naar de antwoorden van de minister van Volksgezondheid, Ab Klink, op Kamervragen.⁹⁵ Daarin zegt de minister dat volgens de Europese Medicijnen Autoriteit (EMA) het registratiedossier voor de studies van GlaxoSmithKline in India voldeed aan de *Good Clinical Practice*-richtlijnen en het onderzoek is goedgekeurd door de medisch-ethische commissies in alle landen waar de studie is uitgevoerd, ook in India.

In het telefonisch interview legt Van Schagen uit waarom GlaxoSmithKline in landen als China en India nieuwe medicijnen wil testen. 'India, China en Brazilië zijn opkomende economieën die je niet kan negeren. Op alle fronten ontwikkelen deze landen zich, ook op medisch gebied. Wij willen deze groeimarkten bedienen met medicijnen en moeten dan ook daar testen uitvoeren.' Een bijkomend voordeel is volgens hem dat kennisoverdracht deze landen verder kan helpen hun gezondheidszorg te verbeteren.⁹⁶ Van Schagen begrijpt dat de toegang tot de gezondheidszorg niet voor iedereen even goed is geregeld in landen als India. 'Maar armoede is niet iets dat de farmaceutische industrie kan verhelpen. Onze bedrijfstak kan daar zeker een rol in spelen, maar alleen door op een constructieve manier samen te werken met maatschappelijke organisaties en overheden.'

Annelies den Boer kan zich niet vinden in die argumentatie. 'Farmaceutische bedrijven geven zelden openheid van zaken. Wel beweren ze steeds dat ze zich aan de hoogste medische en ethische

eisen houden, maar onderzoek wijst uit dat er wel degelijk overtredingen van ethische richtlijnen plaatsvinden.'

Ann de Ron, een Belgische journaliste, onderzocht of de opgedoken schandalen uitzonderingen dan wel het topje van de ijsberg zijn.⁹⁷ Hoe zit het met een doorsneetest in India? Is die ethisch en volstaan de huidige controlemechanismen om dat te verzekeren? Zij voerde dan ook bewust een zwaar zieke gepensioneerde Indiase ambtenaar op in haar artikel, die blij was al verscheidene malen meegedaan te hebben aan een klinisch onderzoek. 'Hij was tevreden over de medicatie, maar kon niet meer aan de medicijnen komen. Door mee te doen aan een volgend onderzoek hoopte hij weer wat gratis medicatie te krijgen', zegt ze.

Volgens De Ron vertegenwoordigt deze Indiër een stille meerderheid van arme proefpersonen en is het interessant juist naar deze patiënten te kijken en niet uitsluitend naar de slachtoffers van excessen, zoals bij het eerdergenoemde Trovan onderzoek in Nigeria door Pfizer. 'De focus laat zien dat je voor een oordeel over medicijntesten in ontwikkelingslanden moet kijken naar wat er in de praktijk gebeurt en wat de omstandigheden zijn, niet uitsluitend naar de protocollen en de toestemmingsformulieren van de medicijntest', legt de Belgische journaliste uit. 'Wat ik zag was een patiënt die blij was met de uitwerking van een testmedicijn dat hij anders nooit had kunnen aanschaffen, maar tegelijk had hij geen idee waar hij precies aan mee had gedaan en welke risico's hij had gelopen.'

Hierin schuilt volgens De Ron het gevaar dat patiënten op die manier afhankelijk worden gemaakt van de testen en niet daadwerkelijk worden behandeld. 'Of die man echt een bewuste keuze heeft kunnen maken, of zijn arts hem belangeloos raad heeft gegeven, zal je nooit zien op het toestemmingsformulier dat hij tekende. Dat is voor mij een van de vele problemen momenteel: de controle op medicijntesten, als die al plaatsvindt, is dat uitsluitend achteraf en op papier, en zegt dat lang niet alles over de vele subtielere maar wel belangrijke ethische vragen die je over de tests kunt stellen.'

Wie slikt de placebo?

Voordat een geneesmiddel op de Nederlandse markt wordt toegelaten, wordt het dossier van het klinisch onderzoek dat het farmaceutische bedrijf heeft opgesteld beoordeeld door het College ter Beoordeling van Geneesmiddelen (CBG). Wegen de nadelen, de bijwerkingen, wel op tegen de voordelen, het bestrijden van een ziekte? 'Een geneesmiddel kan nooit honderd procent risicovrij zijn', zegt Ben Klijn, persvoorlichter van het CBG. 'Het verschilt van geval tot geval in hoeverre de bijwerkingen opwegen tegenover de voordelen. Een medicijn tegen een bepaalde vorm van kanker kan ondanks ernstige bijwerkingen op de markt komen, maar bij een eenvoudige pijnstiller staan zware bijwerkingen niet in verhouding tot de medische klacht.'

De definitieve afweging maakt het College (een zelfstandig bestuursorgaan), dat uit maximaal zeventien gerenommeerde wetenschappers bestaat die worden ondersteund door medewerkers van het CBG. Het College baseert zich daarbij op de testresultaten uit medicijntesten van farmaceutische bedrijven. In hoeverre speelt in hun overwegingen de ethiek van het testen van geneesmiddelen in arme populaties een rol? 'Voor zover het kan wel', legt Ben Klijn uit. 'Probleem is dat toetsing van klinische onderzoeken altijd achteraf plaatsvindt. De registratieautoriteiten zien pas op het moment van indiening van het dossier welke klinische onderzoeken onderdeel zijn van het dossier om een verzoek voor een handelsvergunning te onderbouwen. De controle daarop is in handen van de Inspectie voor de Gezondheidszorg.'

De combinatie van het testen van geneesmiddelen in ontwikkelingslanden en het niet afdoende kunnen controleren hoe die testen plaatsvinden, is volgens Irene Schipper van SOMO onaanvaardbaar. 'Klinische onderzoeken die in West-Europa niet worden goedgekeurd door de medisch-ethische toetsingscommissies, krijgen wel doorgang van lokale ethische commissies in landen als India, China, Argentinië en Rusland', zegt ze. 'Eenmaal officieel goedgekeurd door deze ethische commissies is er geen enkel obstakel om de medicijntest in het technische dossier mee te nemen

voor een verzoek tot een handelsvergunning in West-Europa.’ Schipper lobbyt voor betere controlemechanismen in de Europese Unie die voorkomen dat medicijnen op de Europese markt komen die onethisch zijn getest. ‘Als een medicijn niet wordt toegelaten op ethische gronden is dat een financiële aderlating voor het farmaceutische bedrijf dat het medicijn wil laten registreren in de Europese Unie. Door betere controles, die niet achteraf worden gehouden, zullen farmaceutische bedrijven meer rekening houden met ethiek in klinische onderzoeken waar ook ter wereld’, verwacht Schipper.⁹⁸ Ze kunnen simpelweg het risico niet nemen dat het medicijn wordt geweigerd. ‘Nu ondervinden de farmaceutische bedrijven die druk niet’, zegt ze.

Een voorbeeld is het medicijn Seroquel XR van farmaceut AstraZeneca, dat in Nederland in augustus 2007 door het CBG werd goedgekeurd voor de behandeling van schizofrenie bij volwassen patiënten. Seroquel XR werd goedgekeurd op basis van een test met 951 patiënten, waarbij nog eens 319 patiënten een placebo kregen toegediend. Dat wil zeggen dat 319 patiënten een middel kregen toegediend zonder werkzame stoffen. De reacties tussen patiënten die met Seroquel XR werden behandeld en degenen die een neppmiddel kregen toegediend konden zodoende worden vergeleken.

Hoewel de meeste testen werden uitgevoerd in de Verenigde Staten en Canada, blijkt uit onderzoek van SOMO dat juist de testen met placebo’s in Oost-Europa, Zuid-Amerika, India, Zuid-Afrika en Zuid-Oost Azië zijn gehouden.⁹⁹ Een voorlichter van fabrikant AstraZeneca maakt duidelijk waarom. Medisch-ethische commissies in het Westen staan placebotesten op schizofreniepatiënten vaak niet toe in hun eigen land vanwege ethische bezwaren. Maar de beoordelingsautoriteiten stellen wel dat placebotesten moeten zijn uitgevoerd alvorens ze op de markt worden toegelaten. Vanwege deze tweeslachtige benadering was AstraZeneca volgens eigen zeggen genoodzaakt uit te wijken naar gebieden buiten de Europese Unie.¹⁰⁰

Volgens Ben Klijn is het Europese beleid duidelijk. ‘De Europese Unie heeft zich geconformeerd aan het Verdrag van Helsinki zoals opgesteld door de World Medical Association.

Daarin staat dat placebotesten alleen zijn toegestaan onder strikte voorwaarden.¹⁰¹ Maar mag een schizofreniepatiënt volgens die regels een placebo krijgen toegediend?¹⁰² Dat blijkt niet zo duidelijk te zijn. Er bestaat al jarenlang een polemiek of placebo's wel of niet zijn toegestaan bij schizofreniepatiënten. De medisch-ethische commissies beslissen in West-Europa meestal om het niet toe te staan, maar medicijnen getest met placebo's bij schizofreniepatiënten buiten West-Europa worden hier wel goedgekeurd, zoals gebeurde bij het genoemde Seroquel XR.¹⁰³ Fabrikanten moeten volgens Klijn wel altijd verklaren dat de proeven voldoen aan de ethische regels zoals gedefinieerd onder de *Good Clinical Practice* (GCP) richtlijn, ook als ze buiten de Europese Unie worden gehouden. Daarin staat bijvoorbeeld dat de patiënt altijd toestemming moet verlenen voor een klinisch onderzoek onder de voorwaarde dat ook wordt gemeld dat een patiënt een placebo of een placebobehandeling kan krijgen.

'Als blijkt dat er onethisch is gehandeld, dan kan Nederland dit punt aan de orde stellen in de *Committee for Medicinal Products for Human Use* (CHMP) in Londen. Zij kan eventueel tot een inspectie van de site in kwestie besluiten', zegt Klijn. Op de vraag hoe vaak het is voorgekomen dat het CBG de handelsvergunning van een nieuw medicijn om ethische gronden heeft afgewezen, antwoordt hij: 'Voor zover ons bekend op basis van *Good Clinical Practice*-verklaringen nooit.' Volgens SOMO en Wemos toont dat aan dat de controlemechanismen in de praktijk niet werken. 'Slechts een fractie van het geneesmiddelenonderzoek dat buiten Europa is uitgevoerd wordt nader getoetst, waardoor er bijvoorbeeld weinig controle is op de rechtvaardiging van farmaceutische bedrijven voor het toedienen van nepmiddelen op patiënten waardoor ze niet kunnen rekenen op de beste diagnose en therapeutische behandeling', verklaart Schipper.

En dat kan nare gevolgen hebben. In het geval van Seroquel XR was er bij de test een ernstig voorval in de groep die een placebo kreeg toegediend. Een 25-jarige schizofrene man pleegde zelfmoord nadat hij 173 dagen lang een neppil had geslikt. Ruim acht procent van de patiënten die in deze studie een neppil kregen, moest worden opgenomen omdat hun ziekte sterk was verergerd.

Daarom moeten er ook buiten het registratieproces mogelijkheden komen om aan de bel te trekken, meent Schipper. 'Iedereen die overtuigende aanwijzingen heeft dat een klinisch onderzoek onethisch wordt uitgevoerd, moet om een inspectie kunnen vragen. Dus ook lokale maatschappelijke organisaties.'

Sandhya Srinivasan, eindredacteur van het *Indian Journal of Medical Ethics* en een autoriteit op het gebied van klinisch onderzoek, was in mei 2008 in Nederland. Volgens haar ontbreekt het in landen als India aan de infrastructuur en de menskracht die nodig zijn om zelf toe te zien op de naleving van wettelijke regels, technische normen en ethische richtlijnen voor klinisch onderzoek. 'De gevolgen daarvan komen niet alleen voor rekening van de Indiërs, maar ook van consumenten van geneesmiddelen elders, zoals Europeanen. Er zijn op dit moment onvoldoende garanties voor de kwaliteit van klinisch onderzoek in landen zoals India.'

Volgens haar is het belangrijkste doel van de farmaceutische bedrijven het snel en goedkoop verzamelen van gegevens om aan de marktvergunningseisen in westerse landen te voldoen. 'Patenten op medicijnen worden al in het begin van de testfase aangevraagd. Hierdoor ontstaat de druk bij de farmaceutische bedrijven om de testperiode zo snel mogelijk te laten gebeuren, zodat ze langer kunnen profiteren van het patentrecht. Hoe langer je moet wachten hoe minder je kan profiteren van je monopoliepositie.'

GlaxoSmithKline spreekt dit laatste niet tegen, maar voegt er wel aan toe dat dit niet betekent dat klinische testen niet zorgvuldig of ethisch worden uitgevoerd. Het interpreteert het gegeven dat het CBG nog nooit een medicijn om ethische redenen heeft afgewezen dan ook anders. Het toont volgens het farmaceutische bedrijf aan dat het zich aan alle richtlijnen houdt, ook al ontbreken er voldoende controlemechanismen.

Proefpersonen blijven met lege handen achter

Het is ook niet zo dat klinische testen in ontwikkelingslanden geen voordelen kunnen hebben voor de arme bevolking. De testen zijn

vaak een welkome aanvulling op de povere situatie in de gezondheidszorg aldaar, stellen ook de tegenstanders. Maar zolang adequate controles op de klinische onderzoeken in ontwikkelingslanden ontbreken, komt de ethische rechtvaardiging ervan in het geding.

Waarom staan de overheden in ontwikkelingslanden toe dat hun eigen bevolking wordt blootgesteld aan klinische testen waarvan het nog maar de vraag is of die zorgvuldig zijn uitgevoerd? Dat heeft volgens Annelies den Boer van Wemos te maken met de macht van het artsengilde. 'Medische testen geven je als arts niet alleen status, maar leveren ook geld op. Zij verdienen in ontwikkelingslanden relatief weinig en krijgen per patiënt soms duizend tot drieduizend euro. Dat zijn interessante bedragen. Het probleem is dan niet alleen dat artsen minder snel geneigd zijn om de patiënt niet volledig te informeren, maar ook dat zij een sterke politieke lobby vormen om *trials* aan te moedigen in hun land.'

De Indiase overheid heeft bijvoorbeeld haar wetgeving aangepast om de regels voor farmaceutische bedrijven te versoepelen, stelt Den Boer. 'Naar schatting zullen in 2010 zo'n twee miljoen mensen in India deelnemen aan klinisch onderzoek. Daarmee kan het land 1,2 miljard euro aan inkomsten genereren.' Komen al die geneesmiddelen waaraan die twee miljoen Indiërs zullen worden blootgesteld na goedkeuring van de beoordelingsautoriteiten ook in India op de markt voor een betaalbare prijs?

De Britse ontwikkelingsorganisatie Oxfam meent van niet. Volgens hen is het een kortzichtige benadering van de farmaceutische industrie om niet massaal medicijnen op de markt in ontwikkelingslanden af te zetten omdat de vraag naar medicijnen daar juist enorm is. Ze ondermijnt daarmee haar eigen toekomst, aldus Sumi Dhanarajan, voormalig beleidsadviseur private sector bij Oxfam in Groot-Brittannië. 'De industrie stopt haar kop in het zand. Meer dan 85 procent van de consumenten in de wereld heeft beperkte of helemaal geen toegang tot medicijnen.'

De rijkste 15 procent in de wereld consumeert volgens Dhanarajan 90 procent van de geneesmiddelen die de farmaceutische industrie op de markt brengt. 'Met deze percentages trekken zowel de farmaceutische industrie als miljoenen zieke patiënten in

de wereld aan het kortste eind.’ Tuberculose is bijvoorbeeld een ziekte die op grote schaal in ontwikkelingslanden voorkomt en elk jaar twee miljoen mensen doodt. Een behandeling duurt zes maanden en is te duur voor hen. Bovendien is het meest recente medicijn ruim dertig jaar oud omdat de ziekte in het Westen nauwelijks meer voorkomt.

Oxfam en vele andere maatschappelijke organisaties zetten de farmaceutische industrie er toe aan om te investeren in onderzoek naar nieuwe medicijnen en behandelmethoden voor ontwikkelingslanden dat uiteraard wel ethisch moet worden uitgevoerd. Als de industrie de medicijnen die zij ontwikkelt vervolgens voor betaalbare prijzen op de markt zet, opent dat een nieuwe afzetmarkt van vele miljoenen nieuwe klanten die tot op heden nog niet is aangeboord.

Kees van Schagen van GlaxoSmithKline vindt dat achterhaald, omdat volgens hem de laatste jaren vele farmaceuten het vizier hebben verschoven en zich nu ook richten op het bedienen van ontwikkelingslanden. ‘Wij werken samen met Unicef in hun vaccinprogramma. Landen als Venezuela en Mexico hebben in hun nationale vaccinprogramma’s ons vaccin opgenomen tegen het rotavirus, dat diarree veroorzaakt bij kleine kinderen. En we leggen de laatste hand aan een antimalariamedicijn voor Afrika dat nu in de beslissende testfase zit en uitgevoerd is in Afrika.’ Maar hij geeft toe dat het nog niet de dagelijkse praktijk is voor alle farmaceutische bedrijven.

Kader 5.1 Hoe heilig is de bescherming van het intellectueel eigendomsrecht?

Volgens Oxfam richt de farmaceutische industrie zich nu te eenzijdig op het patentrecht, dat de industrie het alleenrecht geeft op het uitbrengen van een medicijn gedurende een aantal jaren en gepaard gaat met hoge prijzen omdat er geen concurrentie is. Maar volgens de farmaceutische industrie is het patentrecht gerechtvaardigd om de hoge ontwikkelings- en onderzoekskosten terug te verdienen.

Het laatste klinkt als een redelijke eis. Onderzoek is duur, dus wil je de kosten terugverdienen. Maar er is ook een probleem in de tijd van het monopolie en wat betreft de prijs die vooral in ontwikkelingslanden wordt betaald. Niet alleen prijzen de farmaceuten zichzelf veelal uit de markt in ontwikkelingslanden, ook wij in het Westen betalen (te) hoge prijzen door patenten op medicijnen, wat zich vertaalt in hogere ziektekostenpremies.

Er is de laatste jaren iets aan het verschuiven. In de voortslepende Doha-ronde waar de leden van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) onderhandelen over een vrijhandelsakkoord kwamen de leden in 2002 wel tot een akkoord over het intellectueel eigendomsrecht in het zogenoemde TRIPS-verdrag (*Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights*). Bereikt werd dat ontwikkelingslanden niet langer worden tegengewerkt bij het ontwikkelen van hun gezondheidszorg. Er is afgesproken dat landen de publieke gezondheidszorg mogen beschermen door de toegang tot betaalbare, generieke medicijnen te vergemakkelijken. Import van generieke medicijnen uit India en Brazilië naar kleinere ontwikkelingslanden die niet zelf een farmaceutische industrie kunnen onderhouden maar wel afhankelijk zijn van goedkope medicijnen voor de volksgezondheid, is onder deze voorwaarden toegestaan.

De generieke farmaceutische industrie in India en Brazilië spinnen daar garen bij. In India besloot de rechter in een uitspraak tegen de Zwitserse farmaceut Novartis dat het bedrijf geen bezwaar mag maken tegen regelgeving in India die het patentrecht weigert wanneer een kleine aanpassing is gemaakt van een al bestaand medicijn waarvan het patentrecht is afgelopen. Volgens de rechter handelt India overeenkomstig internationale regels om een balans te vinden tussen bescherming van de publieke volksgezondheid en de private intellectuele eigendomsrechten.

Maar de farmaceuten geven niet snel hun monopoliepositie op. In Thailand bijvoorbeeld, probeerde de overheid de macht van de farmaceutische fabrikanten te breken in hun campagne tegen aids door generieke aidsremmers uit India toe te staan. Meer dan een miljoen mensen zijn in Thailand met hiv besmet en meer dan vijfhonderdduizend mensen zijn gestorven aan de gevolgen van aids. De Thaise auto-

riteiten besloten dan ook de licentie voor Kaletra in te trekken en generieke medicijnen uit India op de markt toe te laten. Dit was volledig binnen de regels van het TRIPS-verdrag.

Het anti-aidsprogramma in Thailand kon hierdoor veel meer patiënten behandelen. Kaletra kost 2200 dollar per patiënt per jaar vergeleken met 1440 dollar per patiënt per jaar voor het generieke middel. Hierdoor kan de Thaise overheid achtduizend levens redden. Maar de fabrikant Abbott Laboratories protesteerde en trok de registratie van zeven andere, nieuwe medicijnen in Thailand terug: een andere aidsremmer, een pijnstiller, antibiotica, een antistollingsmiddel, een medicijn tegen artritis, een medicijn tegen hoge bloeddruk en een medicijn tegen nierziekte. Met deze actie maakte Abbott duidelijk dat ondanks dat er binnen de richtlijnen van het TRIPS-verdrag is gehandeld, het bedrijf het niet zomaar toestaat dat landen generieke medicijnen importeren.

Hoe moet het nu verder? Als we in Europa ethisch geteste medicijnen willen slikken, zullen we mechanismen moeten bedenken om hieraan gestalte te geven. Gelukkig is er de afgelopen jaren veel op gang gekomen. Hoofdredacteuren van toonaangevende medische bladen als *The Lancet* en *The British Medical Journal* zijn overeengekomen dat alleen onderzoeksresultaten van nieuwe medicijnen worden gepubliceerd als de informatie verifieerbaar is. Dat is een kleine maar belangrijke stap naar meer transparantie van testresultaten en de uitvoering van het medicijnonderzoek, wat zeker invloed zal hebben op het werk van onderzoekers uit de wetenschap die het van publicaties moeten hebben.

Ook gaat, zoals al eerder in dit hoofdstuk was aangekondigd, de EMEA bekijken hoe bestaande richtsnoeren in de praktijk kunnen worden geïmplementeerd. Het is volgens Irene Schipper hoopgevend dat de EMEA aangeeft te willen uitzoeken hoe de Verklaring van Helsinki geoperationaliseerd kan worden in praktische handleidingen. Annelies den Boer hoopt bovendien dat de EMEA actief experts uit ontwikkelingslanden gaat betrekken bij het vinden van de oplossingen. Dat vergroot de kans dat medicijn-

testen met inachtneming van ethische richtlijnen in ontwikkelingslanden worden uitgevoerd.¹⁰⁴

Irene Schipper heeft in opdracht van het Europees Parlement in maart 2009 een rapport uitgebracht waarin maatregelen worden voorgesteld die de Europese Unie zou moeten nemen om ethisch medicijnonderzoek te waarborgen. Dan gaat het om het maken van handleidingen waarin duidelijk wordt aangegeven hoe registratieautoriteiten kunnen en moeten controleren op de ethische uitvoering van de testen gebaseerd op de recente versie van de Verklaring van Helsinki. Het zal dan niet meer voldoende zijn om puur en alleen op de verklaring van de fabrikant af te gaan en alleen achteraf te controleren. Er zullen tijdens het klinisch onderzoek gerichte inspecties moeten worden uitgevoerd waarbij ethische aspecten betrokken moeten worden. Verder zal de Europese wetgeving moeten worden aangepast, zodat ook testen die buiten Europa worden uitgevoerd in de Europese databank worden opgenomen en duidelijke straffen komen te staan op het verstrekken van misleidende informatie aan de autoriteiten.¹⁰⁵

Maar niet alleen in het Noorden moeten de wetgever en handhaver het voortouw nemen. Ook in de ontwikkelingslanden moeten de medisch-ethische commissies en de medische inspecties beter worden uitgerust. De EMEA organiseert al trainingen voor toezichthouders in de Europese Unie en in ontwikkelingslanden. In 2008 hebben toezichthouders uit India, Ghana en Zuid-Afrika toegezegd hieraan mee te werken, aldus Ben Klijn van het CBG. Hij wijst ook op initiatieven van de *European and Developing Countries Clinical Trial Partnership*¹⁰⁶ en de Wereldgezondheidsorganisatie. Ook kan het *Global Forum for Bioethics Research* en zijn partners een rol spelen in het stroomlijnen van de infrastructuur rond klinische onderzoeken.¹⁰⁷

Alleen is er wel sprake van een integriteitsvraagstuk bij het werk van de toezichthouders in zowel de ontwikkelingslanden als het Westen, meent Irene Schipper. 'De EMEA was in 2007 voor 67 procent van hun inkomsten afhankelijk van de farmaceutische bedrijven en in Nederland is de CBG voor 93 procent afhankelijk van tarieven die de farmaceutische industrie betaalt voor diensten die

het voor hen levert, zoals het beoordelen van medicijnen.’ Overigens is het betalen voor door de overheid verleende diensten niet ongebruikelijk, verdedigt Ben Klijn de praktijk. ‘Niemand maakt bezwaar tegen het moeten betalen voor een paspoort. De farmaceutische industrie betaalt voor beoordelingen die ook négatief kunnen uitvallen en het onderhoud van de dossiers.’ Schipper zegt dan ook dat er geen bewijs is gevonden dat de toezichthouders hierdoor andere beslissingen genomen zouden hebben, maar ‘het is aan de politiek om een oordeel te vellen of deze situatie wenselijk is.’

NOTEN

90 De relatie tussen huisartsen en medisch specialisten aan de ene kant en de farmaceutische industrie die de medicijnen fabriceert en verkoopt aan de andere kant blijkt bijzonder nauw te zijn. Dat wordt duidelijk beschreven in het boek *Slikken* van journalist Joop Bouma (L.J. Veen Uitgeverij, 2006). Een voorbeeld uit het boek. Tijdens een strafrechtelijk onderzoek tegen het farmaceutisch bedrijf MSD verhoorde de Inspectie voor de Gezondheidszorg een medisch specialist die op grote schaal cursussen gaf aan huisartsen over een migraine-middel van MSD. De cursisten wisten niet dat de man werd betaald door MSD als adviseur marketing en medische zaken voor hetzelfde migraine-middel waarover hij de cursus gaf. De arts ontving daarvoor 70 000 euro per jaar. Dat was nog niet alles, dezelfde medisch specialist had soortgelijke contracten met drie andere farmaceutische fabrikanten. De arts kluste zonder dat iemand ervan op de hoogte was per jaar voor zo’n 280 000 euro bij, voor vier verschillende farmaceutische firma’s.

Medisch experts worden door farmaceutische fabrikanten betaald om een medicijn onder de aandacht te brengen bij (andere) artsen tijdens cursussen, congressen, in wetenschappelijke artikelen of gewoon door er in de wandelgangen met collega’s over te praten. Via dit mechanisme hoopt de industrie dat huisartsen en specialisten vaker haar geneesmiddel voorschrijven. In oktober 2005 publiceerde het wetenschappelijke tijdschrift *Nature* een onderzoek naar belangenverstremgeling bij specialisten die de richtlijnen bepalen die moeten gelden voor het gebruik van geneesmiddelen (zie *Nature*, 437, ‘Cash interests taint drug advice’, p. 1070, 20 oktober 2005. Lees ook het commentaar van de redactie ‘An unhealthy practice’ in hetzelfde nummer van *Nature* (p. 1065)).

Nature bekeek ruim tweehonderd medische richtlijnen die wereldwijd van toepassing zijn. Meer dan een derde van de 685 artsen en wetenschappers die aan de richtlijnen hadden meegewerkt, verklaarde dat zij financiële banden hadden met fabrikanten voor wie de richtlijn relevant was. Bij twintig van de tweehonderd richtlijnen hadden artsen aandelen in farma-

- ceutische bedrijven die een middel produceerden waarop de richtlijn betrekking had.
- De vraag is in hoeverre de keuze voor het uitschrijven van medicijnen door artsen wordt beïnvloed door hun financiële banden met de farmaceutische industrie. Op deze vraag is moeilijk antwoord te geven, maar de artsen hebben de schijn tegen en dat is kwalijk genoeg.
- 91 Het Europese Medicijnen Agentschap (EMA) schat dat 25 procent van alle patiënten die meewerken aan medicijntesten die beslissend zijn voor de goedkeuring van het medicijn (*pivotal trials* genoemd) tussen 2005 en 2008 in Latijns-Amerika, Azië, de Gemenebesten en Afrika werd gerekruteerd. Uit: EMA *Strategy Paper* van 5 december 2008 en te lezen op: www.emea.europa.eu/inspections/docs/22806708en.pdf. Onderzoekers van SOMO stelden vast dat 40 procent van alle medicijntesten buiten de traditionele gebieden Verenigde Staten, Europese Unie en Japan worden uitgevoerd. Zie: *Ethics for Drug Testing in Low and Middle Income Countries*, februari 2008.
- 92 Kees van Schagen is directeur van de afdeling Corporate & Legal Affairs van GlaxoSmithKline in Nederland.
- 93 Bron: www.forbes.com van 3 april 2009.
- 94 *Examples of unethical samples*, SOMO briefing paper on ethics in clinical trials, februari 2008.
- 95 Antwoorden op Kamervragen van de Kamerleden Gerven en Irrgang (beide SP) aan minister Klink over onethisch onderzoek in India van 27 maart 2009.
- 96 Een bijkomend voordeel is de kostenreductie die een test in ontwikkelingslanden kan hebben. De kostprijs van een test in een ontwikkelingsland daalt per geteste patiënt met 40 tot 60 procent en de rekrutering van testpatiënten is 20 tot 30 procent sneller, aldus cijfers van adviesbureau McKinsey. Kees van Schagen van GlaxoSmithKline in Nederland kent deze cijfers niet en zegt dat er ook kosten zijn gemoed in ontwikkelingslanden door lokaal infrastructuur op te bouwen.
- 97 Ann de Ron was in 2008 genomineerd voor de Filip Decock-persprijs met haar artikel *India's goedkope proefkonijnen*, dat in 2006 in het blad MO verscheen.
- 98 Zie het rapport van maart 2009 dat SOMO in opdracht van het Europees Parlement maakte: *Clinical trials in Developing Countries: How to protect people against unethical practices*.
- 99 SOMO, *Ethics for Drug Testing in Low and Middle Income Countries*, februari 2008.
- 100 De *Washington Post* kwam op 18 maart 2009 met een artikel (*A Silenced Drug Study Creates an Uproar*) over het achterhouden van gevoelige informatie uit de medicijntest (*Study 15*), waardoor schizofreniepatiënten met onnodig veel bijwerkingen te maken kregen, zoals overgewicht. Dit bleek uit een onderzoeksrapport van de Amerikaanse federale overheid.
- 101 De Verenigde Staten hebben sinds oktober 2008 officieel afstand gedaan van het Verdrag van Helsinki.
- 102 Het onethische aan de methodiek van met placebo's testen is dat de tijd tot de terugval gemeten wordt ('the time to relapse'). Dus het medicijn dat getest wordt, moet zo min mogelijk terugval laten zien en de placebogroep moet

zo veel mogelijk terugval laten zien. Het onethische is dat een terugval bij schizofreniepatiënten kan leiden tot een psychose en erkende psychiaters geven aan dat elke psychose blijvende schade toebrengt aan patiënten, zowel sociale schade als schade in de hersenen. Het probleem is dus dat schizofreniepatiënten willens en wetens worden blootgesteld aan een terugval die kan leiden tot blijvende schade als placebo's worden toegediend. Dat geeft wel een dilemma. Want, wat dan? Het gebruik van placebo's is een belangrijk onderdeel van klinisch geneesmiddelenonderzoek.

- 103 In een reactie op schriftelijke vragen stelt het CCMO, dat in Nederland verantwoordelijk is voor medicijntesten, het volgende. *'Het onthouden van een bewezen effectieve behandeling, al dan niet door een placebo-controlegroep in het onderzoek te betrekken, om een specifiek effect van een interventie te schatten, zal in de meeste situaties ethisch niet aanvaardbaar zijn. Er kunnen echter situaties zijn waarin dit wel acceptabel kan zijn. De METC (een erkende medisch-ethische toetsingscommissie) bepaalt of het ethisch is om in Nederland een placebo onderzoek uit te voeren, de METC dient daarbij in acht te nemen of het verantwoord is om de proefpersoon voor het doel van het onderzoek een eventuele standaardbehandeling (tijdelijk) te onthouden. Wanneer er geen bewezen effectieve behandeling beschikbaar is, dan zijn er over het algemeen geen ethische bezwaren tegen een placebo-controlegroep. Als er wel een bewezen effectieve behandeling voorhanden is, dan moet de afweging gemaakt worden of het acceptabel is om patiënten (tijdelijk) een bewezen effectieve behandeling te onthouden.'*
- 104 Of de medicijnen vervolgens ook voor hen bereikbaar zullen zijn, hangt van andere maatregelen af, zoals bijvoorbeeld een nieuw TRIPS-akkoord over patentrechten en initiatieven voor goedkope ziektekostenverzekeringen.
- 105 SOMO, *Clinical Trials in Developing Countries: How to protect people against unethical practices*, maart 2009.
- 106 www.edctp.org.
- 107 www.gfbronline.com/partners.htm.

Duurzaam bankieren en beleggen betaalt zich uit

Op 11 oktober 2006 gingen de deuren open van een mysterieus bankfiliaal op het Muntplein in Brussel. ACE Bank was een nieuwe bankformule, een prijsvechter die er met veel publiciteit openlijk voor uitkwam maximaal rendement te willen halen voor haar klanten met een compromisloze investeringspolitiek. De persvoorlichter zei het destijds als volgt: 'Moe zijn we van het politiek correct denken, en de bedoening rond duurzaamheid en mensenrechten. ACE Bank gaat in de financiële wereld voor controversiële investeringen, omdat daar de meeste winst mee te behalen valt.'¹⁰⁸

Iedereen in België was nieuwsgierig naar de nieuwe bank. De media schreven dagenlang over de brutale maar transparante benadering van de ACE Bank. Zou er een nieuwe wind gaan waaien in de financiële sector? Na de opening van het eerste filiaal groeiden de speculaties over de ware aard van de bank. Deze namen toe toen de Commissie voor het Bank-, Financie- en Assurantiewezen (CBFA) een officiële waarschuwing deed uitgaan tegen de obscure nieuwkomer.

Ook journalisten wisten niet wat ze van de bank moesten denken. Na een week gaf de ACE Bank tijdens een drukbezochte persconferentie nader uitleg. Het zei de ophef niet te begrijpen omdat de bedrijven in hun investeringsfondsen weliswaar controversieel zijn, maar dat alle grote banken op de Belgische markt, zoals AXA, ING, Fortis, KBC en Dexia, belangen hebben in dezelfde bedrijven. In 2006 voor een totaal van acht miljard Amerikaanse dollars. Het investeringsbeleid van de ACE Bank verschilt dus niet van andere banken op de Belgische markt, was de reactie van de ACE Bank. 'Het enige verschil is de transparantie die de bank biedt.

Deze staat in schril contrast met de realiteit in de bankwereld', zei de persvoorlichter destijds.¹⁰⁹

En dan komt de waarheid boven tafel. De ACE Bank bestaat niet en was een stunt van Netwerk Vlaanderen, een maatschappelijke organisatie die zich tot doel stelt financiële instellingen aan te zetten tot duurzame investeringen en beleggingen. Met de publicitair geslaagde performance in Brussel wilde Netwerk Vlaanderen duidelijk maken dat geld niet slaapt bij de bank. Banken doen investeringen met ons spaar- en beleggingsgeld die voor velen van ons eigenlijk onaanvaardbaar zijn (zie kader 6.1.)

Netwerk Vlaanderen heeft een punt. Want wie geld op een spaarrekening heeft staan, heeft meestal geen idee wat er precies met dat geld gebeurt bij de bank. Het enige dat ik weet is dat er elke maand rente over wordt betaald, maar in wie of wat de bank mijn gespaarde geld investeert, blijft onduidelijk. Wie van de klanten vraagt hier trouwens naar? De meeste grote banken bieden de mogelijkheid in speciale ethische of groene fondsen te beleggen en je kunt sparen bij ideële banken als de Triodos Bank of de ASN Bank, maar zij beslaan slechts een klein percentage van de markt. Van het totale beleggingsgeld was in Nederland in 2007 slechts 3,2 procent belegd in ethische beleggingen.¹¹⁰

De financiële sector bestaat voor een groot deel uit commerciële dienstverleners die van geld méér geld maken door te handelen in aandelen en staatsobligaties, door investeringen in bijvoorbeeld grote infrastructurele projecten of door kredieten te verstrekken waarover rente moet worden betaald. Het gaat om traditionele bankiers, investeringsbanken, verzekeraars of commerciële beleggingsfondsen.¹¹¹ Maar de financiële sector bestaat ook uit institutionele beleggers als pensioenfondsen, die in principe geen winstoogmerk hebben. De scheidslijn tussen de verschillende commerciële dienstverleners is echter sterk vervaagd. Traditionele banken omvatten tegenwoordig ook vaak investeringsbanken en verzekeraars.

Als alle financiële instellingen vanaf vandaag alleen investeerden in duurzame energie en verantwoorde bosbouw, dan zou een enorme slag worden geslagen tegen klimaatverandering.

Ook zouden ze massaal milieu- en arbeidsvriendelijke bedrijven kunnen financieren. Maar bankiers, verzekeraars en beleggingsfondsen zijn huiverig om die stap te zetten. Ze worden daartoe trouwens ook door geen enkele overheidsregel gedwongen. Het gaat ze vooral om waardevermeerdering van het toevertrouwde kapitaal van klanten op de korte termijn en ongetwijfeld ook om zodoende de bedrijfswinst en eigen aandelenkoers op te stuwen, zodat het management maximaal kan profiteren van zijn bonussen.

Tenminste, het is de vraag of het bovenstaande nog steeds onverkort geldt, want de financiële sector is door de kredietcrisis, die ondertussen is uitgegroeid tot een mondiale economische crisis, door de knieën gezakt. We beleven een historische tijd waarin het denken dat alles aan de markt kan worden overgelaten, waarvan die financiële instellingen de symbolen waren, drastisch verschuift. Het vrijemarktdenken is nog niet verdwenen, maar wie had kunnen bedenken dat financiële instituten die zichzelf decennialang ongenaakbaar achtten achter elkaar ineen zouden storten en nu veelal onder staatscontrole vallen of zelfs staatseigendom zijn geworden?

Kader 6.1 De praktijk van het financieel zakendoen

Het Indiase hooggerechtshof heeft verschillende veroordelingen uitgesproken over het gedrag van het Indiase mijnbouwbedrijf Vedanta Resources, dat wereldwijd in verschillende mijnen zink, koper, aluminium en lood produceert. Het gaat hier om de dreigende verplaatsing van de lokale bevolking door bauxietwinning in de deelstaat Orissa en het dumpen van giftig afval van een kopersmelterij in Tamil Nadu. In Zambia kwam Vedanta in 2006 in opspraak door een lek in de dam bij zijn Konkola kopermijn, waardoor in het hele Chingola-district een watercrisis ontstond door de vervuiling van de rivier de Kafue. Deze rivier waarvan 75 000 mensen afhankelijk zijn, werd giftig blauw door de vervuiling met kopersulfaat. De vervuiling overschreed meer dan honderd keer de milieunormen voor waterkwaliteit.

Toch werd in april 2007 zonder kritische kanttekeningen aan Vedanta Resources een bruglening van 1,1 miljard Amerikaanse dol-

lars verstrekt voor een periode van één jaar door een bankensyndicaat van vijftien banken. De lening werd gebruikt om de overname van het Indiase mijnbouwbedrijf Sesa Goa te financieren. ABN AMRO en Citibank waren twee van de vier leiders van dit bankensyndicaat. ABN AMRO, Citibank en Fortis namen elk voor 75 miljoen dollar deel aan deze financiering.

De lijst is lang van financiële instellingen die niet schromen belangen te nemen in of financiële diensten te verlenen aan bedrijven die het niet zo nauw nemen met milieurechten, mensenrechten en arbeidsrechten. Banken, beleggingsfondsen en verzekeraars handelen bijvoorbeeld in aandelen van Aziatische productiebedrijven die internationale arbeidswetten overtreden, ze kopen aandelen van farmaceutische bedrijven die weinig investeren in de gezondheidstoestand van miljoenen armen, hebben grote belangen in wapenbedrijven die kleine wapens maar ook clusterbommen verkopen aan niet democratisch gekozen regimes en zijn betrokken bij bedrijven die contacten hebben met regimes die flagrant de mensenrechten schenden, zoals in Birma of Soedan.

In Birma werkt het Franse Total al jaren samen met de militaire machthebbers, die in 2008 nog in het nieuws kwamen na het neerslaan van demonstraties van boeddhistische monniken. Ook PetroChina, de Chinese oliemaatschappij, zit in Birma. Deze laatste heeft ook contacten met de Soedanese regering, die onlangs nog door de hoogste rechter van het Internationale Strafhof in Den Haag is aangeklaagd voor mensenrechtenschendingen. De oorlog in de westelijke provincie Darfur in Soedan is volgens de Verenigde Naties de grootste humanitaire ramp die de wereld kent.

Toch kan Total zonder een omslachtige procedure obligaties uitgeven op de Europese markt. Acht internationale banken zijn gekozen als dealers onder dit programma. Onder hen ook ABN AMRO, Citibank en Deutsche Bank. In mei 2007 haalde Total Capital op de obligatiemarkt 300 miljoen euro op. ABN AMRO was een van de banken die deze obligatie-uitgifte regelde. In het voorjaar van 2007 hadden acht banken de volgende aandelenbelangen in Total in bezit of in beheer: ABN AMRO 189,5 miljoen dollar, AXA 2,5 miljard dollar, Deutsche Bank

744,9 miljoen dollar, Dexia 204,6 miljoen dollar, Fortis 263,0 miljoen dollar en ING 687,5 miljoen dollar.

Hetzelfde geldt voor PetroChina. Het bedrijf gaf 3,16 miljard nieuwe aandelen uit. Het opgehaalde geld werd gebruikt voor de ontwikkeling van bedrijfsprojecten en voor overnames. Citibank en Deutsche Bank waren twee van de drie banken die deze uitgifte regelden voor PetroChina. In het voorjaar van 2007 hadden ABN AMRO (103,5 miljoen dollar), Fortis (84,1 miljoen dollar) en ING (109,1 miljoen dollar) belangen in PetroChina.

Bronnen: Ending Harmful Investments, Netwerk Vlaanderen en BankTrack, 2008; Waar ligt de grens, Netwerk Vlaanderen, 2005; Mind the Gap, BankTrack, 2007.

De roep om meer toezicht, meer regelgeving en coördinatie van de financiële sector is niet meer te negeren. Bij de G20 top in Londen van begin april 2009 meldden de wereldleiders dat ze met 1 100 miljard Amerikaanse dollars de mondiale economie weer op gang wilden brengen. Er werden unieke afspraken gemaakt om de vrijheid van zogenoemde hedgefondsen in te perken om het wegslijzen van kapitaal naar belastingparadijzen tegen te gaan. Minister-president Gordon Brown van het Verenigd Koninkrijk en gastheer van de G20 verklaarde het einde van de *Washington Consensus* van vrije financiële markten, privatisering en ongeremd kapitalisme zoals gepropageerd en uitgevoerd door het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank.

Maar tot hoever zijn regeringen bereid de financiële markt te reguleren en er toezicht op te houden? Is het méér toezicht of ook ánder toezicht? Zal het bankmodel in de kern op de schop gaan? Zal de maatschappelijke rol van banken veranderen? Ik stel deze vragen omdat tot nu toe geen enkele van de officiële hervormingsvoorstellen er voor heeft gezorgd dat banken en andere ondernemingen in de financiële wereld meer duurzaam en sociaal moeten investeren en handelen. Ondanks het feit dat de financiële machtsstructuren dramatisch zijn aangetast, is het nog angstaanjagend stil rond het thema duurzaamheid. Ten onrechte. Dit is hét moment om duurzaamheid in de financiële sector op de agenda te zetten.

De financiers van de verandering

Het werd mij pas echt duidelijk welke invloed de financiële sector op het dagelijkse leven van mensen kan hebben toen ik in Guatemala was. In het Guatemalteekse departement San Marcos graaft het Canadese mijnbouwbedrijf GoldCorp onder de naam Montana Exploradora de Guatemala sinds november 2005 de voor de Maya's heilige berg San Miguel Ixtahuacán af. Buiten de hekken van deze Marlin-mijn staat een groot bord: 'Gemeenschap en bedrijfsleven werken hier gezamenlijk aan ontwikkeling. De mijn-technieken beschermen gezondheid en milieu en stimuleren de ontwikkeling van San Marcos.'

Maar als ik met de dorpsbewoners praat, blijken de mooie woorden op het bord inhoudsloos. Elida López Tojil, die in Sipacapa een winkeltje runt, kan er lang over vertellen. 'We wisten direct dat het mis was toen de watervoorziening drastisch afnam', vertelde ze me. 'Vaak zitten we zonder water en als er al water uit de kraan komt, zit er onvoldoende druk op.' Het waterpeil in de naburige rivieren en beekjes staat veel lager dan normaal. De Marlin-mijn verbruikt ongeveer 250 000 liter water per uur, terwijl een boerenfamilie zestig liter per dag nodig heeft. 'Het beetje water dat er nog stroomt is vervuild, waardoor onze landbouwgronden in gevaar komen', aldus López Tojil. Via onafhankelijke monsters is geconstateerd dat de rivieren rond de Marlin-mijn ernstig vervuild zijn met chemicaliën.

Trancito Pérez Zapet verbouwt even verderop verschillende soorten groente op zijn stukje land en heeft geen goed woord over voor de goudwinning die op drie kilometer afstand van zijn huis plaatsvindt. De aanhoudende explosies in de mijn hebben scheuren in zijn kleine woning veroorzaakt. 'De mijn bedreigt veel mensen in hun bestaan. Onze inheemse rechten, ons plattelandsbestaan en onze cultuur worden ernstig bedreigd. Dan is het enige antwoord: verzet. Ik ben hier geboren en ik wil hier ook mijn laatste jaren in geluk slijten.'¹¹²

Het project kon doorgang vinden door een initiële lening van de Wereldbank van 45 miljoen dollar via de commerciële tak *International Finance Corporation* (IFC).¹¹³ Het verbaasde mij hoe mak-

kelijk de IFC van de Wereldbank een miljoenenkrediet verstrekte zonder werkelijk rekening te houden met het welzijn van de omringende bevolking. Dat wil zeggen, de IFC heeft wel criteria op het gebied van milieu en mensenrechten waaraan projecten moeten voldoen voordat een lening wordt verstrekt, maar in de praktijk blijkt zij zich hier weinig aan gelegen te laten liggen. In april 2006 liet de Britse Co-operative Bank dan ook publiekelijk weten niet meer te willen investeren in de IFC. De ethische bank baseerde haar besluit op de grote betrokkenheid van de IFC bij de financiering van olie-, gas- en mijnbouwprojecten. Waarnemers schatten dat de IFC wereldwijd tot de grootste multilaterale financiers behoort voor de ontginning van fossiele brandstoffen.

Andere banken volgen een andere koers dan de Britse Co-operative Bank. De winst van de Marlin-mijn is bijzonder groot, waardoor commerciële banken in de rij staan om te investeren in een bedrijf als Goldcorp. In mei 2007 verstrekte een bankensyndicaat van twaalf banken een lening van anderhalf miljard Amerikaanse dollars aan GoldCorp voor een periode van vijf jaar. Deze lening vervangt alle uitstaande leningen. Het bedrag kan worden gebruikt voor het financieren van groeimogelijkheden en voor algemene bedrijfsdoeleinden. Citibank en Deutsche Bank namen deel aan deze financiering.¹¹⁴

Dat moet anders, want het bankwezen heeft een belangrijke maatschappelijke rol te vervullen, zegt Peter Blom, directievoorzitter van de Triodos Bank, de bank die alleen in duurzame projecten investeert. 'Bankiers zijn de financiers van de verandering. Boven aan de toekomstagenda van het bankwezen zal duurzame ontwikkeling moeten staan, niet langer als randvoorwaarde, maar als kerndoelstelling.'

Een goed voorbeeld is volgens hem de fiscale groenregeling. De overheid, het bedrijfsleven en de banken hebben in 1995 gezamenlijk een stimuleringsregeling voor groene investeringen ontwikkeld naar voorbeeld van het al bestaande groenfonds van de Triodos Bank. Daar gaat inmiddels ruim zeven miljard euro in om. 'Er is financiering nodig voor duurzame energieprojecten, duurzaam vervoer, duurzaam bouwen, noem maar op. Stimulering van

de groene economie is bovendien goed voor de werkgelegenheid en kan een diepe economische recessie voorkomen', legt Blom uit. De kredietcrisis is volgens Blom een goede kans voor de grote banken om duurzaamheid echt in de bedrijfsvoering mee te nemen, waardoor financiering van projecten als de Marlin-mijn in de toekomst kan worden uitgesloten of alleen onder strenge voorwaarden zal worden uitgevoerd.

Dat is ook de mening van oud-ABN AMRO-topman Herman Mulder.¹¹⁵ 'De banksector leed aan overmoed, het vergat de wet van de zwaartekracht. Maar nog belangrijker, het vergat zichzelf, de publieke taak, de sociale verantwoordelijkheid. Nu de samenleving borg staat voor de banken, staan ze weer met beide benen op de grond.' Volgens Mulder zijn banken er om de samenleving te dienen, met het oog op zowel de korte als de lange termijn. Het kortetermijnperspectief tijdens de kredietcrisis is volgens hem duidelijk: overleven door de financiële buffers te vergroten en de kredietverlening te herstellen. Maar er moeten ook snel andere waarden in zicht komen, zoals duurzaamheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid. 'Het opnemen van deze waarden door banken zal helpen het vertrouwen van de samenleving terug te winnen', stelt Mulder.

Hij vindt het te stil rond groene thema's. 'Mijn hartenkreet is dat overheden nu als grootaandeelhouders van de belangrijkste banken coherent en effectief beleid maken om de banksector duurzaam te maken. Ze moeten niet alleen beslissen over de samenstelling van commissarissen, maar zich mengen in de dagelijkse besluiten van het zakendoen.'

De kredietcrisis als kans

Met ABN AMRO en Fortis Bank Nederland in staatseigendom zou het een uitgelezen moment voor de Nederlandse staat kunnen zijn om de samenvoeging van deze twee banken aan te grijpen om van de nieuwe bank een ethische, groene bank te maken. Dat was ook de boodschap van verschillende maatschappelijke organisaties in een brief gericht aan minister Wouter Bos van Financiën.¹¹⁶ 'Dit [de

nieuwe bank] kan een bank worden die overheden, bedrijven en particulieren ondersteunt bij het vinden van een antwoord op vraagstukken als het bevorderen van de sociale samenhang in Nederland en het bestrijden van klimaatverandering en wereldwijde armoede. Financiering speelt daarbij een cruciale rol. Er is geld nodig voor investeringen in klimaatinnovaties, lokale bedrijvigheid in achterstandwijken en in de economische groei van ontwikkelingslanden. We hebben behoefte aan een bank die het oude motto van ABN AMRO “meer mogelijk maken” hernieuwd invulling geeft’, staat er in de brief.

De ondertekenaars van de brief zijn ervan overtuigd dat de nieuwe bank, samen met vernieuwingen in het financiële toezicht, Nederland op de kaart zal zetten als innovatieve vestigingplaats voor financiële instellingen. ‘Nu wereldwijd het besef groeit dat de banksector zich op een doodlopende weg bevindt, kan Nederland een andere richting wijzen. U [minister Bos] heeft nu de kans om een duurzame topbank te creëren, waarmee u straks een uitstekende propositie heeft voor eventuele kopers die zich willen committeren aan haar verdere ontwikkeling.’

Als antwoord op de brief kregen de ondertekenaars een standaardbrief waarin stond waar meer informatie te vinden was. Dit toonde volgens de ondertekenaars van de brief aan dat de minister het groene alternatief niet serieus neemt. Toch zijn er verschillende manieren om ethiek en duurzaamheid in de banksector te integreren. In de brief stellen de maatschappelijke organisaties voor dat de nieuwe bank interne gedragscodes en een adequate beloningsstructuur nodig heeft die medewerkers stimuleert en uitdaagt om ethische en maatschappelijke argumenten te laten prevaleren boven kortetermijnwinst. ‘Dat de bonussen van (de tijdelijke topman van de bank) Zalm louter aan financiële resultaten zijn gekoppeld en niet aan de succesvolle omvorming tot een maatschappelijke bank, is in dit opzicht een gemiste kans’, stellen ze vast.

Mulder ziet ook mogelijkheden om duurzame waarden in de financiële sector te integreren. ‘Banken moeten gezamenlijk een code voor verantwoord en duurzaam bankieren opstellen met daarin een expliciet percentage van hun kapitaal dat ze in duur-

zame ondernemingen moeten investeren', legt hij uit. 'Dat is niet nieuw, in Brazilië en India bestaat al langer regelgeving waarin banken verplicht worden een vast percentage van hun kapitaal te investeren in sectoren die van vitaal belang zijn voor de lokale economie.' Wel staan die percentages onder druk door onderhandelingen over de liberalisering van de dienstensector in de Wereldhandelsorganisatie (WTO).¹¹⁷

De oud-ABN AMRO-bankier vindt verder dat een duidelijk streefdoel moet worden gesteld wat betreft de hoogte van de inkomsten die uit duurzaam bankieren voortvloeien, maar is wel van mening dat de banken zelf de duurzaamheidscriteria moeten definiëren. Wat die criteria precies inhouden, is volgens hem minder belangrijk dan dát er criteria komen. 'Belangrijk is een publicatieplicht voor banken, hopelijk gericht op de indicatoren van het Global Reporting Initiative¹¹⁸ en met de overheid als supervisor. Ik noem dat begeleide vrijwilligheid. Hierdoor zal er vanuit de samenleving controle ontstaan die de mogelijkheid biedt om een race naar de top te creëren waarbij de criteria steeds verder zullen worden opgeschroefd.'

Maar Roos van Os van SOMO gelooft niet in die vrijwilligheid. 'Banken houden zich niet aan vrijwillige gedragscodes. Zij houden niet van regels die hun handelen beperkingen opleggen. Controle van de klant klinkt ook altijd mooi, maar die heeft te weinig tijd of informatie om de juiste keuzes te maken. Het grote gevaar is dat iedere bank zijn eigen duurzame criteria opstelt en zogenaamde duurzame financiële producten verkoopt, maar de ene is minder duurzaam dan de andere. De enige oplossing is duurzaamheid flink te reguleren en de toezichthouders het mandaat te geven ook daarop te controleren.'

In een beroepscode voor bankiers kan de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bankieren worden verankerd, denkt Blom. 'Banken zijn dienstverleners aan wie mensen hun vertrouwen geven. In deze functie zijn ze niet zoveel anders dan medici en notarissen. Om het belang van het publiek niet te schaden, is een beroepscode nodig.' Maar verantwoord bankieren is meer, volgens de voorzitter van de Triodos Bank. 'In de glorie tijd van het commu-

nisme ging het in het Oosten te veel om de factor arbeid en in het Westen heeft het te lang alleen gedraaid om de factor kapitaal', legt Blom uit. 'Natuur was als derde productiefactor altijd in voldoende mate aanwezig en stond dus buiten het economische en financiële systeem. Dat alles is radicaal aan het veranderen, dat maken de kredietcrisis, de klimaatcrisis en de voedselcrisis duidelijk.'¹¹⁹

Tel daarbij op een sociale crisis, zegt Van Os. 'Het verschil tussen arm en rijk wordt steeds groter, onder andere veroorzaakt door dat bankiers vooral de rijken willen bedienen.'¹²⁰ De banken zouden juist in tijden van crises moeten investeren in duurzaamheid, vindt ook Herman Mulder. Volgens hem is er genoeg vermogen bij banken om dat te doen. 'Ik zie dat een aantal banken in 2008 zijn blijven investeren in duurzaamheid. Waarom? Dat is simpel, het is belangrijk voor ze om mee te gaan met de duurzaamheidstrend. Als ze er nu niet bij zijn, niet investeren in kennis om de lastige juridische regels van ethische en duurzame projecten te doorgronden, dan missen ze de leuke en lucratieve *deals* in de toekomst.'

Wat zal er gebeuren als het momentum van de kredietcrisis niet wordt benut door de banken en de overheid om duurzaamheid in het bankmodel te integreren? Het antwoord van Mulder is duidelijk, maar ook beangstigend. 'Dan ontstaat een groot gevaar dat we nu denken deze ene crisis te hebben opgelost, terwijl een nog desastreuzere humanitaire en ecologische crisis aan de horizon dreigt.'

Drie manieren om duurzaam te beleggen

Er zijn volgens hoogleraar Duurzaam beleggen Rob Bauer aan de Universiteit Maastricht drie manieren waarop de (nieuwe) bankiers en beleggers rekening kunnen houden met sociale en milieucriteria bij hun financiële beslissingen. Het gaat om uitsluiten, stimuleren en engagement.

Ten eerste kunnen bankiers en beleggers sectoren of bedrijfspraktijken uitsluiten die een duurzame samenleving tegenstaan. De Triodos Bank bijvoorbeeld, investeert het geld van haar spaarders niet in multinationale ondernemingen, maar alleen in duurzame projecten uitgevoerd door innovatieve kleine en middel-

grote bedrijven. Het principe van uitsluiting wordt ook door beleggingsfondsen toegepast. 'De ASN Bank richt zich op de Morgan Stanley Wereld Index die op dit moment 1950 ondernemingen bevat', vertelt Bauer. 'ASN had in 2008 ruim zeshonderd ondernemingen geëvalueerd. Van deze groep zijn slechts 108 ondernemingen toegelaten tot het aandelenuniversum van het ASN-beleggingsfonds.'

Het Noorse staatspensioenfonds dat de olieopbrengsten van Noorwegen belegt om de pensioenvoorziening van Noorwegen op lange termijn veilig te stellen, kijkt weer anders tegen de zaak aan, aldus Bauer. Het fonds stelt dat het niet wil beleggen in ondernemingen die wapens produceren en in bedrijven die een onacceptabel risico lopen bij te dragen aan ernstige schendingen van de mensenrechten, milieuproblemen, corruptie en andere zwaarwegende ethische normen. 'Gegeven dit beleid is het op zijn minst gezegd opmerkelijk dat het fonds in 2008 maar 27 ondernemingen wereldwijd daadwerkelijk uitsluit', meent de hoogleraar. Een bedrijf dat het pensioenfonds uitsluit, is de Amerikaanse vliegtuigbouwer Boeing. Waarom Boeing? 'Omdat het volgens het Noorse fonds actief betrokken is bij de productie van kernwapens. Maar Boeing maakt ook burgervliegtuigen waar we allemaal wel eens in hebben gezeten bij een vliegreis. Wat weegt zwaarder om wel of niet in het bedrijf te investeren? Het is een afweging die financiers en beleggers afzonderlijk maken.'

De tweede manier is door het stimuleren van goede initiatieven. Het is namelijk mogelijk om positieve criteria op te stellen en de bedrijven die daaraan voldoen te steunen. Dan kunnen beleggingen of projecten geconcentreerd worden in bedrijven die op een bepaald terrein een maatschappelijke meerwaarde leveren en voorop lopen met het implementeren van duurzaamheid in de bedrijfsvoering. Aan de hand van verschillende criteria worden de beste initiatieven gekozen en uiteindelijk gefinancierd. Bauer: 'Tot op heden integreren relatief weinig portefeuillemanagers ecologische en sociaal maatschappelijke informatie expliciet in hun beleggingsproces. Vaak wordt gekozen voor een thematische benadering voor een deel van de aandelenportefeuille. Een belangrijke verkla-

ring hiervoor is dat er in de wetenschappelijke literatuur geen consensus is over de toegevoegde waarde van het integreren van extra-financiële informatie in het beleggingsproces.’

De hoogleraar twijfelt of ooit aan te tonen valt of duurzaam beleggen meer rendement oplevert of niet. ‘Het is moeilijk om het verschil in aandelenkoersen te meten. Want als analisten weten dat er meer rendement te halen valt bij duurzame bedrijven is deze informatie al lang in de aandeelkoers verwerkt.’ En dit brengt Bauer bij het derde punt. ‘Duurzaam beleggen gaat om een mentaliteitsverandering bij portefeuillemanagers’, zegt hij. Banken, verzekeraars en pensioenfondsen kunnen in dialoog gaan met hun klanten en hen stimuleren een duurzaam beleid te voeren. Dit is het principe van engagement. Er kan een bepaalde termijn worden opgesteld waarbinnen resultaten zichtbaar moeten zijn. Indien een onderneming geen verbeteringen aanbrengt, wordt de onderneming uitgesloten. Een voorbeeld is het gebruik van spreek- en stemrecht op aandeelhoudersvergaderingen.

Hoe engagement in praktijk wordt gebracht, toont pensioenfonds PGGM aan. Het nam begin 2008 afscheid van zijn aandelenbelang in olieonderneming PetroChina, na een mislukte poging met de onderneming in gesprek te komen over haar betrokkenheid bij schendingen van mensenrechten in Darfur. De beslissing van PGGM staat niet op zichzelf. Sinds het einde van de jaren negentig van de twintigste eeuw is sprake van een langzame maar geleidelijke bewustwording in de financiële wereld van de implicaties van het functioneren op sociaal, ethisch en milieugebied van ondernemingen voor het te voeren beleid.

Toch valt er nog weinig engagement in de financiële sector te bespeuren, zo toont ook onderzoek van SOMO aan. SOMO constateert dat de (Nederlandse) banken zich weinig verantwoordelijk voelen voor de manier waarop ze het kapitaal van klanten onderbrengen. Om een voorbeeld te noemen: ondanks een streng beleid tegen beleggen en investeren in wapens, bleek in 2007 dat ING aandelen bezat in ondernemingen die clustermunities produceren. Geconfronteerd met deze contradictie tussen beleid en praktijk reageerde ING met de mededeling dat dit geen aandelen waren die

de bank in eigen beheer had, maar in beheer van klanten.¹²¹ Het beleid van maatschappelijk verantwoord ondernemen geldt dus alleen voor het eigen vermogen. Maar zelfs de beleggingen die banken doen voor eigen rekening en risico blijken niet te voldoen aan hun eigen ethisch beleid, aldus het SOMO-onderzoek.

In het debat over duurzaam bankieren en beleggen valt het Bauer wel op dat er te veel nadruk ligt op aandelenbeleggingen. 'Het lijkt wel of de financiële sector alleen bezig is met het beleggen in aandelen van ondernemingen. De sterke focus op duurzaam beleggen in aandelen vernauwt het debat en de innovatieve drang om nieuwe manieren te vinden voor duurzaam financieel zaken doen in de volle breedte.' Hij noemt het voorbeeld van bedrijfsobligaties. Uit recent empirisch onderzoek blijkt dat bedrijven met een slecht personeelsbeleid hogere rentes aan kapitaalverschaffers moeten betalen, omdat zij een hoger risico lopen op bijvoorbeeld stakingen of een lagere productiviteit. Hetzelfde zou kunnen gelden voor milieufactoren, door rekening te houden met reputatieschade en risico op een schadeclaim. Dit vraagt wel een faciliterende rol van de overheid door strenge milieunormen op te stellen en sancties op te leggen aan overtreders.

Een ander voorbeeld is ontleend aan onderzoek van Nils Kok, ook van de Universiteit Maastricht.¹²² Hij toont aan dat in de Verenigde Staten in duurzaam gebouwde kantoren hogere rendementen te behalen zijn. De bezettingsgraad en de huurprijs is er hoger dan in niet duurzame gebouwen. Kantoren die duurzaam zijn gebouwd leveren drie procent meer op per vierkante meter dan identieke maar niet-duurzame gebouwen in dezelfde omgeving. De verkoopprijs van energiezuinige kantoren ligt zelfs zestien procent hoger. Dit zijn voor de financiële sector, die veel investeert in vastgoed, relevante bedragen en kan de bouw van duurzame kantoren of zelfs huizen in de toekomst een stimulans geven.

De macht en onmacht van financiële instellingen

Het is goed om te weten waarom het zo lastig is voor de financiële sector om het roer om te gooien. Een goede vriendin van mij die bij verschillende banken heeft gewerkt, vertelde mij eens hoe lastig het voor de bank is om al het geld uit te zetten dat elke maand binnenkomt. 'Iedere klant verwacht rendement en het kost heel veel tijd en geld om de juiste duurzame projecten te vinden en te controleren, terwijl een maand later weer miljoenen euro's binnenstromen die moeten worden uitgezet', vertelde ze me net voordat de kredietcrisis in volle hevigheid uitbrak.

Volgens haar gaat het te ver om bankiers verantwoordelijk te stellen voor het doen van duurzame investeringen met geld van derden, zoals SOMO ook al had aangetoond. 'Dan zijn wij schuldig aan wat onze klanten uitspoken, terwijl de schuldvraag toch eerst bij hen neergelegd moet worden', zei ze. Het is weer een voorbeeld van hoe verschillende actoren naar elkaar wijzen als het gaat om de schuldvraag, maar volgens oud-bankier Herman Mulder heeft mijn vriendin een punt.

Er ging voor de kredietcrisis zo veel geld rond – in economische termen: er was te veel liquiditeit in de markt – dat banken er letterlijk geen raad mee wisten en allerlei schimmige manieren gingen verzinnen om het geld rendabel uit te zetten. Duurzaamheid kwam steeds verder op de achtergrond te staan, omdat de druk om op korte termijn rendement te behalen simpelweg belangrijker was in de wetenschap dat er over enkele weken weer voor miljoenen moest worden uitgezet. Zo ontstond een vicieuze cirkel, waarbij bankiers te weinig tijd nemen om duurzame projecten en beleggingen te vinden en te stimuleren waardoor er uiteindelijk weinig duurzame bedrijven en projecten zijn om al het geld in te investeren.

Volgens Mulder mogen bankiers zich hier niet achter verschuilen, maar moeten ze juist om deze val heen lopen. Herhaling is mogelijk nu overheden met miljarden aan stimuleringsmaatregelen over de brug komen om de economie weer op gang te brengen. 'Te veel liquiditeit in de markt zorgt ervoor dat banken geen

tijd en geld investeren om te kijken hoe het geld duurzaam op de lange termijn kan worden uitgezet.'

Een andere kritiek vanuit de banken is dat arbitrair wordt vastgesteld wat wel en niet verantwoord is. Zijn alleen de onderwerpen waarover internationale afspraken bestaan, zoals kinderarbeid en wapensystemen als landmijnen of clusterbommen uitgesloten, of kun je het breder trekken en laat je (on)vrijheid van vakorganisatie, kernenergie, bont en dierproeven er ook onder vallen? Of ga je alleen in bedrijven investeren die actief duurzaamheid bevorderen? Deze afweging moet elke financier of belegger nu zelf maken maar daarvoor heeft hij vaak niet de informatie.

Of, hoe weeg je de misstanden in productiebedrijven als Flextronics (zie hoofdstuk 2) en Tri-Star (zie hoofdstuk 4)? Wie is daarvoor verantwoordelijk? De productiebedrijven zelf, omdat zij de eigenaren van de fabrieken zijn waar misstanden plaatsvinden? Of de multinationals zoals Dell of GAP, die door uitbesteding de neerwaartse druk om goedkoop te produceren te hoog opvoeren bij hun toeleveranciers? Met andere woorden: wie moet je uitsluiten en stimuleren en op grond van welke duurzame criteria doe je dat precies? En wie moet die beoordeling maken, de portefeuillemanagers zelf of in samenwerking met maatschappelijke organisaties? Of toch door de financiële sector overheidsregels op te leggen?

De scheidslijnen tussen wat wel en niet aanvaardbaar is, moeten helder worden gesteld. Harry Hummels, hoogleraar Ethiek, Organisaties en Samenleving aan de Universiteit Maastricht en werkzaam bij SNS Reaal zei het ooit in het *SER-Bulletin* als volgt: 'Verantwoord beleggen is meer dan niet beleggen in zaken die op grond van internationale afspraken niet mogen. Het gaat erom op een verantwoorde manier rendement te behalen.'¹²³ Transparantie is dan van wezenlijk belang. Een lijst op internet publiceren met ondernemingen of landen waarin niet wordt belegd, draagt volgens Hummels nauwelijks bij aan inzicht in het beleggingsbeleid van een fonds. 'Fondsen moeten tegenover de deelnemers op een heldere manier aangeven waarom ze bepaalde keuzes gemaakt hebben. Dat moet worden uitgesplitst naar financiële, sociale, ethische en milieuoverwegingen.'

Maar beleggers, bankiers en analisten zijn er niet aan gewend deze criteria te beoordelen. Gegevens worden bovendien regionaal verzameld. Instellingen die gevestigd zijn in de Verenigde Staten hanteren andere criteria en andere afwegingen dan Europese instellingen. Het gevolg is dat een belegger met een mondiale aandelenportefeuille moeilijk informatie kan verzamelen die uniform kan worden ingezet in het beleggingsproces.

Financieel analisten zijn in belangrijke mate aangewezen op wat de ondernemingen zelf over hun duurzame praktijken zeggen, maar de betrouwbaarheid van die informatie wordt veelal niet hoog ingeschat, zo blijkt uit onderzoek van de Universiteit Nyenrode, Boston College en PricewaterhouseCoopers: 'De meeste analisten claimen dat informatie over ethische, sociale en milieuwwaarden geen belangrijke rol speelt bij hun financiële waardering. Een reden voor het negeren ervan is de twijfel die analisten hebben over de oprechtheid waarmee bedrijven rapporteren over sociale, ethische en milieukwesties. Ook hebben ze twijfels over de inhoud en kwaliteit van de informatie.'¹²⁴

De reacties van een drietal analisten spreken in dit kader boekdelen: 'Als bedrijf praten over dit soort informatie is lastig. Ik vertrouw ze niet. Ze publiceren vele rapporten, maar ik geloof ze niet.' Een andere analist vertelt: 'Ik moet vertrouwen wat ze me zeggen. Een bedrijf is er om geld te verdienen, dus moet je deze informatie met reserve lezen.' Een derde analist zegt het als volgt: 'Ik ben sceptisch over wat bedrijven me vertellen en ik vind het moeilijk om te verifiëren of het waar is wat ze zeggen.'¹²⁵

Onderzoek van Ernst & Young wijst uit dat niet-financiële indicatoren dan ook geen rol van betekenis spelen bij financieel analisten.¹²⁶ Maar er bestaat ook geen vraag in de markt naar deze analyses, zoals een analist opmerkt in een rapport van het World Economic Forum: 'Strategisch onderzoek naar de toekomstige sociale en milieurisico's en mogelijkheden gaven mij roem die vijf minuten duurde. Maar er waren geen kopers voor het werk en dat is wat uiteindelijk telt. Geef me de keus opnieuw, als ik zaken wil blijven doen, zou ik niet meer zulk onderzoek doen.'¹²⁷

Dat beleggers en bankiers deze informatie naast zich neerleggen, heeft te maken met het feit dat ze jarenlang besluiten namen die gericht waren op de aandelenkoers van het bedrijf. 'Als beleggingsfondsen net zo streng zijn als bijvoorbeeld de ideële ASN Bank en Triodos Bank, dan sluiten zij duizenden beursgenoteerde ondernemingen wereldwijd uit en lopen ze het risico dat de aandelenportefeuille niet goed alle relevante landen en sectoren van de wereld-economie dekt', legt Rob Bauer uit. 'Dat kan consequenties hebben op het te behalen rendement.'

Als portefeuillemanagers geen maximaal rendement kunnen halen door duurzaamheidscriteria mee te nemen in hun beoordeling of door bedrijven uit te sluiten, voelen zij dat direct in hun portemonnee door de salaris- en bonusstructuur. Het is vanuit dat oogpunt noodzakelijk om de bonusregelingen stevig in te perken.¹²⁸ Voor pensioenfondsen als institutionele beleggers geldt bovendien dat zij wettelijk verplicht zijn om een bepaald rendement te behalen op hun beleggingen en dat ze vrezen dat met alleen duurzaam beleggen niet te kunnen bereiken.

Duurzaam bankieren heeft de toekomst

Toch zit het verantwoord vermogensbeheer in de lift. Zo is, aldus het Amerikaanse Social Investment Forum, het professioneel beheerd vermogen waarbij rekening wordt gehouden met sociale, ethische of milieuoverwegingen in de periode 1995-2007 gestegen van 639 miljard naar 2711 miljard dollar. Dat is een stijging van meer dan 324 procent. Ter vergelijking: in dezelfde periode was de stijging van professioneel beheerd vermogen waarbij deze overwegingen geen rol speelden iets minder dan 260 procent.¹²⁹

Toch zegt deze stijging in percentages maar weinig over de absolute waarde van het beheerd vermogen. Tot de jaren negentig vormden duurzame beleggingen minder dan 0,1 procent van de totale beleggingen in Nederland. In 2007 was het marktaandeel opgelopen tot 3,2 procent.¹³⁰ De oogst aan concrete resultaten kan dus mager worden genoemd, maar de stijging van 324 procent is dat zeker niet. Deze ongekenkende groei toont ondanks relatief lage

absolute cijfers aan dat Nederland wereldwijd behoort tot de koplopers op het gebied van duurzaam beleggen.

Het rapport *Mind the Gap*, dat begin 2008 werd gepubliceerd door BankTrack, laat zien dat de mondiale banksector ook stappen zet bij projectfinanciering.¹³¹ Uit het onderzoek onder 45 internationale banken blijkt dat de mondiale banksector vooruitgang boekt bij het ontwikkelen van een kredietbeleid dat rekening houdt met sociale, milieu- en mensenrechtenfactoren. Maar ook dat banken en verzekeraars zich nog te vaak terughoudend opstellen als het gaat om de integratie van informatie over milieu en sociale aspecten in hun activiteiten en gedragingen. Er wordt veel vergaderd in talloze netwerken¹³², maar in de praktijk verandert er nog weinig.¹³³

Banken en beleggingsfondsen kunnen zich aansluiten bij bestaande initiatieven. Veel financiële instellingen accepteren al de principes van het *United Nations Global Compact*,¹³⁴ de *Principles for Responsible Investment*¹³⁵ en de *Equator Principles*.¹³⁶ Dat laatste is een initiatief uit de sector zelf als reactie op campagnes van maatschappelijke organisaties. Initiatiefnemer was onder andere Herman Mulder. De principes zijn puur gericht op projectfinanciering voor bedragen van tien miljoen euro of meer waaraan banken zich vrijwillig onderwerpen.

Bankiers zijn niet gebonden aan deze richtlijnen. Ze kunnen dus de *Equator Principles* ondertekenen zonder dat er daadwerkelijk strafmaatregelen worden opgelegd als ze zich er niet aan houden. Bovendien gaat het alleen om de financiering van projecten waaraan verschillende financiële partijen deelnemen. Het heeft geen invloed op andere investeringsbeslissingen van financiële bedrijven. En dat terwijl in 2006 de projectfinanciering wereldwijd 181 miljard Amerikaanse dollars bedroeg en de leningenmarkt wereldwijd bijna vierduizend miljard dollar.

Mulder erkent dat ook hij het teleurstellend vindt wat de principes hebben opgeleverd. 'Het idee was dat banken de prikkels zouden oppikken en de principes zouden uitbreiden. Die vrijwilligheid heeft echter niet gewerkt. Daarom ben ik nu voor begeleide vrijwilligheid met supervisie vanuit de overheid op naleving.' Zestig banken hebben de *Equator Principles* ondertekend, maar daar zit

geen enkele Chinese bank bij en maar één Indiase bank. ‘Het succes is gestopt in West-Europa, de Verenigde Staten, Australië en Brazilië. Dat is niet genoeg, want door de wereldverhoudingen moeten banken uit India, Rusland en China ook meedoen’, zegt Mulder.

Zijn het alleen de private financiële instellingen die zich zouden moeten aanpassen aan de nieuwe tijden? Nee, ook burgers zouden kritischer mogen zijn over wat er met hun geld gebeurt. ‘Dat zij dat niet doen, komt doordat zij de informatie niet hebben en door reclames en kortetermijnbehoeftebevrediging vaak kiezen voor de hoogste rendementen’, meent Roos van Os van SOMO. De overheid heeft volgens haar in ieder geval een belangrijke rol in het opleggen van verplichtingen om transparantie en informatievoorziening naar klanten te vergroten. ‘Maar de burger moet ook worden beschermd door de overheid, want genieten van hoge rendementen is geen vanzelfsprekendheid meer, zoals nu ook de spaarders van de failliete spaarbank Icesave weten.’

De praktijk in de financiële wereld lijkt nog steeds op die van de fictieve ACE bank waarmee we dit hoofdstuk begonnen. Maar dankzij het historisch momentum van een mondiale financiële crisis kunnen zaken worden rechtgezet. Uitstel is geen optie, omdat we dan van de ene in de andere crisis belanden. Maar in recente voorstellen om de financiële sector te hervormen, zoals die bij de G20 in Londen, staat geen enkel principe om duurzaamheid te bevorderen. Vele (rijke) landen willen dat hun financiële sector ook nog in de toekomst voor de maximale winst gaat. Zijn de echte lessen van de financiële crisis eigenlijk wel geleerd?

NOTEN

108 Zie www.netwerkvlaanderen.be

109 www.netwerkvlaanderen.be

110 Bron: *De beperkte reikwijdte van maatschappelijk verantwoord beleggen*, Maaïke Kokke en Roos van Os, SOMO Paper januari 2009.

111 Voor enkele definities van bijvoorbeeld hedgefondsen of investeringsbanken kun je terecht op www.banktrack.org.

112 Lees meer in het artikel ‘Kleine boeren tegen de Wereldbank’ van Evert-Jan Quak dat in april 2007 in het vakblad *Vice Versa* verscheen en in een artikel

- van dezelfde auteur voor de website van Noticias.nl getiteld 'Leven onder een gouden berg' van december 2006.
- 113 "Vanuit Washington DC laat woordvoerder Hannfried von Hindenburg weten dat de IFC het protest van de lokale bevolking kent, maar dat er volgens alle regels van de Wereldbank is gehandeld en terecht een lening is afgegeven. Er is volgens hem sprake van een 'duurzame economische impuls' voor Guatemala. 'Onze experts zijn vele malen in San Miguel en Sipacapa geweest om te rapporteren over de situatie. Hun bevindingen zijn steeds geweest dat de Marlin-mijn goed functioneert, in goede harmonie met de directe omgeving.' Er is volgens hem wel een verschil tussen San Miguel waar de bevolking 'overwegend positief' staat tegenover de mijn en Sipacapa dat tegen de mijn is. Hoe het kan dat inwoners van San Miguel onlangs massaal de wegen blokkeerden, terwijl de Wereldbank positief is, kan Von Hindenburg niet zeggen. 'Daar moet je Montana maar naar vragen.' Die verwijzing naar het mijnbouwbedrijf geeft hij ook als wordt gevraagd hoe duurzame economische groei voor de lokale bevolking, zich verhoudt tot de verhalen van de omwonenden dat ze werken zonder contracten." Bron: 'Kleine boeren tegen de Wereldbank', reportage uit Guatemala door Evert-Jan Quak voor *Vice Versa* (april 2007).
- 114 In het voorjaar van 2007 hadden de volgende banken deze aandelenbelangen in GoldCorp in bezit of in beheer: ABN AMRO 5,7 miljoen Amerikaanse dollars, Citibank 55,2 miljoen Amerikaanse dollars, Deutsche Bank 330,0 miljoen Amerikaanse dollars en ING 18,7 miljoen Amerikaanse dollars. Bron: *Ending harmful investments*, rapport van Netwerk Vlaanderen in samenwerking met BankTrack.
- 115 Herman Mulder was Senior Executive, Vice President Group Risk Management van ABN AMRO.
- 116 Open Brief van 28 december 2008 aan minister Bos: Wat doen we met ABN AMRO en Fortis? Namens Both ENDS, BankTrack, Oxfam Novib, Tax Justice Nederland, Vereniging Milieudefensie en VBDO.
- 117 De onderhandelingen over de liberalisering van diensten loopt via GATS (General Agreement on Trade in Services). Zie meer www.wto.org.
- 118 Het Global Reporting Initiative (GRI) is een internationale organisatie die richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving opstelt. Het internationale secretariaat van het GRI is sinds september 2002 gevestigd in Amsterdam. Zie www.globalreporting.org.
- 119 Milieudefensie laat zien wat de verschillen zijn van onze beslissingen op welke bank we ons spaargeld zetten voor de klimaatverandering. Het stelt vast dat Nederlandse banken twintig keer meer investeren in klimaat-schadelijke projecten als oliewinning en kolencentrales dan in klimaatvriendelijke, duurzame energie. 'Banken hebben een enorme invloed op klimaatverandering. Hun investeringen in fossiele brandstoffen zorgen voor een uitstoot van 594 miljoen ton van het broeikasgas CO₂, meer dan drie keer de hoeveelheid die heel Nederland in een jaar uitstoot.' Daarna schrijven ze: 'Klanten van klimaatvriendelijke banken kunnen veel CO₂-uitstoot besparen door hun geld over te hevelen naar een bank die beter presteert. Als een klant van ABN AMRO tweeduizend euro spaargeld

- overhevelt naar Rabobank, bespaart hij al net zoveel CO₂-uitstoot als wanneer hij alle gloeilampen in huis vervangt door spaarlampen.' Volgens Milieudefensie zal degene die tienduizend euro spaargeld overhevelt van ABN AMRO naar Triodos bank of ASN Bank, zelfs een hoeveelheid CO₂-uitstoot vermijden die even groot is als wanneer je een half jaar de auto niet gebruikt. Zie voor meer informatie www.milieudefensie.nl.
- 120 Lees hierover meer in het SOMO rapport, *Critical Issues in the Financial Industry*, Financial Sector Report, april 2005.
- 121 Bron: *De beperkte reikwijdte van maatschappelijk verantwoord beleggen*, Maaïke Kokke en Roos van Os, SOMO Paper januari 2009
- 122 *Doing Well by Doing Good? Green Office Buildings*, European Centre for Corporate Engagement, januari 2009.
- 123 *SER-Bulletin* van mei 2008, zie ook www.ser.nl.
- 124 H. Hummels & D. Wood, 'Knowing the price, but also the value?', september 2005, geciteerd in: *Touwtrekken op glad ijs, Het economisch, financieel, maatschappelijk en moreel debat over ESG-informatie*, redactie: Prof. H.J.M. Hummels (Universiteit Maastricht) en F. Weyzig (SOMO), april 2008.
- 125 Alle drie de citaten komen uit: H. Hummels & D. Wood, 'Knowing the price, but also the value?', september 2005, geciteerd in: *Touwtrekken op glad ijs, Het economisch, financieel, maatschappelijk en moreel debat over ESG-informatie*, redactie: Prof. H.J.M. Hummels (Universiteit Maastricht) en F. Weyzig (SOMO), april 2008.
- 126 Ernst & Young, 1997, *Measures that Matter*, www.corporatesunshine.org/measuresthatmatter.pdf.
- 127 World Economic Forum, januari 2005, *Mainstreaming Responsible Investment*, Genève.
- 128 In april 2009 kwam de Commissie Maas met een dringend advies aan de banken om onder andere een eind te maken aan hun bonusstructuur. Een bonus mag niet hoger zijn dan een jaarsalaris en niet in één keer worden opgenomen. Hiermee wordt een te grote gerichtheid op de kortetermijnwinst en aandelenkoersen aangepakt volgens de commissie.
- 129 Bron: *Touwtrekken op glad ijs, Het economisch, financieel, maatschappelijk en moreel debat over ESG-informatie*, redactie: Prof. H.J.M. Hummels (Universiteit Maastricht) en F. Weyzig (SOMO), april 2008.
- 130 Bron: *De beperkte reikwijdte van maatschappelijk verantwoord beleggen*, Maaïke Kokke en Roos van Os, SOMO Paper januari 2009.
- 131 Zie www.banktrack.org
- 132 Netwerken als UNEP/FI, UNDP, ESG, WSBI, HFC47, NVB, VvV, WBCSD, BSR, CSR Europe, Samenleving & Bedrijf, EuroSIF enzovoorts.
- 133 Studies als *Value and Reporting in the Banking Industry#46, Who Cares Wins of Risk, Returns and Responsibility* tonen aan dat banken en verzekeraars vooralsnog voornamelijk praten in verschillende netwerken maar dat er in de praktijk nog weinig is veranderd.
- 134 www.unglobalcompact.org.
- 135 www.unpri.org.
- 136 www.equatorprinciples.com.

Nieuw maatschappelijk engagement nodig

Mijn zoektocht om inzicht te krijgen in de dagelijkse bedrijfsvoering van multinationale ondernemingen heeft laten zien wie de slachtoffers zijn van voortschrijdende internationalisering, maar vooral ook hoe lastig het is om de situatie van de slachtoffers te verbeteren. Internationale concurrentie, de druk om kortetermijnwinst te behalen, het ontbreken van afdwingbare internationale regels en te veel nadruk op de beperkte macht van de burger als consument werken een duurzame en eerlijke ontwikkeling tegen. Excessen die het resultaat zijn van deze economische realiteit als veel te lage lonen, kinderarbeid, slechte gezondheidsgaranties voor arbeiders en milieuvervuiling kunnen zodoende moeilijk worden bestreden.

Toch lees ik dagelijks in advertenties van bedrijven en op hun websites hoe milieuvriendelijk ze zijn, hoe succesvol hun projecten in ontwikkelingslanden zijn in de strijd tegen aids en armoede, of dat ze een strenge gedragscode hebben ondertekend waaraan ze zich strikt zullen houden. Ik heb niet de tijd om voor elk bedrijf te achterhalen wat hun maatschappelijke initiatieven precies behelzen, maar ik zou dat als kritische burger eigenlijk wel moeten weten om de informatie op verpakkingen, in advertenties en op websites niet te snel voor zoete koek te slikken.

Kan ik ondernemers op hun woord geloven? Kan het bedrijfsleven een duurzame revolutie teweegbrengen? Ik stel deze vragen omdat in de wereld om ons heen bedrijven steeds dominant aanwezig zijn. De rol die zij krijgen toebedeeld om de samenleving (mede) vorm te geven is nog nooit zo groot geweest,

terwijl de macht van nationale overheden door internationalisering en deregulering afbrokkelt.

Aan de andere kant heeft de huidige economische crisis het aanzien van grote ondernemingen geschaad. Niet alleen in de financiële sector, maar ook in andere sectoren, zoals de auto-industrie. Dat neemt niet weg dat ondernemingen voor zichzelf de taak zien weggelegd om het kapitalisme te verdedigen en te lobbyen tegen maatregelen die hun dominante positie zouden kunnen aantasten. En tegelijkertijd, en dat vind ik interessanter, zien ze voor zichzelf een belangrijke rol weggelegd om sociale, economische en milieuproblemen op te lossen.

In de voorgaande hoofdstukken kwamen enkele initiatieven uit het bedrijfsleven naar voren waarmee bedrijven aangeven dat ze de problemen willen aanpakken. Bijvoorbeeld de Electronic Industry Citizen Coalition (EICC), die gedragscodes heeft opgesteld voor de elektronicasector. Of de eerder genoemde *Equator Principles* voor projectfinanciering in de financiële sector. Dit soort initiatieven vallen onder de noemer maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). Er is een sterke groei geweest van het aantal vrijwillige gedragscodes en beginselverklaringen in het bedrijfsleven in de afgelopen jaren. Maar welk effect heeft dat gehad? Er zijn vele bewijzen dat de praktijk van productie en handel niet veel is veranderd. In de vorige hoofdstukken van dit boek is daar al op gewezen.

Een reden waarom veel mensen stellen dat maatschappelijk verantwoord ondernemen heeft gefaald, is dat het bedrijfsleven aan de ene kant de veroorzaker van problemen is en aan de andere kant als oplossing wordt gepresenteerd om grote mondiale problemen als milieuvervuiling en inkomensongelijkheid aan te pakken. Hoe die twee aspecten met elkaar te verenigen zijn, daar gaat het debat rond maatschappelijk verantwoord ondernemen over.¹³⁷ Tot hoe ver is het bedrijfsleven bereid te gaan? Waar kan het aansprakelijk voor worden gesteld als er sprake is van misstanden? Dat zijn belangrijke vragen om de reikwijdte van het maatschappelijk verantwoord ondernemen beter te kunnen begrijpen.

De praktijk is nog vaak tweeslachtig. Autofabrikant Ford heeft bijvoorbeeld een aantal jaren geleden in de Verenigde Staten een

prachtige fabriek geopend die gebaseerd is op de *cradle-to-cradle* (van wieg tot wieg) filosofie waarbij afval tot nul wordt gereduceerd, de fabriek haar eigen energie opwekt en de werknemers in een gezonde en veilige omgeving werken. Maar waarvoor gebruikt Ford die perfecte fabriek? Het fabriceert er de meest milieuvervuilende auto's van dit moment, de benzineslurpende SUV's.

En de winnaar is?

Wat is maatschappelijk verantwoord ondernemen precies? Er blijkt geen eenduidige definitie van het begrip te bestaan. De Europese Commissie definieert het als 'een concept waarbij bedrijven hun betrokkenheid bij sociale en milieukwesties integreren in de bedrijfsvoering en in de contacten met de direct belanghebbenden, op vrijwillige basis.'¹³⁸ Het MVO Platform waarin Nederlandse maatschappelijke organisaties samenwerken geeft een minder vrijblijvende definitie. 'MVO is een resultaatgericht proces waarbij een bedrijf over de gehele keten van zijn activiteiten verantwoordelijkheid neemt over de effecten van deze activiteiten op sociaal, ecologisch en economisch gebied, daarover verantwoording aflegt en de dialoog aangaat met belanghebbenden.'¹³⁹ De OESO hanteert weer een andere definitie en ook de Verenigde Naties hebben hun eigen definitie.

'Dat is lastig discussiëren', concludeert Gemma Crijns. Zij was ruim vijf jaar directeur van het Instituut voor Bedrijfsethiek van Nyenrode Business Universiteit en coördinator van het MVO Platform. Tegenwoordig is ze adviseur op het gebied van ethisch ondernemen. Volgens haar zit er weinig schot in het debat over maatschappelijk verantwoord ondernemen. 'Toen ik bij Amnesty International werkte en bedrijven ging adviseren hoe ethisch zaken te doen, luisterden de ondernemers geboeid naar de verhalen over de misstanden in hun productieketen om aan het slot te zeggen dat hun verantwoordelijkheid ophoudt bij de eigen fabriekspoort.'

Dat denken is gekanteld, aldus Crijns. 'Maar hoe diep precies die verantwoordelijkheid reikt, is een ander verhaal. Dan blijkt het debat niet veel opgeschoven.' Volgens de oud-coördinator van

het MVO Platform onderschrijven ondernemers tegenwoordig wel hun maatschappelijke verantwoordelijkheid, maar loopt de invulling van die verantwoordelijkheid spaak, omdat het bedrijfsleven de vrijheid wil behouden zijn eigen duurzame koers te bepalen zonder zich te houden aan definities of regels.

Een onderzoek van de Erasmus Universiteit onder tweehonderd grote Europese bedrijven laat de gevolgen van die zelfregulering zien. Alleen als bedrijven een verband zien tussen financiële prestaties en maatschappelijk verantwoord ondernemen, ontplooiën ze activiteiten.¹⁴⁰ Thema's die meer aandacht krijgen, zijn het verwerven van een betere reputatie, het aantrekken van gemotiveerd personeel en het reduceren van risico's en kosten.

Met andere woorden, als een win-winsituatie duidelijk te behalen is, zijn bedrijven bereid maatschappelijk verantwoorde initiatieven op te zetten. Duidelijke voorbeelden van initiatieven die de kosten drukken en tegelijk milieuschade reduceren zijn energiebesparing, het gebruik van minder verpakkingsmaterialen en een efficiëntere distributie. De andere kant van de medaille is dat thema's waar bedrijven een win-winsituatie uitsluiten, zoals armoedebestrijding en ecologische diversiteit, vele malen minder aandacht krijgen van hen.

Oliegigant BP heeft bijvoorbeeld een programma om de CO₂ uitstoot in het bedrijf aan te pakken. Het lukte het bedrijf de afgelopen jaren om de uitstoot van het gas dat verantwoordelijk is voor het opwarmen van de aarde met 9,6 miljoen ton te verminderen. Bijkomend voordeel is dat deze vermindering BP een besparing aan operationele kosten opleverde van 250 miljoen Amerikaanse dollars.¹⁴¹

Ook duidelijk is de win-winsituatie bij de ontwikkeling van nieuwe producten, zoals de spaarlamp door Philips. 'Voor ons is duurzaamheid een marktkans', zegt Henk de Bruin, hoofd Corporate Sustainability Office van Philips. 'Zuiniger omgaan met energie is een uitdaging voor heel de wereld waar Philips met zijn kennis en expertise een bijdrage aan kan leveren.' Sinds begin jaren negentig van de vorige eeuw heeft Philips meerjarige duurzaamheidsprogramma's voor zijn wereldwijde organisatie ontwik-

keld onder de naam *EcoVision*. 'In ons huidige *EcoVision4*-programma hebben we ons ten doel gesteld om 30 procent van onze totale omzet uit groene producten te halen, onze eigen organisatie 25 procent energiezuiniger te maken en ook onze groene investeringen te verdubbelen.'

Philips ligt op koers, vindt De Bruin. 'Als percentage van onze totale omzet steeg de omzet uit groene producten in 2008 naar bijna 25 procent. Dit komt mede doordat we 72 procent meer groene producten hebben geïntroduceerd dan het jaar daarvoor en circa 282 miljoen euro hebben geïnvesteerd in groene innovaties.' Hij noemt een voorbeeld. Philips bracht in 2008 een nieuwe waterkoker op de markt waarbij je het waterreservoir kunt vullen met het aantal benodigde koppen in plaats van in liters. Te veel water opzetten is nu dus niet meer nodig, als consumenten alleen het water koken dat ze nodig hebben, kan 66 procent energie worden bespaard.

Volgens De Bruin is er duidelijk sprake van een win-winsituatie. 'Kijk bijvoorbeeld naar energiezuinige verlichting. Bedrijven en steden kunnen geld en CO₂-emissies besparen en hun eigen milieudoelstellingen behalen door over te gaan op energiezuinige verlichting. Ook consumenten kunnen een bijdrage leveren, er zijn geen grote belemmeringen. Vanuit onze business geredeneerd versterkt het onze omzet, onze groei en concurrentiepositie en tegelijkertijd vermindert het de milieubelasting, terwijl het welzijn van mensen wordt bevorderd.'

Bedrijven zien dus wel degelijk kansen door zichzelf strenge milieu en sociale doelen te stellen. Een merk dat bekendstaat als energiezuinig of dat op ethische waarden is gebaseerd kan het verschil maken met de concurrerende merken. Het succes van The Body Shop, een winkelketen die alleen plantaardige en diervriendelijke (dat wil zeggen zonder te testen op proefdieren) cosmetische producten verkoopt, is daarvan een goed voorbeeld evenals de in hoofdstuk 6 genoemde Triodos Bank op de markt van ethisch beleggen.

Of neem het kledingmerk GAP. Het bedrijf omarmt het idee dat betere werkomstandigheden voor werknemers resulteren in een hogere productiviteit, betere kwaliteit van producten en snellere leveringen. Want werknemers werken liever in een bedrijf dat

te boek staat als een schoon en sociaal bedrijf met oog voor maatschappelijke kwesties. Hierdoor kan hun motivatie, productiviteit en kwaliteit van werken aanzienlijk toenemen.

Crijns is blij met de vooruitgang die wordt geboekt, maar gelooft niet in de win-winsituatie van maatschappelijk verantwoord ondernemen in het algemeen. 'Ik noem het energiezuinig maken van producten of de investeringen die gemoeid zijn om afval te beperken of de CO₂-uitstoot te verminderen liever innovatieve stappen van een onderneming dan maatschappelijk verantwoord ondernemen.' Zie hier weer de definitiekwestie van wat maatschappelijk verantwoord ondernemen nu precies inhoudt.

'Als het gaat om *hard core* sociale en milieumaatregelen, dan kost verantwoord ondernemen geld, dat is simpel', stelt Crijns. 'Reputatiegewijs kan een bedrijf er op den duur enige baat bij hebben, maar de kosten zullen hoger liggen en daarom zijn bedrijven zo selectief in hun duurzame initiatieven.' Want GAP omarmt dan wel betere arbeidsomstandigheden, dit wil niet zeggen dat het kledingmerk volledig schoon is. In 2007 brak er nog een groot schandaal uit rond kinderarbeid bij toeleveranciers van GAP in India.¹⁴² GAP heeft dit weliswaar niet kunnen voorkomen, maar heeft er wel meteen op gereageerd en stappen genomen.

Kader 7.1 Internationaal kader voor gedragscodes

Bedrijven stellen hun eigen gedragscodes op over hoe ze zouden moeten omgaan met hun klanten, werknemers, omwonenden en andere belanghebbenden. Ze geven aan hoe ze invulling willen geven aan hun verantwoordelijkheid voor de maatschappij. Soms werken ze samen met bijvoorbeeld maatschappelijke organisaties in zogenoemde multistakeholder initiatieven. Samen wordt geprobeerd uitvoering te geven aan gezamenlijke gedragscodes en wordt er van elkaar geleerd. Daarbij wordt vaak gebruikgemaakt van bestaande internationale verdragen en bepalingen. De Universele verklaring van de rechten van de mens van de Verenigde Naties (*Universal Declaration on Human Rights*) vormt daarvoor de basis. De rechten van de mens gaan ook over arbeidsverhoudingen. Zo is dwangarbeid

en kinderarbeid verboden en is de vrijheid van vereniging en vergadering en het recht op eerlijke behandeling gewaarborgd. De Internationale Arbeidsorganisatie (ILO) gaat meer gedetailleerd in op het arbeidsrecht in de *Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work* uit 1998.

Ook zijn er de vrijwillige OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen en is er het *Global Compact* van de Verenigde Naties. Hierin staat wat van bedrijven verwacht wordt als ze internationaal opereren. Milieuaspecten komen uit de *Rio Declaration on Environment and Development* uit 1992 en de *Biodiversity Treaty* uit hetzelfde jaar, het *Kyoto Protocol* van 1997 en op de *World Summit on Sustainable Development* van de Verenigde Naties in Johannesburg in 2002 werd ook de rol van de private sector bij duurzame ontwikkeling benadrukt.

Crijns vervolgt: 'Als maatschappelijk verantwoord ondernemen werkelijk tot winst leidt voor bedrijven, dan zullen financieel analisten de thema's van maatschappelijk verantwoord ondernemen veel serieuzer nemen.' Want dan stijgt de waarde van bedrijven die veel aan verantwoord ondernemen doen meer dan van bedrijven die niet aan verantwoord ondernemen doen. Crijns: 'Voor mij is het een feit dat een win-winsituatie voor maatschappelijk verantwoord ondernemen niet bestaat zolang financieel analisten sociale, milieu en ethische kwesties links laten liggen.'

Toch is een goede reputatie van levensbelang, vooral voor de zichtbare merknamen. Het kost vele jaren om van een merk een succes te maken door de juiste reputatie op te bouwen. Maar deze kan in korte tijd worden geruïneerd door corruptieschandalen, milieudelicten of door ontdekking van kinderarbeid in een van de productiebedrijven. Vanuit risicomanagement is het dus van groot belang zichtbaar te maken dat je alles doet om dit soort schandalen of excessen te voorkomen.

Maar risicomanagement zegt nog weinig over de praktijk van het maatschappelijk verantwoord ondernemen. Die waarschuwing komt ook van Sir Geoffrey Chandler. Deze voormalige *senior executive* bij Royal Dutch/Shell is van mening dat bedrijven er rekening mee

moeten houden dat sociale, milieu en ethische factoren kostbaar zijn: 'De waarheid is dat er geen win-winsituatie op de korte termijn bestaat wanneer financiële winst boven principes wordt gesteld.' Hij noemt corruptie als voorbeeld. 'Steekpenningen kunnen en zullen zich op de korte termijn wel terugbetalen en als je ermee wegkomt, zoals vaak het geval is, ook op de lange termijn.'¹⁴³

Een goede bedrijfsreputatie alleen kan dan ook niet de motivatie van het bedrijfsleven zijn om maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Maatschappelijk verantwoord ondernemen kan worden vergeleken met het principe van vraag en aanbod. Bij investeringsbeslissingen zullen ondernemers altijd per geval kijken naar de kosten, inkomsten, reputatie en risico's van het bedrijf, zei Jo Zaremba van Oxfam in Groot-Brittannië ooit tegen me. Elke keer zal dan ook een andere afweging worden gemaakt, de ene keer zal het voordelig zijn voor mens en natuur, de andere keer niet.¹⁴⁴

De moeizame weg van woorden naar daden

In de praktijk gaat maatschappelijk verantwoord ondernemen dus veelal om losse projecten en initiatieven die weinig zeggen over de dagelijkse bedrijfsvoering van ondernemingen. Toch zijn er bedrijven die verder gaan dan andere en maatschappelijk verantwoord ondernemen wel op de een of andere manier in hun dagelijkse bedrijfsvoering integreren. Want het gaat er bij verantwoord ondernemen niet om wat je met je verdiende geld doet, maar hoe je het geld verdient.

Philips vindt het bijvoorbeeld belangrijk dat hun directe toeleveranciers ook duurzame principes hooghouden en deze doorgeven aan hun toeleveranciers. Henk de Bruin: 'Bij Philips is *Sustainable Supply Management* een van onze strategische prioriteiten. Het doel is om de relatie met leveranciers te verdiepen en te verstevigen en zo samen meerwaarde te creëren. Succesvol relatie-management is gebaseerd op een aantal principes, één daarvan is het sluiten van langetermijncontracten. Deze contracten en de relatie die we hebben opgebouwd met de leverancier zijn flexibel genoeg om pieken en dalen op te vangen.'

Het is volgens hem dan ook belangrijk om juist nu in een economische crisis te blijven werken aan beter relatiemanagement met de toeleveranciers. 'We hebben nu te maken met een scherpe afname in de vraag, maar deze zal weer bijtrekken en gaan toemen en dan heb je er belang bij dat toeleveranciers blijven functioneren, ook ten aanzien van hun werknemers.'

Elk jaar voert Philips audits uit bij toeleveranciers in 'risicolanden'. Sinds 2003 zijn zo'n 1400 audits uitgevoerd. 'In ons jaarverslag rapporteren wij transparant over wat er uit de audits komt, ook overtredingen op die gedragscode door toeleveranciers. Wij proberen dan samen met de toeleverancier te zorgen dat deze ongewenste praktijken snel worden opgelost, binnen drie maanden voor de belangrijkste overtredingen. Als er geen verbeteringen plaatsvinden, is het beëindigen van de contractrelatie een laatste stap. In 2008 hebben we met 25 toeleveranciers de relatie beëindigd vanwege dit soort overtredingen.'

En wie betaalt de maatregelen die de toeleveranciers moeten treffen? Philips zegt dat het bijdraagt aan de kosten als het gelooft in een langetermijnrelatie met de toeleverancier. 'Wij willen zeker betalen en hopen natuurlijk graag dat andere bedrijven dat ook doen. De werkelijkheid is dat geen enkel middelgroot tot groot bedrijf structureel het gedrag van zijn toeleveranciers kan negeren. Hiervoor zijn er inmiddels te veel regels ontwikkeld en ngo's vervullen een sterke onderzoeksrol.' De bedragen voor audits betalen de toeleveranciers zelf, waarbij Philips kortingen kan bedingen door de schaal waarop het audits afneemt. De kosten voor trainingen in het kader van het Sustainable Supply Programma worden wel door Philips betaald.

Ook de Nederlandse bierbrouwer Heineken neemt maatschappelijk verantwoord ondernemen mee in de kern van de bedrijfsvoering, volgens eigen zeggen. Een groot verschil met Philips is dat Heineken de brouwerijen in alle 65 landen waarin het de biermerken van het concern produceert in eigendom heeft. 'McKinsey kwam enkele jaren geleden bij ons langs en stelde dat wij veel beter het productieproces konden uitbesteden en ons alleen moesten gaan richten op de marketing van onze producten', zegt Mark van Rijn

van Heineken. 'Hetzelfde wat Coca Cola doet; zij maakt de drankjes niet meer zelf, ze verkoopt ze alleen. Maar Heineken vindt dat niet passen bij het kwaliteitsproduct dat we maken.'

Het voordeel is dat Heineken niet met diverse fabrikanten aan de onderhandelingstafel hoeft te zitten en hen ook niet hoeft te controleren op hun maatschappelijke betrokkenheid. Toeleveranciers heeft Heineken natuurlijk wel, onder meer in de landbouwsector. Uit onderzoek naar de economische impact (zie kader 7.2) van de Heineken Brouwerijen in Rwanda en Sierra Leone kwam naar voren dat als het bierconcern meer gebruik gaat maken van lokale boeren dit een impuls geeft aan de lokale economie. 'Voor heel Afrika geldt dat we van 40 procent lokaal inkopen naar 60 procent lokaal inkopen willen', verzekert Van Rijn. 'Daarvoor hebben we een landbouwprogramma in samenwerking met het ministerie van Landbouw opgezet in Rwanda om de lokale boeren aan te sporen naast de standaardgewassen ook maïs en sorghum te verbouwen, gewassen die wij nodig hebben voor onze Afrikaanse biermerken en als substituut dienen van gerst.' Tevens helpt Heineken de boeren de productiekwaliteit te verbeteren en een hogere productiviteit te garanderen.

Philips en Heineken zijn wel realistisch. Ze zeggen beide dat er waarschijnlijk nog veel verbeterd kan worden in hun bedrijfsvoering, omdat het veranderingsproces een continu proces is waarin trainingen en corrigerende programma's gevolgd worden door audits en weer nieuwe trainingen en corrigerende programma's en audits. Dat verklaart ook waarom in onderzoek van SOMO naar Philips in Mexico en China nog steeds controversiële praktijken aan het licht kwamen. Esther de Haan van SOMO: 'Wij zien dat Philips, net zoals andere electronicabedrijven, in Mexico met fabrikanten samenwerkt waar arbeiders zich niet vrij kunnen organiseren en in China met fabrikanten die het zacht uitgedrukt niet nauw nemen met de arbeidsomstandigheden. Als het gaat om Heineken zien we bijvoorbeeld dat er al jaren problemen in Cambodja spelen rond vrouwen die Heineken-bier verkopen onder gevaarlijke omstandigheden en misbruik aan de orde van de dag is.'

Het ondertekenen van gedragscodes en het samenwerken met maatschappelijke organisaties helpt volgens Philips en Heineken de situatie in de productieketens langzaam te verbeteren. Heineken stelt bijvoorbeeld dat het nu in Cambodja het voortouw heeft genomen bij het aanpakken van de problematiek van de bierpromotors, de vrouwen die Heineken-bier verkopen. Dit heeft geleid tot de oprichting van de organisatie Beer Selling Industry Cambodia (BSIC) waarin verschillende alcoholproducenten tezamen de werkomstandigheden, opleidingen, gezondheidszorg en arbeidsvoorwaarden van bierpromotors hebben verbeterd.¹⁴⁵ En Philips verwacht veel van de gedragscode die de Electronics Industry Citizenship Coalition heeft opgesteld voor de toeleveranciers, omdat 'een gezamenlijke aanpak als industrie de beste garantie is voor het implementeren en naleven van uniforme gedragsnormen in de keten', aldus De Bruin.

Maar zoals in eerdere hoofdstukken is opgemerkt, is het ondertekenen van gedragscodes geen garantie voor succes. De kledingsector bijvoorbeeld werkt al meer dan tien jaar met gedragscodes en toch is er nog maar weinig vooruitgang geboekt. Kinderhandjes naaien nog steeds de kraaltjes op de feestjurk, omdat kledingfabrikanten het meest arbeidsintensieve werk uitbesteden aan kleine naaiateliers waar geen gedragscodes gelden en die niet door inspecties van de kledingmerken worden gecontroleerd.

Of neem Chiquita. De bananengigant zegt sinds enkele jaren goede arbeidsomstandigheden hoog in het vaandel te hebben staan. Het heeft het Better Banana Project – ook bekend van het ECO-O.K. keurmerk – omarmd en de internationale SA8000-normen op het gebied van arbeidsomstandigheden ondertekend. Het bedrijf heeft akkoorden getekend met lokale vakbonden en is lid van het Ethical Trade Initiative, dat een samenwerkingsverband is van maatschappelijke organisaties, vakbonden en ondernemingen om informatie over *best practices* te delen en te gebruiken.¹⁴⁶

Op het internet ziet dit er heel indrukwekkend uit en het keurmerk van de Rainforest Alliance met de groene kikker ziet er ook aantrekkelijk uit op de bananen. Maar toen wetenschappelijk onderzoekster Marina Prieto-Carró van de Universiteit van Bristol

in Engeland op een bananenplantage in Costa Rica met de landarbeiders praatte, bleek dat ze van niets wisten. 'Ze waren er verbaasd over hoe hun werkelijke arbeidsomstandigheden verschillen van die beschreven in de gedragscode', schrijft ze.¹⁴⁷

De veiligheids- en gezondheidssituatie waren enigszins verbeterd, maar de klachten over lage lonen, overwerk, kortetermijncontracten en het tegenwerken van vrije vereniging in vakbonden blijven bestaan. De bananenmultinational zegt dat hij er alles aan doet om het werk op de plantages te verbeteren, maar maakt duidelijk dat hij door de lage prijzen die hij krijgt van de supermarkten de productiekosten drastisch omlaag moet bijstellen, wat consequenties heeft voor de loonhoogte, werkomstandigheden en het aantal arbeidsplaatsen.

De bananensector is geen uitzondering. Stephanie Barrientos van de Universiteit van Manchester en Sally Smith van de Universiteit van Sussex in Engeland concluderen dan ook dat 'los van gezondheids- en veiligheidsaspecten, in de landen waar we onderzoek hebben gedaan zich tot de datum van het onderzoek alleen kleine meetbare voordelen hadden voorgedaan voor de arbeiders, zelfs als ondernemingen zich iets gelegen lieten liggen aan ethische normen in de gehele productieketen.'¹⁴⁸

Kader 7.2 Meten is weten

Sommige ondernemers zijn bereid te investeren in lokale gemeenschappen, te experimenteren met de aanschaf van lokale grondstoffen, te investeren in kennisoverdracht, beleid te ontwikkelen ter bestrijding van corruptie, te investeren in energiebesparing, hun toeleveranciers te controleren, samen te werken met maatschappelijke organisaties en transparantie na te streven in hun jaarverslagen. Maar wie werkelijk verantwoordelijk wil zijn zal eerst het effect dat zijn handelen op de omgeving heeft moeten kennen. Hij zal willen weten hoe de omgeving in elkaar zit en hoe het bedrijf precies in verbinding staat met de samenleving en de impact van zijn aanwezigheid kwantificeerbaar willen maken.

De uitdaging is om de dagelijkse bedrijfsvoering te koppelen aan duurzame ontwikkeling. Het is minder interessant om te bepalen hoe maatschappelijke projecten van ondernemingen bijdragen aan armoedebestrijding, dan om te weten hoe het armoedevraagstuk inwerkt op de dagelijkse besluitvorming in ondernemingen. Enkele bedrijven werken samen met maatschappelijke organisaties om hun maatschappelijke invloed te meten. Dit is precies wat Unilever samen met Oxfam Novib heeft gedaan in hun onderzoek *Exploring the Links Between International Business and Poverty Reduction: A Case Study of Unilever in Indonesia*.

Toen het rapport net uit was in 2006, vertelde Johan Verburg van Oxfam Novib dat het rapport zowel voor hemzelf als voor Unilever interessante informatie opleverde. 'Eyeopener voor ons was dat de meeste banen worden ondersteund aan de verkoopkant. Dus de ijsverkopers en de vrouwen die op het platteland Unileverproducten verkopen', zegt Verburg. 'Dit is interessant, omdat wij ons als ontwikkelingsorganisatie voornamelijk richten op de producentenkant het effect op de kleine boer. De studie toont aan dat het goed is ook rekening te houden met de andere kant van de keten.'¹⁴⁹

Toch is de toegevoegde waarde van de aanwezigheid van Unilever voor de armen klein. Verburg: 'Het Unilever-concern in Indonesië trekt het grootste deel van de toegevoegde waarde van de hele keten naar zich toe. Aan de verkoopzijde en producentenzijde is de toegevoegde waarde veel minder, wat betekent dat werken binnen de Unilever-keten weinig groeimogelijkheden biedt.'

Een ander initiatief op het gebied van 'meten-is-weten' is het *Economic Impact Model*, dat werd toegepast op de Sierra Leone Brewery Limited, de Heineken-brouwerij in Sierra Leone. Heineken wilde weten wat nu eigenlijk de economische invloed van zijn aanwezigheid in Sierra Leone is op de lokale bevolking. Uit het onderzoek blijkt dat elke dollar die de brouwerij in het West-Afrikaanse land uitgeeft een kasstroom oplevert die vijfmaal groter is. Het geld wordt namelijk steeds weer herbested door de ontvangers, het zogenoemde multipliereffect.

Voor de werkgelegenheid geldt hetzelfde. Elke baan binnen de brouwerij levert elders 40 banen op: 8 in de agrarische sector en 32 in de

distributiesector. Het multipliereffect van de belastingen is in het model juist bewust laag gehouden, omdat volgens de onderzoekers Sierra Leone Brewery Limited een van de weinige belastingbetalers is en de effectiviteit van overheidsbestedingen in Sierra Leone onbekend is. Interessant aan het gebruikte model is dat het onderscheid maakt tussen *non poor*, *poor* en *food poor* huishoudens. Door de aanwezigheid van de brouwerij profiteren alle drie typen huishoudens. De niet-arme huishoudens profiteren het meest maar, zo stelt het onderzoek, ook enkele miljoenen dollars komen ten goede aan de arme en allerarmste huishoudens. Het netto-effect is wel dat de inkomensongelijkheid toeneemt door de aanwezigheid van Heineken.

Vervolgens is gekeken naar het effect op de drie typen huishoudens als Heineken lokaal geproduceerde gerstemout inkoopt in plaats van deze te importeren. Dan blijkt dat 210 000 dollar aan lokaal inkopen een indirect effect heeft van bijna 1 miljoen dollar, waarvan 630 000 dollar ten goede komt aan huishoudens. De kasstroom naar de niet-arme huishoudens neemt toe met 6 procent, van arme huishoudens met 11 procent en van de allerarmste huishoudens met 2,5 procent. Lokaal inkopen zou een grote vooruitgang betekenen voor de economische ontwikkeling van arme landen en Heineken heeft dat dan ook als prioriteit gesteld.

Het willen weten welke invloed een bedrijf heeft op de omgeving is een belangrijke stap voor het bewustzijn bij bedrijven hoe zij in de samenleving staan, zegt Joris Oldenziel van SOMO. 'Maar het succes ervan hangt af van welke variabelen je in het model stopt. Ik zie altijd dat bedrijven wijzen op de werkgelegenheid die ze creëren. Maar het is nog belangrijker te weten wat die werkgelegenheid precies inhoudt, of het gaat om kortetermijncontracten, of er wel een redelijk loon wordt uitbetaald en of werknemers zich in vakbonden mogen verenigen.' Ook doe je het in het model van Heineken goed als het inkomen groeit van de huishoudens. Maar het is te beperkt om armoede te reduceren tot een inkomensprobleem.

Verder vindt Verburg dat de rol van de overheid niet mag worden uitgesloten. Het lijkt volgens hem alsof Heineken nu te veel belasting betaalt omdat investeren in het eigen bedrijf in het model veel meer oplevert voor de economische ontwikkeling van het land dan

belasting betalen. 'Dat is geen eerlijke vergelijking. Wil je dat de laagste inkomens iets meer inkomen krijgen of dat de kinderen naar school kunnen en ze goede zorg ontvangen, waardoor armoede op een structurele manier aangepakt kan worden? Zo ja, dan is het afdragen van belastingen een noodzaak', aldus Verburg.

Vakbondsvrijheid, het recht op een loon waarmee in het levensonderhoud kan worden voorzien en milieunormen vallen eerder uit de gratie dan de veiligheid en gezondheid op de werkvloer en zelfs op het gebied van kinderarbeid omdat die makkelijker zijn waar te nemen. De meeste vooruitgang is dan ook op die punten geboekt.

Dit is te kort door de bocht volgens Chris Dutilh van Unilever. 'Bedrijven die maatschappelijk verantwoord bezig zijn, zoals Unilever, nemen zorgen die in de samenleving leven serieus', zegt hij. Maar volgens hem moet er wel onderscheid worden gemaakt tussen feitelijke problemen en gevoelde problemen. Dutilh: 'Als het water van de wasmachine direct de kamer inloopt, bel je een loodgieter om het probleem direct op te lossen. Dan is het probleem over. Daar is geen dialoog voor nodig met de omgeving. Maar als ik me niet goed voel in het huis waar ik woon dan is er niet een direct probleem aan te wijzen maar is dialoog nodig, bijvoorbeeld met mijn huisgenoten, om tot een oplossing te komen.'

De thema's van maatschappelijk verantwoord ondernemen vragen om een dialoog en zijn niet een-twee-drie op te lossen, vindt Dutilh. Volgens hem kost het tijd om een consensus te bereiken en kan daarbij niet iedereen tevreden worden gesteld. 'Niet iedereen voelt dezelfde problemen evenzeer. De een noemt windmolens een vreselijke vorm van horizonvervuiling, maar anderen zien ze juist als schoonheid en innovatieve vooruitgang. Welk probleem is maatgevend?'

Gemma Crijns vindt het een argument dat weinig indruk maakt. Het is volgens haar een typische redenering van een bedrijf dat wel inziet dat het een maatschappelijke verantwoordelijkheid heeft, maar er voor terugdeinst om er handen en voeten aan te geven. 'We moeten de status-quo doorbreken. Het moet duidelijk worden hoe de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrij-

ven moet worden ingevuld, zodat ze ook aansprakelijk kunnen worden gesteld als zich misstanden voordoen', geeft Crijns aan.

Zelfregulering van ondernemers werkt niet

Als het om aansprakelijkheid en sancties opleggen gaat, komt de overheid om de hoek kijken. Volgens Roel Nieuwenkamp, directeur van de afdeling Internationale Handel en Globalisering van het ministerie van Economische Zaken, lijkt de oplossing eenvoudiger dan die in werkelijkheid is. 'Toen ik hier op het ministerie kwam werken dacht ik ook dat je producten met kinderarbeid makkelijk zou kunnen weren van de Europese markt of de productie van zwaar vervuilende bedrijven moet kunnen uitsluiten. Maar sancties zijn meestal niet de oplossing. Daar schiet je weinig mee op, want de vuile bedrijven vertrekken dan naar landen waar ze waarschijnlijk nog meer mogen vervuilen en hier verdwijnen de banen.'

Een richtlijn als de RoHS¹⁵⁰ voor de elektronicasector, die zes giftige metalen in alle elektronica in de Europese Unie verbiedt, ligt dan ook anders dan een richtlijn voor een verbod op de import van producten gemaakt met kinderarbeid. 'Op giftige stoffen kan de douane eenvoudig testen omdat ze inherent in het product zitten. Maar of slaven of kinderen gewerkt hebben aan de chocola of kleding die we importeren is niet te bepalen. Het gaat ook om de uitvoerbaarheid', legt Nieuwenkamp uit. Hij vraagt zich bovendien af of 'een dergelijke maatregel wel het gewenste effect zal hebben'.

'De implicaties van een importverbod op alle producten gemaakt met kinderarbeid hebben we onlangs onderzocht. En wat blijkt, een verbod alleen helpt de kinderen niet', aldus Nieuwenkamp. Tien jaar geleden werden kinderen - veelal kostwinners - uit de productieketen gehaald als ze bij toeleveranciers werden aangetroffen. Dat had grote nadelen voor de kinderen en hun familie. Nieuwenkamp: 'De kinderen gingen vaak werken in nog slechtere omstandigheden in obscure sectoren. Alleen een verbod is het overheidsequivalent van wat het bedrijfsleven tien jaar terug in de tijd deed en is niet de oplossing wil je die kinderen niet in de steek laten. Daarom moet er een integraal beleid komen waarin afspra-

ken worden gemaakt over opvang en scholing en moeten we werkgevers en families een redelijke overgangperiode gunnen om naar oplossingen te zoeken.'

Volgens de rijksambtenaar is het belangrijk om onderscheid te maken tussen maatschappelijk verantwoord ondernemen en duurzame ontwikkeling in het algemeen. Het ministerie van Economische Zaken heeft altijd gezegd dat zodra regels zijn vastgelegd in een wet, dit buiten maatschappelijk verantwoord ondernemen valt. 'Er kwam eens een man op mij af die zei: *"Ik betaal belasting dus doe ik aan maatschappelijk verantwoord ondernemen."* Zo werkt het dus niet. Als wij als overheid stellen dat alle auto's aan de Euro-5-norm¹⁵¹ moeten voldoen, dan betekent dat niet dat autofabrikanten aan maatschappelijk verantwoord ondernemen doen door de norm toe te passen.'

De nadruk op zelfregulering van het bedrijfsleven van de afgelopen jaren komt overal in de wereld op veel kritiek te staan van het maatschappelijk middenveld. Typierend vind ik de uitspraak van Yanuar Nugroho, directeur van Business Watch Indonesia, tijdens een Europese conferentie over maatschappelijk verantwoord ondernemen in Nederland in november 2004: 'Niemand zou serieus voorstellen om individuele burgers zichzelf te laten reguleren – dat wetten voor moord, diefstal en mishandeling niet nodig zijn omdat mensen sociaal verantwoordelijk zijn. Daarom is het zo vreemd dat ons wordt gevraagd te geloven dat ondernemers vrijgelaten moeten worden om zichzelf te reguleren.'¹⁵²

Staatssecretaris Heemskerk lijkt de kritiek serieus te nemen en zei begin 2009 voor een volle zaal ondernemers dat hij er een beetje spijt van heeft dat hij maatschappelijk verantwoord ondernemen altijd in essentie bovenwettelijk heeft genoemd. Hij verdedigde de stelling dat er regels moeten zijn om de markt te corrigeren. Zo zullen bedrijven volgens hem moeten meedoen aan emissiehandel om de uitstoot van broeikasgassen tegen te gaan en brengen internationale verdragen rond WTO (wereldhandel) en ILO (vakbondsrechten) verplichtingen met zich mee.¹⁵³

Toch verwacht Nieuwenkamp geen radicaal ander beleid in de komende jaren. Bij maatschappelijk verantwoord ondernemen

is de wet in essentie het vertrekpunt. Daarbovenop stimuleert en faciliteert de overheid maatschappelijk verantwoord ondernemen en steunt zij zelfregulering.

‘De overheid meet en stimuleert onder andere door middel van de jaarlijkse Transparantiebenchmark de mate waarin bedrijven transparant zijn over hun MVO-beleid’, legt hij uit. De andere vorm is door middel van sector- en productspecifieke keurmerken. Hij voegt er wel aan toe dat Heemskerk een wildgroei aan keurmerken wil tegengaan. Als een keurmerk niet blijkt te deugen, kan de overheid ingrijpen op grond van de nieuwe wet tegen oneerlijke handelspraktijken, aldus Nieuwenkamp.

De Wet oneerlijke handelspraktijken bestrijdt en verbiedt agressieve en misleidende verkoopacties. De regels gelden voor alle producten en diensten. De Consumentenautoriteit en de Autoriteit Financiële Markten (AFM) kunnen hiertegen optreden. Nieuwenkamp vervolgt: ‘Het gaat om informatieverstrekking, inspelen op reputatie en een moreel appel doen. Niemand wil negatief in de belangstelling staan, en door succesvolle praktijkvoorbeelden uit te wisselen komt er steeds meer beweging in het bedrijfsleven en omarmen de meeste ondernemers tegenwoordig maatschappelijk verantwoord ondernemen.’

Maatschappelijke organisaties zijn blij dat de staatssecretaris wat is opgeschoven en nu ook stelt dat regels nodig zijn om de markt te corrigeren. Zelfregulering van ondernemers staat steeds meer onder druk. In een gezaghebbend rapport van de speciaal adviseur van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties professor John Ruggie, wordt er in april 2008 het volgende over gezegd: multinationale ondernemingen profiteren immens veel van economische globalisering zonder dat ze aansprakelijk gesteld kunnen worden voor misstanden.

‘Ruggie stelt dat er een *governance gap* is. Nationale regeringen hebben onvoldoende grip op internationaal opererende bedrijven’, zegt Crijns. In het rapport staat dat de overheid de plicht heeft om de mensenrechten te beschermen, dat bedrijven de mensenrechten moeten respecteren en dat er een regeling moet komen die

het mogelijk maakt dat slachtoffers van mensenrechtenschendingen door bedrijven verhaal halen en schadeloos worden gesteld.

Crijns: 'Het rapport van Ruggie uit 2008 is een raamwerk dat hij de komende jaren verder zal uitwerken. Dan wordt bekend hoe hij nadere invulling wil geven aan de onderscheiden verantwoordelijkheden van overheden en bedrijfsleven en aan het compenseren van slachtoffers. Nu scharen alle partijen, ook het bedrijfsleven, zich achter het rapport maar als straks de uitwerking in de praktijk bekend gaan worden, ben ik bang dat iedereen weer in de loopgraven gaat zitten en de discussie over maatschappelijk verantwoord ondernemen weer terug bij af is, als het over mensenrechten gaat.'

Hoe verantwoord ondernemen naar een hoger niveau te tillen?

Het onderkennen van het publieke belang door multinationals leidt tot de behoefte aan democratisering of vermaatschappelijking van multinationale ondernemingen. Dit kan door controle, door nieuwe bestuursystemen en door samenwerking met maatschappelijke organisaties. Maar volgens Joris Oldenzijl van SOMO moet dan wel de vrijblijvendheid van hun maatschappelijke engagement verdwijnen. 'Het moet directe consequenties hebben voor de manier waarop multinationals gereguleerd worden en waarvoor zij verantwoordelijk kunnen worden gehouden.'

De vorige hoofdstukken stonden vol met excessen en structurele problemen van het internationaal ondernemen. Maatschappelijk verantwoord ondernemen zoals het nu geldt, heeft dan ook gefaald en zal geen wezenlijke verandering brengen in de situatie van arbeiders, gemeenschappen en het milieu. Daarom wordt dit hoofdstuk afgesloten met een aantal noodzakelijke veranderingen die ervoor kunnen zorgen dat de huidige praktijk van maatschappelijke verantwoordelijkheid wordt ontstegen en een hoger niveau van verantwoord ondernemen wordt bereikt waarbij zeggenschap en aansprakelijkheid voorop staan.

- Sinds de financiële crisis benoemt de Nederlandse overheid commissarissen bij de banken die controle uitoefenen met meer bevoegdheden vanuit de autoriteiten. Dit zou een manier kunnen zijn om maatschappelijke belangen mee te laten wegen in het besturen van ondernemingen, ook buiten de banksector. De controle op de dagelijkse bedrijfsvoering van multinationale ondernemingen waarbij ook oog is voor de maatschappelijke taak van het bedrijf moet intern in het bedrijf worden verankerd.
- In het verlengde daarvan is het noodzakelijk dat de staat zich de rol toe-eigent van het tegenwicht bieden aan de private sector. De Raad van State kwam in zijn jaarverslag over 2008 met een soortgelijke aanbeveling zoals in hoofdstuk 1 is genoemd. Overheden kunnen dit tegenwicht herstellen door het invoeren van regelgeving en toezicht op het gebied van duurzaamheid. De normen en principes van het MVO Referentiekader bieden daarbij een goed handvat.
- Transparantie bij bedrijven ten aanzien van financiering, productieomstandigheden, belastingafdracht en lobbypraktijken is van groot belang om als buitenstaander inzicht te krijgen in het handelen van ondernemingen. Het bewustzijn bij burgers kan alleen toenemen als zij over de juiste informatie beschikken. Duidelijke kaders vaststellen hoe hierover te berichten is noodzakelijk, zoals het Global Reporting Initiative (GRI)¹⁵⁴, maar dan niet op vrijwillige maar op verplichte basis. MVO-rapportages zouden zich moeten richten op de sociale en ecologische risico's en de impact ervan?
- Er moet een betere toegang tot rechtspraak en genoegdoening komen voor slachtoffers van schendingen door multinationals. Er zijn duidelijke normatieve kaders nodig over de aansprakelijkheid van bedrijven bij excessen en delicten, zodat bedrijven zich niet meer kunnen onttrekken aan internationaal of nationaal recht. Moederbedrijven moeten aansprakelijk kunnen wor-

den gesteld voor schendingen door dochterondernemingen in ontwikkelingslanden.

- Het geloof in het zelfcorrigerend vermogen van de vrije markt is sterk verminderd door de kredietcrisis. Er bestaan kennelijk geen mechanismen om te garanderen dat bedrijven bij innovatie rekening houden met de sociale en ecologische gevolgen. Bedrijven zouden een zorgplicht moeten hebben om schendingen binnen hun verantwoordelijkheidssfeer te voorkomen en te herstellen.
- De manier waarop ontwikkeling en groei wordt gemeten moet op de helling. De economische groei van landen wordt door economen gemeten door middel van het bnp (bruto nationaal product). Deze maatstaf is verouderd en gaat gepaard met ernstige tekortkomingen, omdat bepaalde sociale en milieuaspecten niet worden meegerekend. In Nederland hebben gerenommeerde economen en voorstanders van een andere manier van meten van groei en ontwikkeling zich verenigd middels de Verklaring van Tilburg in 2008.¹⁵⁵ Want de welvaart in een land kan achteruitgaan, terwijl het bnp stijgt. Inkomensstijging leidt in veel landen tot ernstige milieuvervuiling. Voor bedrijven betekent dit rekening houden met sociale en ecologische kosten.
- Zoals hoofdstuk 3 liet zien, is mededinging belangrijk om de macht in de productieketen beter over de verschillende soorten ondernemers te spreiden. Bij mededinging moet het echter niet alleen om consumentenbelangen gaan, maar moet ook rekening worden gehouden met de belangen van toeleveranciers en arbeiders onderin de productieketen. Hierdoor wordt een eerlijke verdeling van welvaart in de productieketen mogelijk.
- In het huidige MVO-debat domineert het westerse perspectief. Het is van groot belang om naar oplossingen te zoeken vanuit het perspectief van stakeholders en organisaties uit ontwikkelingslanden.

- Tot slot zouden internationale verdragen ten aanzien van handel, investeringen en belastingen duurzame sociale en ecologische ontwikkeling moeten ondersteunen en niet in de weg staan. In het volgende hoofdstuk gaat we hier uitgebreid op in.

NOTEN

- 137 Zo heeft Ahold (Albert Heijn) in 2002 het *Utz Kapeh*-keurmerk ingesteld voor koffieproducten. Het Utz-certificaat staat garant voor sociaal en milieuvriendelijk geproduceerde koffie die door de hele keten heen traceerbaar is. Ook investeert het keurmerk in een efficiënt agrarisch management met kennisoverdracht. Andere voorbeelden zijn The Body Shop, een winkelketen die alleen plantaardige en diervriendelijke (dat wil zeggen zonder te testen op proefdieren) producten verkoopt. Of oliegi-gigant Shell die via de Shell Foundation investeert in sociale projecten in lokale gemeenschappen, zoals in Zuid-Afrika en Oeganda waar het kleine lokale bedrijfjes helpt toegang te krijgen tot goedkope en schone energie.
- 138 Bron: *Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility*, groenboek van de Europese Commissie uit 2001.
- 139 Zie het MVO Referentiekader 2007 van het MVO Platform, www.mvoplatform.org.
- 140 *2007 Report on European CSR Survey*, RSM Erasmus University, 2007.
- 141 Blowfield, M. & Murray, A. (2008) *Corporate Responsibility: A Critical Introduction*. Oxford University Press.
- 142 Zie bijvoorbeeld: <http://www.guardian.co.uk/world/2007/oct/28/ethicalbusiness.retail>.
- 143 Citaat komt uit het rapport *Touwtrekken op glad ijs* van prof. dr. G.J.A. Hummels (Universiteit Maastricht) en F. Weyzig (SOMO), april 2008.
- 144 Drie interessante onderzoeken zijn hierover verschenen:
 -McWilliams, A. & Siegel, D. (2000). Corporate social responsibility and financial performance: correlation or misspecification? *Strategic Management Journal*, 21(5): 603-9.
 -Vogel, D. (2005). *The Market for Virtue: The Potential and Limits of Corporate Social Responsibility*. Brookings Institution Press.
 -Hirshland, Matthew J. (2007). *Corporate Social Responsibility and the Shaping of Global Public Policy*, Palgrave Macmillan.
- 145 http://www.heinekeninternational.com/selling_beer_safely.aspx.
<http://www.bsic.com.kh/>
- 146 Het BBP is een initiatief van het Conservation Agriculture Network, een samenwerkingsverband van Latijns-Amerikaanse milieuorganisaties en de Rainforest Alliance. SA8000 is een universele, sociaal verifieerbare norm voor betere arbeidsomstandigheden, die is ontwikkeld en uitgevoerd door Social Accountability International (SAI). Zie ook www.sa8000.org. Voor meer info over ETI zie www.ethicaltrade.org.

- 147 Prieto, M. (2006). Corporate social responsibility in Latin America: Chiquita, women banana workers and structural inequalities. *Journal of Corporate Citizenship*, 21, 85-94. http://www.siyanda.org/docs/CSR_latina_america_prieto_carron.pdf.
- 148 Barrientos, S. & Smith, S. (2006). *The ETI Code of Labour Practice: Do workers really benefit?*, Brighton: IDS; aangehaald in Pearson, R. (2007), *Beyond Women Workers: Gendering CSR*. *Third World Quarterly*, 28(4): 731-749.
- 149 Zie ook het artikel 'Staat meten gelijk aan weten?' in *Vice Versa*, nr. 2, 2007 van Evert Jan Quak.
- 150 'RoHS staat voor *Restriction of use of certain Hazardous Substances in electrical and electronic equipment*; dat wil zeggen beperking van het gebruik van bepaalde gevaarlijke stoffen in elektrische en elektronische apparatuur. Deze Europese richtlijn geldt vanaf 1 juli 2006 voor alle nieuw op de Europese markt gebrachte elektr(on)ische apparatuur. De richtlijn is omgezet in Nederlandse wetgeving: het Besluit beheer elektrische en elektronische apparatuur.'
- 151 De Euro-5-norm gaat over de uitstootnormen van auto's. De Euro-5-norm voor schonere voertuigen gaat vanaf 1 september 2009 van kracht voor personenauto's (de voertuigen van de categorie M1). Voor voertuigen met een maximummassa van meer dan 2500 kilo die bestemd zijn voor specifieke sociale doeleinden (zoals gehandicaptenvervoer) of wagens die zeven mensen of meer vervoeren en ook voor lichte bedrijfsauto's (categorie N1), moet Euro-5 een jaar later van kracht worden. SUV's blijven tot 2012 buiten de regeling. Na afloop van overgangsperioden die eindigen op respectievelijk 1 januari 2011 en 1 januari 2012, moeten de lidstaten weigeren een typegoedkeuring af te geven voor nieuwe voertuigen die niet voldoen aan de regels met betrekking tot emissies of brandstofverbruik. Onder de Euro-5-norm wordt het plafond voor de uitstoot van stikstofoxiden gesteld op 60 mg/km voor benzinemotoren en op 180 mg/km voor dieselmotoren.
- 152 Zie een samenvatting in het rapport *Corporate Social Responsibility: Perspectives from the South*, door Karolien Bais en uitgegeven door SOMO in 2005.
- 153 Bron: *De Telegraaf* van 2 april 2009.
- 154 Het Global Reporting Initiative (GRI) is een internationale organisatie die richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving opstelt. Het internationale secretariaat van het GRI is sinds september 2002 gevestigd in Amsterdam. Zie www.globalreporting.org.
- 155 www.economischegroei.net.

De wereld globaliseert, wat doet de overheid?

Het besef dringt langzaam door dat het dogma van de vrije markt zijn langste tijd heeft gehad. Tegelijk staat de vrijwilligheid van de huidige initiatieven voor verantwoord ondernemen op de helling, zoals duidelijk werd in het vorige hoofdstuk. Betekent dit ook het einde van de deregulering? De zich terugtrekkende overheid is een belangrijke oorzaak van de financiële crisis, de voedselcrisis en de klimaatcrisis. Maar hoe kan de overheid gestalte geven aan haar nieuwe rol als het overheidsbeleid ophoudt bij de landsgrenzen en handel in goederen en diensten steeds vaker grensoverschrijdend is?

Deze vraag wordt vaak gesteld, maar is toch niet retorisch van aard. De overheid is namelijk de enige instantie die aan de onderhandelingstafel zit om bijvoorbeeld mondiale afspraken te maken over de aanpak van het broeikaseffect. De Nederlandse overheid zal waarschijnlijk nooit uit zichzelf een streng CO₂- en milieubeleid uitvoeren dat de kosten voor de Nederlandse bedrijven flink opschroeft en ten koste kan gaan van de concurrentiepositie en de binnenlandse werkgelegenheid, maar zij kan zich wel inzetten om in EU-verband en daarbuiten strenge milieuregels op te stellen.

Het nadeel van internationale verdragen is dat ze bijzonder langzaam tot stand komen. Voordat er een akkoord bestaat over de bescherming van alle bosgebieden wereldwijd, is het tropische bos op Borneo waarschijnlijk al weggekapt en is het Amazonewoud nog maar een fractie van wat het nu is. Daarom is het ook belangrijk dat in bilaterale verdragen tussen landen en regio's rekening wordt gehouden met ecologische en sociale factoren. In dit hoofdstuk richten we ons op de vraag hoe investerings- en handelsver-

dragen kunnen bijdragen aan een duurzame en eerlijke economische ontwikkeling.

Samenwerking op het internationale toneel tussen overheden heeft het bijkomende voordeel dat overheden zich minder zorgen hoeven te maken over hun concurrentiepositie, omdat ze zich alle onderwerpen aan dezelfde richtlijnen, afspraken en normen. De rol van de overheid in een geglobaliseerde wereld is dus niet uitgespeeld, maar is belangrijker dan ooit.

Vrijhandel is geen doel op zich

Waarom vrijhandel voor ontwikkelingslanden niet werkt, toont Ha-Joon Chang, econoom aan de Universiteit van Cambridge in Engeland, in zijn boek *Bad Samaritans*.¹⁵⁶ Chang legt zijn stelling uit aan de hand van een vergelijking. Zijn zoon van zes jaar gaat elke dag naar school en leeft op het geld van zijn ouders. Niets mis mee, dat wil elke ouder voor een kind van zes. Maar volgens de theorie van de vrijhandel is de zoon van Chang overbeschermd en moet hij worden blootgesteld aan concurrentie, zodat hij een productief persoon wordt. Met het geld dat hij daarmee verdient stuwt hij het familie-inkomen op – een goede deal, volgens de theorie.

Toch sturen we onze kinderen naar school en kunnen ze rekenen op onze bescherming, stelt Chang. Want we weten dat een kind van zes zonder opleiding een leven lang als schoenpoetser of straatverkoper moet werken en een beroep als arts of docent kan vergeten. Toch vragen westerse landen volgens Chang aan ontwikkelingslanden zich wel zonder bescherming zo vroeg mogelijk productief op te stellen, omdat het op korte termijn de beste motivatie oplevert met de hoogste productiviteit.

Is Chang dan voorstander van protectionisme? Nee, een leeftijd van zes jaar is te vroeg voor zijn zoon om te werken, maar hem subsidiëren tot hij veertig is, vindt hij ook geen goed idee. Chang: 'Hij [zijn zoon] moet een keer de wijde wereld in, een baan vinden en een eigen leven beginnen. Hij heeft alleen bescherming nodig tot hij de capaciteiten heeft aangeleerd die hem de mogelijkheid bieden om een bevredigende en goedbetaalde baan te vinden.'

Net als bij de opvoeding van een kind, zo stelt de Cambridge-econoom, is al te grote bescherming niet goed voor ontwikkeling. Hetzelfde geldt voor producenten in ontwikkelingslanden. Een juiste mix is nodig tussen leren, stimuleren en langzaam wennen aan de nieuwe situatie totdat het juiste moment gekomen is om hen vrij te laten. Als dat niet gebeurt, zullen producenten in de armste ontwikkelingslanden altijd producten met een lagere economische waarde blijven verkopen. Had Zuid-Korea, het geboorteland van Chang, gehoor gegeven aan de ideeën van de vrijhandels-economen, dan zou het voor zijn economie nog steeds afhankelijk zijn van de export van rijst en niet een grootmacht in technologische ontwikkeling zijn zoals nu, aldus Chang.

Het voorbeeld van Korea is overigens niet voor alle landen weggelegd. Er zijn bepaalde landen die altijd maar moeilijk kunnen concurreren op een vrije mondiale markt, omdat ze bijvoorbeeld klein zijn, zoals veel eilandjes in de Stille Oceaan. Of omdat ze geen toegang hebben tot een haven om hun producten te exporteren, vaak in combinatie met het ontbreken van een belangrijke afzetmarkt in de eigen regio. Een voorbeeld daarvan is Burkina Faso in Afrika. Concurrentie tussen ongelijke landen is een van de grootste problemen bij het idee van vrijhandel.¹⁵⁷

Dat weten westerse landen zelf maar al te goed. In zijn vorige boek *Kicking Away the Ladder*¹⁵⁸ toonde Chang al aan dat ze hun markten pas openden toen ze zeker wisten dat het economische ontwikkeling zou opleveren. Zelfs de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, voorvechters van het eerste uur van vrijhandel, hebben met allerlei beschermende maatregelen hun belangrijkste economische sectoren gesteund totdat ze groot genoeg waren om ze vrij te laten. Chang: 'Vanuit historisch oogpunt is handelsliberalisatie eerder het gevolg dan de oorzaak van economische ontwikkeling.'

Het Westen heeft dus alleen oog voor vrijhandel als het sectoren betreft waarmee het economisch voordeel behaalt. Met de oprichting van de GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade*) in 1947 kwam het vrijhandelsproces ooit op gang, maar werden landbouw en textielproducten direct ervan uitgesloten omdat de rijke landen niet concurrerend genoeg waren in deze sectoren.¹⁵⁹ Dat

bleek uiterst negatief uit te pakken voor de ontwikkelingslanden, die vanaf de jaren zeventig betrokken raakten bij de onderhandelingen over vrijhandelsakkoorden binnen de GATT. In de woorden van Giles Bolton, auteur van het boek *Aid and Other Dirty Business*: ‘Ze [ontwikkelingslanden] kregen nu toestemming om industriële producten te verkopen, zoals auto’s, voor de rijke westerse markt - die ze natuurlijk niet hadden - en konden amper profiteren van de verkoop van agrarische producten en textiel - waarin ze verreweg het meest concurrerend waren.’¹⁶⁰

Ontwikkelingslanden liberaliseerden hun markten vaak zonder vrijhandelsverdragen te hebben ondertekend, omdat ze daartoe werden gedwongen door de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF) als voorwaarde voor hun leningen. De donoren zetten de ontwikkelingslanden onder druk de liberalisering vast te leggen in vrijhandelsverdragen. Toch proberen ontwikkelingslanden binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) op de rem te staan en eisen ze lange overgangsperioden plus lijsten met gevoelige producten die ze langer willen blijven beschermen. Nu de machtsverhoudingen in de wereld veranderen met Brazilië, India en China als belangrijke mondiale spelers, gebeurt dat nog duidelijker, met als gevolg dat er niet makkelijk vooruitgang wordt geboekt tijdens de onderhandelingen van de Ronde van Doha.

De Doha-ronde is de negende onderhandelingsronde op rij over een nieuw multilateraal handelsakkoord.¹⁶¹ Het laatste mondiale vrijhandelsverdrag stamt uit 1994 toen de voorloper van de WTO, de GATT, een akkoord ondertekende in Marrakech met 123 deelnemende landen. Het was het einde van jarenlange onderhandelingen die in 1986 in Uruguay begonnen waren en daarom de naam Uruguay-ronde meekreeg. De onderwerpen waren zeer divers, zoals deelakkoorden over intellectuele eigendomsrechten, investeringsvoorwaarden en de liberalisering van de dienstensector. Ook waren er aparte deelakkoorden over landbouw en textiel.

Tijdens de Uruguay-ronde deden voor het eerst (veel) ontwikkelingslanden mee. Voor de meeste ervan pakte de uitvoering van het GATT-akkoord slecht uit. De kosten waren enorm, de afspraken

hadden gevolgen voor de werkgelegenheid, lokale producenten konden moeilijk concurreren met buitenlandse producten en bedrijven en de overheid sneden zich in de vingers omdat de belastinginkomsten sterk daalden. Handelstarieven zijn voor overheden in veel ontwikkelingslanden de belangrijkste inkomstenbron.

Nadat de handelsakkoorden in werking waren getreden, begonnen de ontwikkelingslanden duidelijk in te zien dat handelsliberalisatie voor hen weinig oplevert. Ze stonden dan ook niet te springen om een nieuwe handelsronde te starten. Een keerpunt was de WTO-top in Seattle in 1999 waar ontwikkelingslanden voor het eerst echt van zich afbeten en het grote publiek bovendien voor het eerst in aanraking kwam met de WTO door de massale straatprotesten. Wilde de WTO ooit haar eerste akkoord sluiten dan moest op de agenda aandacht zijn voor de belangen van ontwikkelingslanden. In 2001 kwamen de leden in Doha overeen een nieuwe ronde te starten onder de naam 'ontwikkelingsronde', die in de eerste helft van 2009 nog niet was afgelopen.

Cruciaal voor het bereiken van een akkoord in de Doharonde is het landbouwdossier. Het landbouwdossier gaat over het afbouwen van importtarieven op landbouwproducten, het verlagen van landbouwsubsidies en het stopzetten van exportsubsidies op landbouwproducten. Een technische discussie waarbij het gaat om hoeveel procentpunten de WTO-leden hun protectionistische maatregelen, inclusief subsidies en andere handelsbarrières, willen verlagen en welke producten ontwikkelingslanden daarvan mogen uitzonderen.

Complexer wordt het omdat de Europese Unie en de Verenigde Staten de landbouwsubsidies alleen willen afbouwen als ontwikkelingslanden hun markten openen voor industriële producten uit het Westen door bijvoorbeeld de importtarieven te verlagen. 'Dat klinkt als een win-winsituatie', zegt Gerrit Faber, hoofddocent internationale economie aan de Universiteit Utrecht in het blad *Vice Versa*.¹⁶² Want de grootste sector in veel ontwikkelingslanden is de landbouwsector en de handelstarieven op industriële producten zijn in ontwikkelingslanden op papier in ieder geval erg hoog, terwijl ze in de praktijk vaak veel lager zijn. Maar Faber legt

uit dat ontwikkelingslanden de vrijheid willen behouden om flexibel tarieven te heffen op belangrijke industriële producten om hun opkomende industriële ontwikkeling te beschermen, zoals econoom Chang zijn zoontje wil beschermen.

Chang schrijft in *Bad Samaritans*: 'Het is vele malen belangrijker dat we ontwikkelingslanden toestaan protectionistische maatregelen, subsidies en regulering van buitenlandse investeringen adequaat toe te passen om hun eigen economie te ontwikkelen dan ze grotere buitenlandse agrarische afzetmarkten te geven. Zeker als agrarische liberalisering in rijke landen alleen kan worden 'gekocht' door ontwikkelingslanden de beleidsinstrumenten te ontnemen waarmee ze hun opkomende industrieën kunnen promoten.'

Het principe van *single undertaking* maakt het niet makkelijker voor ontwikkelingslanden. Dit houdt in dat de lidstaten van de WTO niet de mogelijkheid hebben delen van het akkoord goed te keuren – zoals eerder onder de GATT (tot 1995) het geval was: het is alles of niets. En als ontwikkelingslanden een aanklacht indienen bij de WTO om voor hun belangen op te komen tegen een land dat de WTO-regels overtreedt, komen ze vaak van een koude kermis thuis. Zelfs als het juridisch panel in hun voordeel oordeelt. Faber: 'De WTO heeft een sterk juridisch panel, maar het kan niet de ministers van economische zaken in de gevangenis zetten of een dwingende boete opleggen. Het enige dat de geschillencommissie kan, is goedkeuring geven aan economische sancties.' Als dat tussen twee gelijke landen is, is dat geen probleem, maar landen als Ghana of Ecuador zullen zich in de vingers snijden als ze te rigide sancties opleggen tegen de import van goederen uit Amerika of Europa als die in de fout gaan. Bovendien zal het de economische grootmachten weinig schade toebrengen.

Kader 8.1 De Nederlandse overheid koopt steeds vaker duurzaam in

De wereld globaliseert, maar dat wil niet zeggen dat al het overheidsbeleid gericht op duurzame ontwikkeling zich op internationaal niveau moet afspelen. Ook op nationaal en lokaal niveau is veel

mogelijk, zeker als de overheid de rol van klant inneemt. Of het nu gaat om groene stroom, duurzaam bouw materiaal, energiezuinige kantoorapparatuur of biologische catering, steeds meer gemeenten, provincies, waterschappen en ook de rijksoverheid houden bij hun inkopen rekening met sociale en milieuaspecten.¹⁶³

Zo heeft de gemeente Boskoop besloten om voor alle bouwprojecten alleen gebruik te maken van aannemers die honderd procent duurzaam hout met het FSC-keurmerk gebruiken. Ook zijn in steeds meer kantines van overheidsinstanties biologische producten te koop. Gemeenten en rijksoverheid investeren in een wagenpark dat minder schadelijke stoffen uitstoot. Ambtenaren en bestuurders, zoals bij de gemeente Emmen, Voorschoten en de Kamer van Koophandel in Limburg, zitten op bureaustoelen die volgens het *cradle-to-cradle* (van wieg tot wieg)-principe zijn ontworpen. Dit betekent dat de stoelen zijn gemaakt van materialen die puur zijn, dat er geen giftige en andere schadelijke stoffen in zitten. De stoelen zijn makkelijk uit elkaar te halen en gaan lang mee. Om de kringloop te sluiten kunnen afgedankte stoelen eenvoudig worden gedemonteerd en de materialen gerecycled zonder schadelijke gevolgen voor het milieu.

Net als in het bedrijfsleven weten ambtenaren bij de overheid dat duurzaam inkopen (of in dit geval beter gezegd innovatief inkopen) een win-winsituatie kan betekenen. Zo kunnen producten die energiezuinig zijn, minder water gebruiken, een langere levensduur hebben en minder afval achterlaten, de overheid veel geld besparen. Neem straatverlichting. In Nederland staan ongeveer drie miljoen lichtmasten. Samen zijn ze goed voor 1,2 procent van het landelijk elektriciteitsverbruik. Nu branden de lampen vaak de hele avond en nacht op volle sterkte. Dat is niet nodig. Openbare verlichting kan zuiniger, goedkoper en toch even veilig met nieuwe technieken. De gemeente Leeuwarden experimenteert bijvoorbeeld met de nieuwe LED-lamp, die helder wit licht schijnt met een efficiëntie van negentig procent, wat betekent dat weinig energie verloren gaat aan warmtestraling.

Gezien de voorbeeldfunctie die de overheid vervult en het feit dat circa tien procent van de wereldeconomie gerelateerd is aan het publieke domein (inkopen, aanbestedingen, investeringen) is het van belang dat de overheid verantwoord inkoop. Samen besteden alle Nederlandse

overheden (Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen) jaarlijks meer dan veertig miljard euro aan de inkoop van goederen en diensten.¹⁶⁴ Als alle overheden duurzaam gaan inkopen, krijgt de markt voor duurzame producten een stevige impuls, zo is de gedachte.

De doelstellingen die zijn geformuleerd zijn niet gering. De Rijksoverheid heeft als ambitie om in 2010 bij 100 procent van haar inkopen duurzaamheid mee te nemen; voor provincies en waterschappen is dit 50 procent. De gemeenten hebben hun doelstelling omhoog bijgesteld van 50 procent naar 75 procent duurzaam inkopen in 2010 en 100 procent in 2015. Het ministerie van VROM voert momenteel het programma Duurzaam Inkopen Overheden uit en laat criteria voor tachtig verschillende productgroepen uitwerken. Want voor een duurzaam kopieerapparaat moeten andere normen gelden dan voor een duurzaam broodje kroket.

Voor de catering zijn de criteria al vastgesteld in samenspraak met de brancheorganisatie. Cateraars die in de toekomst zaken willen blijven doen met de overheid, moeten vanaf 2010 minimaal 40 (liefst 60) procent biologische producten in hun assortiment hebben. 'Biologisch wil zeggen dat bij de productie geen chemische bestrijdingsmiddelen of kunstmest zijn gebruikt, dat genetische modificatie taboe is en dat dieren vrije uitloop moeten hebben', legt een woordvoerder van VROM uit. 'Verpakkingen moeten meermalen gebruikt kunnen worden of moeten van milieuvriendelijk materiaal zijn, zoals papier, karton of afbreekbaar plastic. Ook moet elke cateraar samen met de opdrachtgever een plan opstellen om het milieu zo weinig mogelijk te belasten! Bij het opstellen van deze criteria worden specifieke randvoorwaarden gehanteerd met als doel de ontwikkeling van een overzichtelijke lijst met criteria, die in de inkooppraktijk uitvoerbaar is en een zo laag mogelijke administratieve last met zich meebrengt. Volgens de overheid zal dit onder meer bereikt worden door gebruik te maken van bestaande keurmerken en andere (sectorspecifieke) initiatieven. Het ligt dus voor de hand dat inkopers vanaf 2010 gaan vragen naar lidmaatschap van of deelname aan initiatieven op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen.

De naleving van internationale verdragen, zoals ILO-verdragen over arbeidsrechten, kan om diverse redenen niet in alle sectoren en pro-

ductketens volledig worden gegarandeerd, aldus de VROM woordvoerder. 'Controle op naleving is vooral moeilijk als het om samengestelde producten gaat met complexe en diverse toeleveringsketens, als de ketens niet transparant zijn of als productie plaatsvindt in landen met gebrekkige handhaving van de sociale en milieuwetgeving.' Om ketenverantwoordelijkheid toch mee te wegen wil de Nederlandse overheid in de controle een procesbenadering gaan hanteren. Hiermee wordt bedoeld dat aanbieders moeten aantonen dat ze zich voldoende inspinnen en initiatief nemen om naleving van internationale verdragen te realiseren.

Deze benadering kan leiden tot een groei van certificeringssystemen, labels, gedragscodes op sectorniveau en andere initiatieven voor verantwoord ondernemen, laat VROM weten. Goede mogelijkheden liggen bijvoorbeeld op het vlak van de bedrijfskleding, waar importerende bedrijven zich aan kunnen sluiten bij de Fair Wear Foundation. Om wildgroei tegen te gaan zal de overheid een keuze maken tussen geschikte en ongeschikte initiatieven. Hiervan kan een belangrijke precedentwerking uitgaan, omdat de overheid dan in feite een waardeoordeel velt over de betrouwbaarheid van verschillende initiatieven.

Handels- en investeringsverdragen zijn toe aan reparatie

Vrijhandel en vrije kapitaalstromen helpen ontwikkelingslanden dus niet om zich duurzaam te ontwikkelen, omdat ontwikkelingslanden daarmee de instrumenten voor hun eigen ontwikkeling uit handen geven. Maar een al te grote bescherming helpt evenmin. Het vinden van het juiste evenwicht ligt bij de overheid. De huidige situatie waarbij handelsliberalisatie de overhand krijgt, is door de overheden veroorzaakt en het is aan hen om het juiste evenwicht terug te vinden in de internationale handel.

Dat kan door handels- en investeringsverdragen aan te passen en nieuwe internationale regels op te stellen. Er is tot op heden sporadisch ruimte voor maatschappelijk verantwoord ondernemen in zowel handels- als investeringsverdragen. Binnen de WTO wordt onderhandeld over een multilateraal handelsverdrag, maar er

bestaan ook bilaterale handelsakkoorden, die tussen regio's of landen worden ondertekend. Juist door de impasse in de WTO en het uitblijven van een akkoord in de Doha-ronde is de aandacht de laatste jaren verschoven naar bilaterale handelsakkoorden. In bilaterale onderhandelingen oefenen de Europese Unie en de Verenigde Staten veel druk uit op ontwikkelingslanden om hun markt nog verder open te stellen dan in de WTO. En dat terwijl er over vermindering van Europese of Amerikaanse landbouwsubsidies niet kan worden gepraat.

Volgens Myriam Vander Stichele van SOMO kunnen bilaterale akkoorden een grotere bedreiging zijn voor kleine ontwikkelingslanden dan multilaterale vrijhandelsakkoorden. 'De onevenwichtigheid van de wereldwijde handel wordt nog groter als de Europese Unie direct om de onderhandelingstafel zit met kleine ontwikkelingslanden. De kans dat kleine landen iets kunnen tegenhouden is veel minder zeker als ze ook nog eens afhankelijk zijn van Europees ontwikkelingsgeld.'

Investeringsverdragen zijn bij uitstek bilaterale akkoorden waarbij twee landen of regio's afspraken maken over de behandeling die binnenlandse en buitenlandse investeerders krijgen.¹⁶⁵ In zowel vrijhandels- als investeringsverdragen geldt het non-discriminatiebeginsel. Regeringen mogen volgens dit principe geen onderscheid maken tussen bedrijven op basis van het land van herkomst. Ook moeten buitenlandse bedrijven en investeerders op zijn minst niet minder gunstig – 'no less favourable' – worden behandeld als lokale bedrijven en investeerders. Maar ze mogen dus wel beter worden behandeld.

Het non-discriminatiebeginsel dient om het vertrouwen in de internationale handel te vergroten en handeldrijven buiten de eigen grenzen te vereenvoudigen. Maar een te strenge invulling van het non-discriminatiebeginsel kan negatieve gevolgen hebben voor duurzame en eerlijke handel en ontwikkeling. Het Kimberley proces, dat de handel in diamanten uit conflictgebieden verbiedt, is nu een belangrijke uitzondering op deze regel omdat het enkele landen uitsluit van handel in diamanten. Tot nu toe kunnen zulke uitzonderingen niet gelden voor landen die producten maken

onder de meest slechte omstandigheden als bijvoorbeeld kleding en elektronica.

Een te grote nadruk op het non-discriminatiebeginsel ondermijnt volgens Vander Stichele vele duurzame initiatieven. 'Het is nu een grijs gebied of de Wereldhandelsorganisatie overheden toestaat bijvoorbeeld sociale en milieulabels te introduceren, stimuleren en monitoren.' Ook zou volgens de onderzoekster de arbitragecommissie van de WTO mensenrechten zwaar moeten laten meewegen als zij een oordeel velst over het niet nakomen van het non-discriminatiebeginsel door een lidstaat. Daarvoor zou het panel een beroep moeten kunnen doen op mensenrechtenspecialisten en zouden middelen ter beschikking moeten worden gesteld om landen te helpen aan mensenrechten te voldoen, zoals ook bij de internationale arbeidsorganisatie (ILO) gebeurt.

Volgens Roel Nieuwenkamp van het ministerie van Economische Zaken valt er nauwelijks te tornen aan het non-discriminatiebeginsel omdat dan misbruik kan ontstaan; landen kunnen eenvoudig het label niet duurzaam op goederen zetten om de eigen producenten te beschermen. Nieuwenkamp: 'Ontwikkelingslanden zijn doodsbenauwd voor zogenoemd rood en groen protectionisme.' Maar om dit misbruik te voorkomen zouden volgens Vander Stichele landen die zo'n label invoeren ook de producenten moeten ondersteunen om aan de duurzaamheidscriteria te voldoen of wanneer ze een bredere aanpak hebben, zoals bij kinderarbeid. Als bij producenten kinderarbeid wordt geconstateerd, wordt een overgangstermijn vastgesteld om verbeteringen door te voeren en kunnen kinderen worden opgevangen. Vander Stichele: 'Handelsbeleid is meer dan vrijhandelsverdragen afsluiten!'

Het non-discriminatiebeginsel zit zoals gezegd ook in investeringsverdragen, waardoor de overheid nationale en buitenlandse investeerders gelijk moet behandelen. Volgens Roel Nieuwenkamp is dat logisch. 'Investeerders en bedrijven willen zekerheden inbouwen dat ze gelijk worden behandeld als ze geld investeren in het buitenland. Anders ontstaat er ongelijke competitie en kunnen investeerders veel geld kwijtraken. Bedrijven die menen dat de regering hen ongelijk behandeld heeft, kunnen hiervoor een

beroep doen op schending van het investeringsverdrag bij een onafhankelijk internationaal arbitrage-tribunaal en hiervoor compensatie eisen.' Dat laatste kunnen bedrijven uit het land zelf niet.

Ironisch genoeg is er in bilaterale investeringsregels veel nadruk op transparantie van overheden wat betreft hun wetten en de voorspelbaarheid van hun gedragingen, maar geldt dat niet voor ondernemers, aldus Vander Stichele. Er gaapt een groot gat tussen wat overheden en ondernemers kunnen. 'Een regering kan alleen gebruikmaken van nationale rechtbanken om excessen als schending van arbeidsrechten of milieuvervuiling van buitenlandse investeerders aan de kaak te stellen. Buitenlandse investeerders daarentegen kunnen overheden voor een internationaal tribunaal dagen als ze vinden dat een overheid hun winstgevendheid schaadt waarbij ze dat interpreteren als het niet respecteren van investeringsverdragen.' Argentinië bijvoorbeeld, is door meer dan dertig bedrijven aangeklaagd voor het niet naleven van bilaterale investeringsverdragen toen het maatregelen nam om de financiële crisis die het land in 2000-2001 te bestrijden.

Maar de overheid staat wel met lege handen als de investeerder niet de aangekondigde investeringen doet of zich uit het land terugtrekt. 'Het recht op compensatie is verre van rechtvaardig', meent Vander Stichele. 'Als een buitenlands waterbedrijf de prijzen zo hoog opschroeft dat de meerderheid van de bevolking het water niet meer kan betalen en de overheid ingrijpt en de investeerder het land uitzet, dan kan dat waterbedrijf compensatie eisen bij een internationaal gerechtshof wanneer het gastland een bilateraal investeringsverdrag heeft gesloten met zijn thuisland. Maar als een investeerder zich plots uit het land terugtrekt of minder investeert, bestaat er voor de overheid geen enkele mogelijkheid voor compensatie om de kosten terug te verdienen die nodig waren om buitenlandse investeerders aan te trekken.'¹⁶⁶ Als overheden via nationale rechtbanken schadevergoeding eisen van buitenlandse bedrijven en de sociale en milieukosten in rekening brengen bij toegebrachte schade in het land, kan dit wel het goede imago van een land als investeringsland schaden.

Volgens Vander Stichele moeten niet alleen investeerders en bedrijven tegen de overheid worden beschermd, maar moeten in investerings- en handelsverdragen ook afspraken staan waarmee de overheid zich kan beschermen tegen ongewenste bedrijven die zich bijvoorbeeld schuldig maken aan milieu- en arbeidsdelicten.

In nieuwe handels- en investeringsverdragen worden nu regels geïntroduceerd die bepalen dat overheden de sociale en milieunormen niet naar beneden mogen bijstellen om investeerders aan te trekken. Van dat laatste is volgens Nieuwenkamp nauwelijks sprake. 'Ik ken geen enkel bewijs dat overheden daadwerkelijk hun arbeidswetten en milieuwetgeving drastisch omlaagschroeven om buitenlandse investeerders aan te trekken. Wel geloof ik dat overheden minder snel geneigd zullen zijn om de sociale en milieuwetten aan te scherpen omdat ze buitenlandse investeerders willen aantrekken.'¹⁶⁷

Maar de situatie is complexer, legt Vander Stichele uit. 'Omlaagschroeven suggereert dat de wetgeving er is, maar vergeleken met de Europese wetgeving is het niveau van wetgeving in ontwikkelingslanden beduidend lager of faalt de toepassing van goede wetten. Hoe vergelijk je? Als je het vergelijkt met de Europese regelgeving nemen de standaarden wel degelijk af voor Europese bedrijven als ze hun productie verplaatsen of uitbesteden in ontwikkelingslanden.'

In eerdere hoofdstukken kwam al naar voren dat bedrijven bij het verplaatsen van hun productie regelmatig niet in de eerste plaats kijken naar lage lonen, maar naar een laag niveau van regelgeving. Bijvoorbeeld bij de speciale exportzones in de elektronica-sector. Vander Stichele: 'Ten aanzien van belastingen is er wel sprake van aanpassing van regelgeving om investeerders aan te trekken. Dit komt de duurzaamheid niet ten goede omdat bedrijven van *tax holiday* naar *tax holiday* springen.' (Zie ook hoofdstuk 4.)

Nieuwenkamp voegt eraan toe dat ontwikkelingslanden de grootste tegenstanders zijn van het opnemen van sociale en milieu-regels in handels- en investeringsverdragen, omdat ze bang zijn dat dit gebruikt zal worden om hun producten van de westerse markt te weren. Dat laatste weerspreekt Vander Stichele niet. India bijvoor-

beeld, is een groot tegenstander van het opnemen van zogenoemde sociale clausules in een handelsakkoord dat het met de Europese Unie bespreekt. 'Zij vragen zich af wie daarvoor uiteindelijk de rekening betaald krijgt. Want de opkopers uit Europa kijken vaak naar de laagste prijs en zijn vaak niet bereid een hogere prijs te betalen ook al worden arbeidsrechten in de duurdere fabriek duidelijk beter gerespecteerd. Bovendien is zo'n sociale clausule tot nu toe zo opgesteld dat het gastland verantwoordelijk is om de misstanden van buitenlandse bedrijven in dat land aan te pakken, terwijl je ook kunt stellen dat Europa eveneens verantwoordelijk moet zijn voor de gedragingen van hun bedrijven in het buitenland.'

Wat Vander Stichele vooral interessant vindt, is hoe de Europese Unie omgaat met de weigering van India om te onderhandelen over die sociale clausules. Zal de EU zich verantwoordelijk gaan voelen voor de gedragingen van Europese bedrijven in India en die Europese bedrijven daar controleren en aanspreken op hun gedrag? Of zal de EU uiteindelijk zonder sociale clausules een verdrag ondertekenen, wat tegen het onderhandelingsmandaat is dat de EU-lidstaten de Europese Commissie hebben gegeven?¹⁶⁸

De kredietcrisis rechtvaardigt geen vrijhandelsakkoord

Veel regeringsleiders menen dat een akkoord over wereldwijde vrijhandel in de Doha-ronde¹⁶⁹ de financiële en economische crisis kan beteugelen. Het argument is, zoals de algemeen directeur van de WTO Pascal Lamy stelt, dat een doorbraak in de WTO protectionisme tegengaat en dat dat hard nodig is in een tijd van crisis waarin de internationale handel is ingestort door een abrupte afname van de vraag naar goederen en diensten in vooral de westerse landen. Het spook van de Grote Depressie uit de jaren dertig van de vorige eeuw waart rond toen de internationale handel tot stilstand kwam omdat landen importgoederen blokkeerden om de eigen industrie te beschermen die te lijden had van een gebrek aan koopkracht.¹⁷⁰

Dat een nieuw vrijhandelsverdrag noodzakelijk zou zijn om de economie aan te zwengelen is een mening die niet door iedereen wordt gedeeld. Overheden worden al behoorlijk ingeperkt door de bestaande WTO-regels om de negatieve gevolgen van de crisis te bestrijden. Critici stellen dat de voorstellen die nu op tafel liggen in de Doha-ronde de mogelijkheden van de overheden nog meer inperken bij de maatregelen die ze kunnen nemen. Vander Stichele: 'Er zijn heel weinig landen die de grenzen voor importproducten verder afsluiten dan door de WTO is toegestaan. Enkele landen hebben wel extra barrières opgelegd tegen de export van hun eigen voedsel om honger onder de eigen bevolking te voorkomen.' Ook heeft de Europese Unie haar exportsubsidies op melk weer toegepast, wat onder het huidige WTO-verdrag misschien nog kan maar heel schadelijk is voor andere landen, vooral ontwikkelingslanden die part nog deel hebben aan de oorzaken van de financiële crisis.

Voor meer vrijhandel pleiten in crisistijd betekent bovendien dat de overheid minder regels oplegt aan bedrijven in de agrarische, industriële en dienstensector, terwijl de kredietcrisis juist heeft aangetoond dat regulering het juiste antwoord is op de crisis, om te beginnen in de financiële sector. 'Deregulering ondermijnt de taak van de overheid om noodzakelijke maatregelen te treffen tegen de financiële en economische crisis, laat staan adequate maatregelen te nemen tegen de voedsel- en klimaatcrisis', stelt Vander Stichele.

Een akkoord in de Doha-ronde zal bovendien de ongelijkheid tussen rijke en arme landen vergroten, waarschuwt de onderzoeker. 'In een tijd dat ontwikkelde landen massaal staatsinterventies plegen, subsidies verstrekken aan het bedrijfsleven en andere keynesiaanse maatregelen¹⁷¹ treffen, zou het vreemd zijn om vrijhandelsakkoorden af te sluiten met ontwikkelingslanden die dat soort maatregelen niet kunnen treffen en alleen handelsbarrières kunnen instellen om hun bedrijven te steunen.'

Terwijl de financiële crisis en de gevolgen ervan zich uitbreiden over de hele wereld en zelfs de grootste voorstanders van vrijhandel, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, de financiële

sector steunen gaat het dereguleringsoffensief gewoon door via de onderhandelingen over bilaterale vrijhandelsakkoorden. Vander Stichele: 'Europese en Amerikaanse onderhandelaars willen vrije toegang tot nieuwe markten voor hun eens winstgevende financiële ondernemingen. Zij willen dat ontwikkelingslanden de aanwezigheid van banken, verzekeraars en alle andere financiële dienstverleners niet weigeren en hebben daarbij tot nu toe geen belang gehecht aan de mate waarin het toezicht op de financiële markt en de consumentenbelangen waren geregeld in die landen.'

In de vrijhandelsakkoorden die tussen de Europese Unie en Chili, Mexico, en het Caribisch gebied¹⁷² reeds zijn afgesproken, staat dat landen hun markt op de een of andere manier moeten openzetten voor Europese financiële ondernemers. In de onderhandelingen hebben de landen financiële subsectoren moeten uitkiezen die ze willen liberaliseren en aan deregulerende maatregelen blootstellen. Binnen de WTO is het eenvoudiger voor landen om de liberalisering van de financiële sector te weigeren maar de Verenigde Staten en de Europese Unie zijn volgens Vander Stichele 'hele harde onderhandelaars, die andere landen veel subsectoren laten liberaliseren in de financiële sector.'

Wat ze daarmee hopen te bereiken is dat de overheid westerse banken geen restricties mag opleggen bij kapitaaltransacties met andere landen. Of dat ze bijvoorbeeld geen grote en invloedrijke buitenlandse banken mogen weren of beperkingen mogen stellen aan de omvang van hun financiële transacties. In de huidige onderhandelingen over vrijhandel tussen de Europese Unie met India, Zuid-Korea, Afrikaanse landen¹⁷³ en landen in Midden- en Zuid-Amerika circuleren veelal dezelfde teksten, ondanks de kredietcrisis.

Als de westerse landen erin slagen deze restricties weg te nemen, wordt het moeilijker voor ontwikkelingslanden enige controle uit te oefenen op de grensoverschrijdende kapitaalstroom. 'Vrijhandelsverdragen negeren het feit dat buitenlandse financiële ondernemers zich anders gedragen dan lokale financiële aanbieders', legt Vander Stichele uit. 'Buitenlandse banken richten zich vooral op de rijke klanten en geven weinig kredieten aan boeren en kleine producenten, zeker in tijden van een financiële crisis. Dit

ondermijnt de voedselproductie en economische ontwikkeling van die landen.'

Het is volgens Vander Stichele dan ook nu of nooit om zowel in bilaterale vrijhandelsverdragen als in een nieuw multilateraal vrijhandelsverdrag te bepalen dat de financiële sector gereguleerd moet worden en er een einde gemaakt moet worden aan vrije kapitaalstromen over de wereld. Vander Stichele: 'Landen hebben instrumenten nodig die beperkingen kunnen opleggen aan risicovolle financiële producten, die te grote en invloedrijke buitenlandse banken kunnen weren van hun markt en die het mogelijk maken om buitenlandse financiële investeerders aan te trekken die rekening houden met milieu en sociale waarden. Hiermee voorkom je niet alleen de volgende financiële crisis, maar zet je ook een belangrijke stap richting een wereldwijde duurzame economische ontwikkeling.'

Kader 8.2 Belastingen als ontwikkelingsinstrument

De manier waarop nationale overheden belasting heffen kan invloed hebben op maatschappelijke ontwikkelingen elders. Want als het ene land besluit om het bedrijfsleven te stimuleren door een aanzienlijke verlaging van de vennootschapsbelasting, dan kan dat direct invloed hebben op de locatiekeuze van bedrijven en hierdoor andere landen schaden. Of een land kan zó rigoureuus het belastingklimaat veranderen dat het een belastingparadijs wordt. Hierdoor trekt het ongekend veel kapitaal aan uit andere landen waardoor landen die zich niet onderscheiden als belastingparadijs worden benadeeld. Een voorbeeld: veel kapitaal verdwijnt uit (ontwikkelings)landen doordat de buitenlandse investeerders via allerlei financiële constructies geld doorsluizen naar belastingparadijzen, waardoor ze veel lagere of geen belastinguitgaven hoeven te doen. Het gevolg is dat door deze belastingontwijking (en in enkele gevallen zelfs belastingontduiking) de overheid minder geld heeft om in de samenleving te investeren. Ook het effect van vrijhandelsverdragen op de overheidsinkomsten in de armste landen is desastreus, omdat zij voor het grootste deel van hun inkomsten afhankelijk zijn van import- en exporttarieven, die door

handelsliberalisatie juist lager worden. De afgelopen twee decennia hebben het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank ontwikkelingslanden gedwongen de grenzen te openen om hiermee handel te stimuleren en economische ontwikkeling van de grond te krijgen. Ontwikkelingslanden zijn onder druk gezet om binnen de Wereldhandelsorganisatie of bilateraal handelsverdragen af te sluiten waarbij ze hun import- en exporttarieven moesten verlagen.

Om eerlijke handel te stimuleren is regulering nodig en moeten er manieren worden gevonden om internationaal in vrijhandels- en investeringsverdragen ook niet financieel-economische afspraken te maken. Is er volgens Vander Stichele dan geen lichtpuntje te melden? 'Ja zeker wel', zegt de onderzoekster. 'Vroeger werd gezegd, *wat doen die maatschappelijke organisaties hier, wat weten zij af van handel en investeringen?* Dat is nu helemaal verdwenen. Maatschappelijke organisaties hebben een belangrijke rol gekregen in het debat over vrijhandel.' Het is bijna niet voor te stellen dat tien jaar geleden vooral ontwikkelingsorganisaties niet zo happig waren op vrijhandelsvraagstukken: te complex en te duur om expertise in op te bouwen. Maar de belangen van ontwikkelingslanden bij handelsverdragen zijn zo sterk toegenomen dat ontwikkelingsorganisaties en andere maatschappelijke organisaties 180 graden zijn bijgedraaid.

Deze organisaties trainen nu handelsonderhandelaars uit het Zuiden, doen diepgravende onderzoeken naar de effecten van vrijhandelsbeleid samen met partnerorganisaties uit het Zuiden en steunen sociale bewegingen die radicaler tegen het ongenueanceerde neoliberale vrijhandelsdenken in durven te gaan. Maatschappelijke organisaties zijn van *outsiders* naar *insiders* gegroeid. Bertram Zagema van Oxfam Novib¹⁷⁴ benadrukt hoe belangrijk de rol van insider is. 'Regeringen hebben de macht in handen, zij zijn degenen die aan de onderhandelingstafel zitten, niet de ontwikkelingsorganisaties. Onze inspanningen zijn in dat opzicht verschoven van het Noorden naar het Zuiden. Lobby in het Zuiden is effectiever en beïnvloedt in grote mate de onderhandelingen', zegt hij.

‘Samen met lokale organisaties praten wij soms direct met ministers in ontwikkelingslanden over de uitkomsten van onze rapporten en zij vragen ons onderzoek te blijven doen en verschillende scenario’s te bedenken’, vervolgt hij. ‘Uiteindelijk vertaalt zich dat in capaciteitsopbouw in het Zuiden, zodat zij op de lange termijn zelf de kennis in huis hebben.’ Vander Stichele is het met Zagama eens, maar benadrukt wel dat er ook druk moet worden uitgeoefend op de regeringen in het Westen. Uiteindelijk zullen die zich bereid moeten verklaren om een handelsbeleid te voeren dat ook in het belang van ontwikkelingslanden is en om uitwassen aan te pakken. Op de lange termijn is het ook ons eigen belang om een duurzame wereld op te bouwen.

Op internationaal niveau lijkt ook langzaam het besef door te dringen dat overheden meer invloed moeten kunnen uitoefenen op het internationale bedrijfsleven. Onder druk van maatschappelijke organisaties en ontwikkelingslanden is er vooruitgang geboekt. Wat vroeger onbespreekbaar zou zijn, bijvoorbeeld lange overgangsperiodes en lijsten met goederen en diensten die uitgesloten mogen worden van vrijhandel of verwijzingen naar internationale afspraken op het gebied van mensen en arbeidsrechten, is tegenwoordig bij handelsonderhandelingen gemeengoed geworden.

Binnen de OESO zijn richtlijnen opgesteld waaraan multinationale bedrijven zich moeten houden. Deze richtlijnen zijn gezaghebbende aanbevelingen van de overheid aan het multinationale bedrijfsleven. Nieuwenkamp: ‘Als iemand het vermoeden heeft dat een bedrijf zich niet aan de OESO richtlijnen houdt, kan die naar het Nationaal Contact Punt in het land van de hoofdvestiging van het bedrijf gaan om een klacht in te dienen. Ook moeten bedrijven de OESO richtlijnen ondertekenen voordat ze kunnen rekenen op bijvoorbeeld een exportkrediet van de overheid.’

Een groot probleem blijft volgens Vander Stichele de lobby van het bedrijfsleven. Bij multilaterale, regionale of bilaterale handelsverdragen is die lobby heel sterk. Het resultaat is volgens haar dat overheden ondanks de grotere invloed van maatschappelijke organisaties vooral de concurrentiepositie van hun bedrijven ver-

dedigen en niet het belang van alle actoren in hun nationale of Europese economie.

Een ander probleem is de vraag: wie controleert wie en wie is aansprakelijk voor overtredingen? Maar zoals in het vorige hoofdstuk al werd aangegeven, kan het rapport van de speciale vertegenwoordiger van de Verenigde Naties, John Ruggie, de discussie op het gebied van aansprakelijkheid een stap verder brengen.¹⁷⁵ Hij heeft kritiek geuit op de huidige onevenwichtige situatie waarbij bedrijven in handels- en investeringsverdragen vele malen meer worden beschermd dan overheden. Het is volgens hem de plicht van de overheid om de bevolking te beschermen en de huidige akkoorden maken het overheden te lastig om die taak uit te voeren. Er moet een regeling komen die het slachtoffers van mensenrechtenschendingen door bedrijven mogelijk maakt verhaal te halen en schadeloos te stellen, zodat de overheid haar bevolking beter kan beschermen. Dit zou kunnen door bedrijven die mensenrechten schenden makkelijker aan te klagen op internationaal niveau.

Het rapport van Ruggie is nog pas een raamwerk en zal de komende tijd worden uitgewerkt tot een concreet plan. En het is de vraag hoe het plan uiteindelijk zal worden ontvangen. Maar zeker is dat het dogma dat handel boven alles gaat eindelijk aan het wankelen is gebracht.

NOTEN

- 156 Ha-Joon Chang (2007). *Bad Samaritans, Rich Nations, Poor Policies & the Threat to the Developing World*, Random House Business Books.
- 157 Een analyse hiervan is bijvoorbeeld te lezen in: Paul Collier, *The Bottom Billion, Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*, Oxford University Press, 2007.
- 158 Ha-Joon Chang (2000). *Kicking Away the Ladder, Policies And Institutions For Economic Development In Historical Perspective*, Anthem Press.
- 159 Het begon ooit in 1947 in Genève. Daar kwamen 23 landen bijeen tijdens de Conferentie over Handel en Werkgelegenheid op initiatief van de Verenigde Naties. De bedoeling was de oprichting van de International Trade Organization (ITO). Deze stierf een snelle dood omdat het concept door veel landen waaronder de Verenigde Staten niet werd geratificeerd. Het andere idee dat in Genève was geopperd, de GATT (*General Agreement on*

Tariffs and Trade) kreeg wel doorgang. GATT richtte zich in de beginfase puur op het verlagen van handelstarieven tussen de deelnemende landen. De drie uitgangspunten waren transparantie, non-discriminatie en wederkerigheid. Het resultaat van het eerste GATT-akkoord waren 45 000 verlagingen van handelstarieven voor een waarde van 10 miljard dollar wat gelijk stond aan 20 procent van de wereldhandel in 1947. Tussen 1947 en 1962 waren er nog vier onderhandelingsronden met minder dan dertig deelnemende landen. Dat veranderde bij de Kennedy-ronde (1963 tot 1967). Het aantal landen steeg naar 62 – allen niet-communistische landen – en de agenda werd uitgebreid met maatregelen om dumping van overschotten op de wereldmarkt aan te pakken. Met de Kennedy-ronde startte ook de traditie met onderhandelingen die meerdere jaren in beslag zouden nemen. De Tokyo-ronde (1973 tot 1979) met 102 leden was nog ambitieuzer met vele afspraken die niet meer over tarieven alleen gingen, maar ook over kwaliteitseisen van goederen. De laatste onderhandelingen over een GATT-akkoord startte in Uruguay (1986 tot 1993) met 123 deelnemende landen. Het was tevens het laatste multilaterale handelsakkoord tot nu toe. De onderwerpen waren zeer divers, zoals deelakkoorden over intellectuele eigendomsrechten, investeringsvoorwaarden en de liberalisering van de dienstensector. Ook waren er aparte deelakkoorden over landbouw en textiel. Het akkoord voorzag in de oprichting van de WTO in 1995 als opvolger van de GATT.

160 Giles Bolton (2007), *Aid and other dirty business, an insider reveals how good intentions have failed the world's poor*, Ebury Press.

161 Zie ook noot 159.

162 De citaten uit het interview met Gerrit Faber zijn verwerkt in het artikel 'Komt er nog wat van', dat in augustus 2008 verscheen in het vakblad voor ontwikkelingssamenwerking *Vice Versa*. Het artikel is te lezen op www.viceversaonline.nl of www.globalissues.nl.

163 Het proces werd ingezet rond 2004. Uit een onderzoek dat in dat jaar werd uitgevoerd in opdracht van het ministerie van VROM en van SenterNovem blijkt dat overheidsorganisaties in Nederland voor ongeveer twintig procent van hun inkopen en aanbestedingen duurzaamheidscriteria (waaronder milieu- en sociale aspecten) toepassen. Op 30 juni 2005 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen (Koopmans, CDA; en De Krom, VVD) waarin staat dat uiterlijk in 2010 bij 100 procent van de rijksaankopen en rijksinvesteringen duurzaamheid als zwaarwegend criterium meegenomen moet worden.

164 Zie www.vrom.nl.

165 De scheidslijn tussen investeringsverdragen en vrijhandelsverdragen is niet altijd scherp te trekken. In bijvoorbeeld het vrijhandelsverdrag voor Noord-Amerika (NAFTA) staan ook afspraken over investeringen. Het is de bedoeling van vooral de Verenigde Staten en de Europese Unie om investeringen mee te nemen in vrijhandelsonderhandelingen, maar binnen de Wereldhandelsorganisatie is dat altijd tegengehouden door ontwikkelingslanden. De zogenoemde Singapore Issues zijn van de agenda

- gehaald van de multilaterale onderhandelingen, maar komen via de bilaterale vrijhandelsonderhandelingen weer ter sprake.
- 166 Het thuisland kan ook een brievenbusbedrijf zijn dat staat geregistreerd als onderneming in een land dat een gunstig bilateraal belastingverdrag heeft ondertekend met een ander land, maar in werkelijkheid niet meer is dan een postbus. Dit was bijvoorbeeld het geval toen het bedrijf Bechtel Corp. de investeringen in Bolivia na lange protesten van de bevolking door te hoge waterrekeningen moest terugdraaien en zijn brievenbusbedrijf in Nederland probeerde te gebruiken om volgens het gunstige investeringsverdrag tussen Nederland en Bolivia om een schadevergoeding te bedingen via een internationale arbitragecommissie. Na jarenlange protesten tegen het bedrijf trok Bechtel Corp. In 2006 de 25 miljoen Amerikaanse dollars schadevergoeding tegen de Boliviaanse regering in.
- 167 Dit is het zogenoemde *pollution haven*-argument.
- 168 Sociale clausules in bilaterale handelsverdragen zijn een hoofdstuk (soms samen met milieufspraken) waarbij de overheden zich committeren om arbeidsrechten wettelijk te garanderen en te respecteren binnen hun eigen land. Op multilateraal niveau is er eerder een discussie geweest over een sociale clausule in de WTO waarbij landen die arbeidsrechten niet respecteren door de WTO zouden worden veroordeeld en sancties krijgen opgelegd. De vraag die gesteld moet worden is of de WTO wel een goed forum is om dit te beoordelen.
- 169 In 2001 kwamen de leden van de WTO in Doha overeen om een nieuwe onderhandelingsronde te starten over wereldwijde vrijhandel onder de naam 'ontwikkelingsronde'. Het idee was om na mislukte topontmoetingen met veel tegenstand vanuit ontwikkelingslanden meer rekening te houden met de belangen van de ontwikkelingslanden. Deze zogenoemde Ronde van Doha loopt nog tot bij het verschijnen van dit boek, nadat verschillende pogingen om tot een akkoord te komen op een mislukking zijn uitgelopen.
- 170 En wat in enkele Europese landen het fascisme deed toenemen met de Tweede Oorlog als gevolg.
- 171 John Maynard Keynes was een Britse econoom die na de Grote Depressie in de jaren dertig wereldfaam verwierf met zijn ideeën over staatsinterventie. In tijden van economische recessie en economische *boom* moet de overheid via monetaire en fiscale maatregelen in de economie interveniëren om stabiliteit te geven aan de economische dynamiek.
- 172 Begin 2008 werd het vrijhandelsakkoord tussen de Europese Unie en verschillende Caribische staten die zich hebben samengevoegd binnen het CARIFORUM van kracht.
- 173 Met verschillende regio's in Afrika onderhandelt de Europese Unie over een vrijhandelsakkoord in de zogenoemde Economische Partnerschapsakkoorden (EPA). Hetzelfde doet ze met enkele eilandstaatjes in de Stille Oceaan. Een EPA dat is ondertekend is dat met de Caribische landen die samen het CARIFORUM vormen.

- 174 De citaten uit het interview met Bertram Zagema zijn afkomstig uit het artikel 'Komt er nog wat van' dat in augustus 2008 verscheen in het vakblad voor ontwikkelingssamenwerking *Vice Versa* en geschreven werd door Evert-jan Quak.
- 175 *Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights*, een rapport van de speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties John Ruggie, 7 april 2008.

Is er een weg uit het doolhof mogelijk?

De zoektocht naar de economische, sociale en milieugevolgen van het handelen van multinationale ondernemingen heeft laten zien dat internationale concurrentie, de druk om kortetermijnwinst te boeken, gebrek aan informatie en subjectieve reclame, toenemend individualisme in de samenleving en het ontbreken van afdwingbare internationale regels een duurzame en eerlijke ontwikkeling veelal tegenwerken. Toch zijn er voldoende aangrijpingspunten en handelingsperspectieven om armoede, milieuvervuiling, sociale uitsluiting en klimaatverandering de wereld uit te bannen.

Dit boek laat bijvoorbeeld zien dat maatschappelijk verantwoord ondernemen op de huidige manier met de nadruk op zelfregulering niet werkt. Toch kan het een belangrijk instrument zijn om ooit belangrijke economische waarden als schaarste en welvaart weer mee te laten tellen in het economisch handelen. Bovendien kan het ervoor zorgen dat bedrijven, overheid en consument gaan samenwerken en elk hun bijdrage leveren. Consumenten zullen uiteindelijk wat meer moeten betalen voor hun producten, managers in bedrijven zullen management voor de lange termijn weer moeten waarderen en de overheid zal meer regels moeten opleggen en handhaven. Met andere woorden, maatschappelijk verantwoord ondernemen zal alleen effect sorteren als het een nieuw elan krijgt, waarbij het niet meer gaat om vrijwilligheid, maar zeggenschap en verantwoording afleggen vooropstaan.

Zoals hoofdstuk 3 beschrijft, is een evenwichtig mededingingsbeleid en toezicht op handelspraktijken in de vrije markt belangrijk om de machtsbalans in de productieketen te herstellen.

Lage prijzen in het belang van de consument moeten daarom geen prioriteit krijgen in de mededingingswetgeving. Maar mededingingsautoriteiten moeten kunnen ingrijpen bij scheve concurrentieverhoudingen en praktijken om de belangen van toeleveranciers, arbeiders en het milieu te beschermen. Hierdoor wordt een eerlijkere verdeling van de welvaart in de productieketen mogelijk gemaakt. Een andere manier om meer evenwicht in de productieketen te brengen is, zoals hoofdstuk 2 laat zien, het organiseren van arbeiders en het toestaan van vakbonden door ondernemers, zodat de arbeidsrechten beter worden beschermd.

Transparantie is een goede manier om inzicht te krijgen in wat bedrijven precies over de grenzen heen doen, bijvoorbeeld met geneesmiddelenonderzoek in ontwikkelingslanden, zoals in hoofdstuk 5 wordt aangegeven. De farmaceutische industrie is (nog) niet verplicht om bij te houden en te publiceren wie er precies aan een geneesmiddelenonderzoek meedoen en onder welke voorwaarden, waardoor het lastig te controleren is of de rechten van zieke proefpersonen in ontwikkelingslanden gegarandeerd zijn. Transparantie is ook binnen de financiële sector nog steeds ver te zoeken (zie hoofdstuk 6) met alle gevolgen van dien. Nu is het moment dat de financiële sector zijn publieke en dienende rol aan de maatschappij oppakt en ook niet-financiële en niet-economische waarden een belangrijke rol laat meespelen. De maatschappelijke rol van banken, verzekeraars en pensioenfondsen is te belangrijk voor zelfregulering en de overheid zal daarom enkele verplichtingen moeten opleggen aan de sector.

Tot slot zouden internationale verdragen ten aanzien van handel, investeringen en belastingen ondersteuning moeten bieden aan duurzame sociale en ecologische ontwikkeling en deze niet in de weg moeten staan, zoals in hoofdstuk 8 werd betoogd. Dit zijn enkele voorbeelden van het handelingsperspectief van bedrijven en overheden die in dit boek naar voren zijn gekomen.

Wat blijft er over voor de burger zelf? Voor mij als individu? In hoofdstuk 1 stelde ik de vraag of ik als individu door mijn leefpatroon aan te passen iets wezenlijks kan veranderen in de samen-

leving en deze wat duurzamer en socialer kan maken. Ik wil namelijk niet in het doolhof van tegenstrijdige belangen verstrikt blijven, waar verwarring, ergernis en ontmoediging op de loer liggen. Maar hoe kan ik als burger als een klein spinnetje in een immens en gecompliceerd web invloed uitoefenen?

De samenleving kan niet zonder een kritisch geluid van burgers. Een actievere houding op alle fronten is vereist, van onszelf, van de overheid en van het bedrijfsleven. De balans tussen privaat, publiek en civiel is te belangrijk om als burgers te denken dat het zonder onze bemoeienis en zonder ons kritische geluid wel goed komt. Bewustzijn en kennis bij de burger zijn juist een eerste vereiste. Dit kan worden gestimuleerd door goede informatievoorziening, bijvoorbeeld vanuit de media of vanuit maatschappelijke organisaties.

Een goed voorbeeld is de uitzending van het tv-programma Zembla van 2007 over de beleggingen van pensioenfondsen in clusterbommen en zwaar vervuilende bedrijven. Vóór die uitzending maakte niemand zich druk over wat er met zijn of haar pensioengeld gebeurde, maar na het zien van de documentaire rinkelde de telefoon onafgebroken bij de pensioenfondsen. Het zette de pensioenfondsen aan het denken en er kwam nieuw beleid om de meest dubieuze beleggingen af te stoten, vooral in bedrijven die clusterbommen maken of in nucleaire wapens handelen.

Uit dit voorbeeld blijkt niet alleen dat bewustzijn nodig is om verandering teweeg te brengen, maar ook dat transparantie nodig is om informatie boven tafel te krijgen. De behoefte daaraan is groter dan ooit door uitbesteding van productie en internationalisering, zoals blijkt uit eerdere hoofdstukken. Want de spullen in mijn winkelwagentje komen tegenwoordig uit alle hoeken van de wereld. Wat zich daar afspeelt, of ze ethisch en sociaal verantwoord en duurzaam zijn getest, geproduceerd, vervoerd en opgeslagen, die informatie zou ik graag willen hebben. Alleen met deze informatie kan ik een betere overweging maken welke producten ik wel en niet wil kopen.¹⁷⁶

Maar transparantie en informatie leiden niet automatisch tot bewustzijn en tot ethisch handelen. Kijk maar naar de milieulabels voor auto's en bruingoed, er is slechts een klein percentage burgers

dat daar werkelijk op let. Bovendien, burgers die echt ethisch willen handelen kijken niet alleen hoe zij hun geld uitgeven in het weekend, maar ook hoe zij hun geld verdienen van maandag tot en met vrijdag en hoe zij het geld dat aan het einde van de maand overblijft investeren, beleggen of sparen. Voor echt ethisch handelen is verantwoordelijkheid nodig, solidariteitsbesef, afstand doen van eigenbelang en gemakzucht. Dat betekent eigen tijd investeren in het beter maken van de maatschappij waar wij allen deel van uitmaken.

Cecile Tuico van het Workers Assistance Center op de Filipijnen (zie ook hoofdstuk 2) vindt daarom dat de kritische burger veel meer kan doen dan hij nu doet. Zij zegt tegen me dat ik als kritische burger nieuwsgierig moet blijven en belangrijke vragen moet stellen. Voor de antwoorden moet ik actief overheden, bedrijven en maatschappelijke organisaties benaderen. Tuico: 'Je kunt als werknemer bij je werkgever aankloppen om te vragen kritischer te zijn bij de inkoop van elektronische apparaten. Je kunt het recht op organisatie van werknemers in de hele wereld steunen door bijvoorbeeld lid te worden van een vakbond en je kunt alle informatie die je krijgt doorgeven aan vrienden en collega's.'

Kader 9.1 Informatie op het internet

Vele maatschappelijke organisaties voeren gezamenlijk campagnes met eigen websites die veel informatie geven die gebruikt kan worden om vragen te stellen aan bedrijven en overheden. In hoofdstuk 2 werden al drie campagnes voor de elektronicasector genoemd (www.makeitfair.org, www.procureitfair.org, www.goodelectronics.org). Maar over de inkoopmacht van supermarkten (www.supermacht.org, www.teacoffeecocoa.org), misstanden in de kledingindustrie (www.schonekleren.nl) en in de financiële sector (www.banktrack.org, www.taxjustice.nl) is ook veel informatie beschikbaar op het internet. Het gaat niet alleen om kritische geluiden ten aanzien van het bedrijfsleven, ook de vorderingen van de overheid worden kritisch via het internet gevolgd in diverse fora, zoals via globalcompactcritics.blogspot.com, www.oecdwatch.org en www.eerlijkehandel.nu. De discussie over maatschappelijk verantwoord ondernemen kan

worden gevolgd op www.mvoplatform.nl, www.redpuentes.org en www.corporatejustice.org. En dit is nog maar een heel klein gedeelte van het totale aanbod op het internet.

Drie stappen om te handelen

Ik moet dus nog kritischer zijn en (meer) afstand doen van eigenbelang en gemakzucht. Maar hoe kan ik dat precies doen? Het antwoord op die vraag kan niet in hapklare brokken worden opgediend. Handelingperspectief is niet een product dat geconsumeerd kan worden. Handelingperspectief is wel te verkrijgen door de ontwikkeling van een persoonlijke strategie. Dit kost tijd en moeite, maar levert wel veel inzicht op. En het is dít inzicht dat nodig is als bouwsteen om nieuwe keuzes te durven maken en te leren als consument, als werknemer en als burger.

Zo'n strategie is in drie stappen te ontwikkelen: ga na welke rollen je vervult en hoe je die wilt vervullen; gebruik daarvoor beschikbare informatie en durf kritische vragen te stellen; maak vervolgens de keuzes die voor jou belangrijk zijn.

1. Ten eerste ga je na via welke wegen je invloed kunt uitoefenen. Welke mogelijkheden zie je als consument, welke als werknemer, hoe investeer of beleg je je geld, wat doe je met je vrije tijd en vakantie, via welke maatschappelijke organisatie of politieke partijen kun je via inzet, stem of steun invloed uitoefenen? Dat zijn vragen die je jezelf moet stellen en de antwoorden erop tonen aan welk ambitieniveau je hebt om daadwerkelijk een duurzame en sociale samenleving na te streven. Door het benoemen van de verschillende rollen die je vervult, wordt het bovendien makkelijker om consistent te zijn in het dagelijks handelen in al je verschillende hoedanigheden.
2. Verzamel de informatie die je nodig hebt om een mening te vormen. Het aantal kennisbronnen is onuitputtelijk, zoals onder andere kader 9.1 laat zien. Via het internet en publicaties van maatschappelijke organisaties is een grote hoeveelheid infor-

matie te verkrijgen. Daarnaast zijn er tal van keurmerken en certificaten die je op het juiste pad kunnen zetten.

Ook als er veel informatie beschikbaar is, zullen nog steeds veel relevante gegevens ontbreken. Het blijkt vaak ondoenlijk om er achter te komen hoe nu precies je pensioengelden worden belegd, waar je kleren nu precies vandaan komen of hoe je werkgever met collega's in ontwikkelingslanden omgaat. Naast het zoeken van informatie is het stellen van vragen een effectieve en vaak ook leuke weg. De antwoorden zijn in het begin vaak onbevredigend, maar als je blijft doorvragen leidt dat uiteindelijk tot meer inzicht en vaak ook al tot verandering.

De verkopers, managers of investeerders aan wie je de vragen stelt, worden uitgedaagd om eens op een andere manier naar hun werk te kijken; dit heeft vaak al veranderingen tot gevolg. Je hebt het recht om te weten wat de consequenties zijn van je keuzes bij de aanschaf van een product, bij een investering, bij je keuze voor arbeid. Door de kredietcrisis en bijvoorbeeld het debacle met Icesave is het duidelijk geworden dat we niet zomaar kunnen vertrouwen op wat ons wordt aangeboden en op hoe toezichhouders hun taak uitvoeren. We blijven als consument en als burger zelf een verantwoordelijkheid houden om te achterhalen hoe het aanbod dat ons wordt gepresenteerd tot stand komt.

Toch gebeurt het vaak dat informatie van de ene organisatie een andere conclusie oplevert dan die van een andere organisatie. Een milieuorganisatie kan bijvoorbeeld tot een ander voorkeurslijstje komen dan een vakbond. En hoe moet je kinderarbeid en milieuvervuiling ten opzichte van elkaar wegen? Moet je uitgaan van haalbaarheid of moet je principieel zijn en geen concessies doen aan bijvoorbeeld mensenrechten? Is een product waarvoor een wettelijk minimumloon in een ontwikkelingsland betaald wordt genoeg, ook al is dat nog geen loon waarmee in de kosten van het levensonderhoud kan worden voorzien?

Verschillen in uitgangspunt leiden tot verschillende standpunten, waardoor je in verwarring kunt raken. Het zijn lastige kwesties waar je niet direct het antwoord op kunt weten, maar door te weten wat je zelf belangrijk vindt en wat er in het

meten en wegen van keurmerken en advieslijstjes wordt meegenomen kun je de verwarring overstijgen en verder vormgeven aan je strategie. Wel is het belangrijk om als burger tegelijk de overheid te vragen om strenge controle op de keurmerken uit te oefenen en garanties te geven over de kwaliteit ervan door wildgroei te voorkomen.

3. Tot slot moet je keuzes maken. Op basis van onze eigen overtuigingen en de informatie die we kunnen achterhalen, zijn keuzes mogelijk. Niet alle keuzes zullen in één keer goed zijn of altijd het beste, maar een proces van kiezen en leren in winkel, werk en leven zal tot verbetering leiden. Ook niets doen is een keuze. Door middel van keuzes kun je duidelijk maken wat je wilt dat er wel of niet in jouw naam (als werknemer, als consument, als burger, als stemgerechtigde, als investeerder) gedaan mag worden.

Bewust kopen is een eerste eenvoudige vorm van activisme als consument. In dit boek zijn verschillende organisaties genoemd die informatie verschaffen over verschillende productgroepen. De 'eerlijke bankwijzer' bijvoorbeeld geeft informatie over wat verschillende banken doen met jouw spaargeld. SOMO legt op haar website (www.somo.nl) uit welke criteria banken gebruiken voor het geld dat je op hun beleggingsfondsen inzet. De Schone Kleren Campagne en de Kledingchecker geven informatie over kleding. Voor veel voedselproducten, koffie en thee bestaan er keurmerken.

Helaas bestaat er voor veel producten nog geen duurzaam alternatief. In zulke gevallen is het dus niet mogelijk om de beste aanbieder aan te wijzen. Dan is het wel mogelijk om achterblijvers wat betreft duurzaamheidsbeleid af te straffen en in ieder geval niet het slechtste alternatief te kiezen. Voor veel merken is een belangrijke drijfveer om wat aan duurzaamheid te doen toch het gedrag van consumenten. Pas bij het gevaar van imagoschade zullen veel bedrijven hun productieketen beter gaan beheren. Hoe meer consumenten bij de aanschaf rekening houden met zaken als milieuschade, arbeidsrechten en CO₂-uitstoot, hoe sterker deze druk door de bedrijven zal worden gevoeld.

Als **belegger** en **investeerder** zijn er mogelijkheden om te beleggen in duurzame projecten of fondsen en is er de mogelijkheid je aan te sluiten bij bijvoorbeeld de VBDO (Vereniging van Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling). Individuele beleggers hebben op verschillende manieren mogelijkheden om invloed uit te oefenen. In de eerste plaats door de keuze van beleggingen zelf; in de tweede plaats door het stellen van vragen aan de medewerkers en beleggingsmanagers van een bank of bijvoorbeeld op de Algemene Vergadering van Aandeelhouders; in de derde plaats door bijvoorbeeld de prestaties op het gebied van duurzaamheid mee te laten wegen bij de stemming over het verlenen van decharge van bestuurders.

Maar ook hier geldt dat de burger de overheid tegelijkertijd onder druk moet zetten door te vragen om meer duidelijkheid over wat de financiële sector als 'groen' of 'ethisch' of 'duurzaam' mag bestempelen. Die criteria bepalen de banken nu zelf en dat is eerder verwarrend dan behulpzaam voor de burger.

Voor **institutionele beleggers** zijn er nog meer mogelijkheden. Zoals in dit boek aangegeven werd, kunnen deze beleggers werken langs de lijn van uitsluiting (van slecht presterende bedrijven), engagement (van bedrijven waarbij verbeteringen mogelijk zijn) en stimuleren door middel van investeringen en beleggingen in gewenste projecten en duurzame koplopers. Dat zowel de invloed van individuele als institutionele beleggers tot verbeteringen leidt, heeft SOMO de afgelopen jaren waargenomen.

Ook de **werkomgeving** geeft veel mogelijkheden om invloed uit te oefenen op duurzame ontwikkeling. De meeste kennis over het primaire proces en de productieketen zit in de bedrijven. Om deze reden kan daar ook de meeste vooruitgang worden behaald bij het doorvoeren van verbeteringen. De nadruk op kortetermijnerendement heeft de afgelopen jaren tot veel niet duurzaam gedrag geleid. Nu is de tijd aangebroken om daar verandering in te brengen. Dit kan door het stimuleren van initiatieven op het gebied van duurzame bedrijfsvoering, duurzaamheid bij werknemers te stimuleren, duurzaam in te kopen en duurzaamheid in ketenbeheer, innovatie en strategieontwikkeling te integreren. Een radicale

keuze voor duurzame ontwikkeling biedt, naast de noodzaak, ook nieuwe *business opportunities* voor ondernemers en mogelijkheden tot besparingen. (Bijvoorbeeld als afval omgevormd kan worden tot grondstof en producten door middel van upgrades minder verbruikt en langer gebruikt kunnen worden.)

Voor individuele werknemers zijn er veel mogelijkheden om met maatschappelijk verantwoord ondernemen aan de slag te gaan binnen bedrijven. De mogelijkheden variëren van het nemen van het initiatief tot verbeteringen, het bespreekbaar maken van ethische dilemma's, misstanden aan de kaak stellen, invloed uitoefenen ten behoeve van sociaal en duurzaam beleid via de ondernemingsraad tot het participeren aan internationale vakbondsnetwerken waarin collega's in ontwikkelingslanden kunnen worden ondersteund in het zichzelf organiseren.

Voor ondernemers die maatschappelijk verantwoord ondernemen serieus willen nemen is er ook veel informatie beschikbaar. Via organisaties als MVO Nederland¹⁷⁷ kunnen ze verder kennismaken met MVO, zich aansluiten bij sectorale initiatieven en nieuwe ideeën opdoen voor hun eigen proces, keten en bedrijfsvoering.

Daarnaast kun je als burger zowel **maatschappelijke organisaties** als politieke partijen ondersteunen. Veel maatschappelijke organisaties oefenen druk uit op multinationals om een duurzaam en sociaal beleid te voeren. Door het ondersteunen van deze organisaties door middel van het gebruiken van hun informatie, het ondertekenen van petitie's, lidmaatschap en het steunen van campagnes via verschillende (nieuwe) media wordt de druk op multinationals van buiten af vergroot om mensenrechten en zorgvuldige omgang met de natuurlijke omgeving serieus te nemen.

Maar de burger moet zich er wel van bewust zijn dat multinationals ook veel macht hebben opgebouwd door de internationale regels naar hun hand te zetten, door een sterke lobby bij de overheid. Deze politieke macht van bedrijven wordt door verschillende organisaties belicht, zoals Corporate Europe Observatory en Alter-EU. Het is dan ook belangrijk om als burger ook **politieke invloed** uit te oefenen. Stemmen bij verkiezingen en lidmaatschap

van een politieke partij liggen voor de hand, maar er zijn meer mogelijkheden. Veel volksvertegenwoordigers staan open voor direct contact. Ze willen immers weten wat er in de samenleving leeft. Door middel van e-mail, telefoon, twitter en andere internet-toepassingen of door gewoon een open debat te organiseren waarvoor je parlementariërs uitnodigt, kun je direct contact maken en je vragen stellen, bezorgdheid uiten of wensen overbrengen. Een andere mogelijkheid is dat je zelf actief wordt binnen een partij en door middel van inhoudelijke bijdragen richting geeft aan de koers van een partij. Hierdoor kun je bereiken dat je partij eisen gaat stellen ten aanzien van de naleving van mensenrechten, transparantie bevordert en zorg draagt voor duurzaamheid, dichtbij en ver weg.

De uitdaging is aan jou

In de uitzending van het tv-programma Buitenhof van 7 september 2008 gaf oud-premier Ruud Lubbers aan dat verandering van onderop begint, vanuit de samenleving. In 1992 maakten maatschappelijke organisaties op de milieutop van de Verenigde Naties in Rio de Janeiro enorme indruk op hem. ‘Later heb ik ook vastgesteld dat die mensen [in maatschappelijke organisaties] een geweldige rol spelen in de samenleving. Want zij oefenen druk uit op het bedrijfsleven, daarom hebben we nu maatschappelijk verantwoord ondernemen, het komt er allemaal uit voort’, zei hij in dat tv-programma.

Er is behoefte aan structurele veranderingen, waarbij de besturing door overheden en in bedrijven aan herziening toe is. De herziening moet ondersteund worden door een beweging van onderop van zelfbewuste burgers die invloed willen uitoefenen, informatie opeisen en keuzes maken. Het is daarom dan ook belangrijk dat informatie over wantoestanden, mogelijke acties en campagnes, en ervaringen ook van onderop worden gedeeld. Het internet geeft daartoe vele nieuwe mogelijkheden. Via (digitale) sociale netwerken is het mogelijk informatie en ervaringen uit te wisselen en met elkaar hierover het gesprek aan te gaan. Op websites als die van www.somo.nl of www.juistnu.nl kan je hiervoor sug-

gesties vinden. Het daagt de lezer hopelijk uit tot leiderschap om met persoonlijke en gezamenlijke actie invloed uit te oefenen ten behoeve van duurzame economische, sociale en ecologische ontwikkeling.

In dit boek hebben we de structurele problemen die uit het onderzoek van SOMO naar voren komen ten aanzien van het ondernemingsgedrag van multinationals met duidelijke voorbeelden geïllustreerd. Daarnaast hebben we ook aandacht besteed aan het 'wenkend perspectief', door voorbeelden te geven van hoe je als burger en als consument je maatschappelijke verantwoordelijkheid kunt nemen. De complexe werkelijkheid werd uitvoerig beschreven om aan te geven dat er geen simpele oplossingen bestaan. Dit boek is niet bedoeld om je door de beschrijving van de complexiteit moedeloos te maken, maar juist om je uit te dagen je eigen invloed aan te wenden om zo verbetering tot stand te brengen. De mogelijkheden hiertoe zijn legio, zoals uit dit laatste hoofdstuk is gebleken. Het is nu de uitdaging om, met soms simpele keuzes en acties, bewustwording te vergroten en tot nieuwe duurzame mogelijkheden te komen. Het is aan jou om die uitdaging aan te gaan!

NOTEN

- 176 Er moet ook een verschuiving plaatsvinden van marketing naar consumentenvoorlichting, want de marketingpraktijk is funest voor duurzaamheid. Bedrijven kunnen niet duurzame en onnodige consumptie aanwakkeren en het verbeteren van bestaande producten tegenwerken door in te spelen op ons verlangen naar meer via reclame en marketing. Door psychologische inzichten in dienst te stellen van de winstmaximalisering van bedrijven wordt de vraag van mensen naar goederen gemanipuleerd. Consumentenvoorlichting kan dat tegengaan. De overkoepelende internationale consumentenbond denkt na hoe informatie kan worden verzameld die verder gaat dan de huidige prijs-kwaliteitverhouding. De bond wil energie stoppen in het verzamelen van informatie voor consumenten over duurzaamheid en over waar en onder welke maatschappelijke omstandigheden de producten zijn gemaakt. Dit doet de bond omdat hij gelooft dat informatie over ethische, sociale en milieuwaarden een belangrijk wapen is om producenten te stimuleren stapje voor stapje duurzame en eerlijke producten te ontwikkelen. 'De consument zal zich

afvragen als 10 procent van de productie duurzaam en eerlijk is, waarom dan niet 20 procent? Waarom daarna niet 30 procent en waarom niet 100 procent?', zegt Marilena Lazzarini, voorzitter van Consumers International in de samenvatting van het rapport *The challenge of being an ethical consumer* van Consumers International.

177 www.mvonderland.nl.

